Presented to
The Library of the University
of Toronto
by
The Varsity Fund
for the purchase of books
in Slavic Studies

ГОДИШЊИЦА НИКОЛЕ ЧУПИЋА

ИЗДАЈЕ ЊЕГОВА ЗАДУЖБИНА

КЊИГА XVII

БИБЛИОТЕКА НА ПРВА С.А.М. ГИМН.

У БЕОГРАДУ
ШТАМПАНО У ДРЖАВНОЈ ШТАМПАРИЈИ
1897

XV д/13

XL ИЗДАЊЕ ЧУПИЋЕВЕ ЗАДУЖБИНЕ XL

ГОДИШЊИЦА НИКОЛЕ ЧУПИЋА

ИЗДАЈЕ ЊЕГОВА ЗАДУЖБИНА

КЊИГА XVII

У БЕОГРАДУ
ШТАМПАНО У ДРЖАВНОЈ ШТАМПАРИЈИ
1897

Инв № 10994.

ПРОВ. 19[illegible]7 г.

LIBRARY
MAY 2[illegible] 1912
UNIVERSITY OF TORONTO

DR
301
G6
kn. 17

ОДБОР

ЧУПИЧЕВЕ ЗАДУЖБИНЕ

Председник: *М. Ђ. Миликевић*
Деловођа и благајник: *Жив. П. Симић.*

Чланови:

Стојан Новаковић
Чедом. Мијатовић
Стојан Бошковић
Владика Инокентије
Свет. Николајевић
Светислав Вуловић
Стев. Д. Поповић
Момчило Иванић
Срета Стојковић
Љуб. Ковачевић

До сада помрли чланови одбора:

Јован Анђелковић
Ђорђе Малетић
Коста Маринковић
Др. Јосиф Панчић
К. С. Протић
Сава Сретеновић
Ђуро Даничић
Мита Ракић

ШТА ИМА У ОВОЈ КЊИЗИ

Део први: СТРАНА

Записници одбора Чупичеве Задужбине . . . VII

Део други:

1. **Из својих успомена,** од *М. Ђ. Миличевића* 1
2. **Путничке белешке о Балканском полуострву XVII и XVIII века,** приложио *Стојан Новаковић* 73
3. **Писмо кнеза Николе Васојевића сину Алтоману,** приложио *Ђ. Поповић* 166
4. **Православна црква у Боци Которској,** од *Ђорђа Стратимировића* 192
5. **Физичко васпитавање и његове реформе,** од *Срете Стојковића* 239
6. **Српски штампари у Румунији,** од *Стојана Новаковића* 331
7. **Предлози за деобу Турске,** грађа за политичко-историјску студију од Др. *Мил. Р. Весића* 349
8. **Из Тројесестарства** Симе Милутиновића Сарајлије (Проживљавка), са коментаром *Драг. С. Милутиновића* . 388
9. **Гица,** од *Стојана Ниваковића* 407

ГОДИШЊИ САСТАНАК
ОДБОРА ЧУПИЋЕВЕ ЗАДУЖБИНЕ

ДРЖАН 31. ЈАНУАРА 1897. ГОДИНЕ

У БЕОГРАДУ

Били су: председник М. Ђ. Милићевић; чланови: Ст. Новаковић, Ст. Бошковић, Ст. Д. Поповић, Свет. Вуловић, Жив. П. Симић, Срета Стојковић, Момчило Иванић и Љуб. Ковачевић.

1.

Председник отварајући састанак напомиње да је то састанак, који се као годишњи држи сваке године на дан смрти Чупићеве, и да се на том састанку чини преглед рада Одборова и стања имовног за годину која се завршује. Позива деловођу и благајника Жив. П. Симића да тај преглед прикаже. Преглед гласи:

Одбор Чупићев издао је у г. 1896. два књижевна дела. Једно је спис г. М. Ђ. Милићевића „*Кнез Михаило у споменима негдашњега свог секретара*“ штампан о трошку Задужбине у 2000 егземплара. Друго је *Годишњица*, књига XVI. у коју су ушли ови радови: 1. „*Из својих успомена*“ („две године у учитељској служби“) од М. Ђ. Милићевића; 2. Из „Србијанке“ С. Милутиновића („дивотник“)

са коментаром г. Драг. С. Милутиновића; 3. „Кроз Босну, Херцеговину и Боку Которску“ од —; 4. „Пред Косовом“ од Зар. Р. Поповића; 5. „Ка историји града Врања и околине“ од Јов. Х. Васиљевића.

Стање фонда стоји овако:

1. Капитал код Управе Фондова у злату	72.000	дин.
2. У лозовима номин. вред.	240	„
Свега	72.240	дин.
3. Пренето из 1895. г.	3059·64	дин.
4. Примљено у 1696.	3879·—	„
Свега	6938·64	дин.
5. На штампу и хонораре издато у 1896.	6095·20	дин.
6. Остаје готовине за 1897.	843·44	дин.

Г.Г. Свет. Вуловић и Срета Стојковић прегледали су рачуне и реферовали да су тачни и да се слажу са документима примања и издавања, те је Одбор рачуне усвојио и рачунополагача разрешио од одговорности.

2.

Приказан је чланак „*Православна црква у Боци Которској, постанак и судбина њена*“ од г. Ђ. Стратимировића.

Дат је г. Љ. Ковачевићу на преглед и оцену.

3.

Г. Ст. Новаковић читао је своје „Путничке белешке о Балканском Полуострву XVII и XVIII века“.

Одлучено је да се штампа у XVII Годишњици.

4.

Поведена је реч о продајној цени XVI Годишњице, и да би се Годишњице више растурале него досад одлучено је да свима Годишњицама и досадашњим и одсадашњим буде утврђена цена 2 динара.

Рабат књижарима да се даје:

За готов новац 33%, а у комисион 25%. У оба случаја поштарину плаћају књижари.

5.

Да би се књижнице средњих и основних школа благовремено снабделе са збирком Годишњица, а и њима се отворио већи промет

Одлучено је да се умоли г. Министар Просвете да Годишњице препоручи књижницама средњих и основних школа и да их узима и за поклањање ученицима средњих школа као врло корисну књигу.

6.

Председник позва Одбор да изабере Председника и Деловођу за ову годину.

Одлучено је да Председник буде и даље г. М. Ђ. Милићевић, а деловођа и благајник г. Жив. П. Симић.

С тим је састанак закључен.

ПРЕДСЕДНИК,
М. Ђ. Милићевић.

ДЕЛОВОЂА,
Жив. П. Симић.

Напомена: Остале комаде за XVII Годишњицу примила је управа.

ЧЕТВРТА ГРУПА

ПРИПРЕМА ЗА ДРЖАВНУ СЛУЖБУ

I

У ВАЉЕВСКОМ ОКРУЖНОМ СУДУ

Предавши Кнезу Александру молбеницу за државну службу, и видећи њега веома ми мало наклоњена, ја се вратих у Тополу, те онде чеках премештај у коју београдску школу, по ранијем обећању школскога директора.

У Тополи сам остао до првих дана месеца августа 1852. У то време дође ми из Београда, од једнога пријатеља, писмо, које ми јави: да сам 1 августа 1852 постављен за *практиканта у ваљевски окружни суд!*

То је нешто, о чем нисам ни мислио. Тада дођох у двоумицу: да ли да примим што ми се даје, или да захвалим? После дужег премишљања, прегнем, и пођем за том новом судбином...

Селећи се из Тополе у Београд, свратим у Рипањ кући. Оцу мојему не беше мило, кад му

казах што ме чека; али ипак, по малом ћутању, рече:

— Од чега сам бежао ја, то као да хоће да стигне тебе! Нека те Бог чува и на том путу!....

Сишавши у Београд, сместим овде жену и гашту, па се спремим да најпре одем у Ваљево сам, и тек доцније да преведем онамо породицу.

Пре поласка пак на нову дужност, јавим се свом надлежном попечитељу правосудија. Онда то бејаше, по свом господском животу и држању, Београђанима добро познати

Алекса Симић. Он је седео у својој кући, на Зеленом Венцу, где је и преминуо 10 фебруара 1872. Кућа је та баш до Делинове Апотеке.

Алекса Симић је рођен у селу Бољевцима, у Срему, 18 марта 1800, а старина му је из села Сремчице, у старом београдском округу.

Симић бејаше човек крупан, пун, и веома гломазан. Говорио је српски, турски, грчки и нешто немачки. Глас му бејаше промукао, а говор пун шаљивих изрека и многих причица. Живео је, бар за оно време, веома господски: кад у Београду, осем Кнеза и Митрополита Петра, готово нико други није имао каруца, Алекса Симић се је редовно возао у свом интову, било да иде на дужност, било у цркву, било у походе, или ма куд од куће. У интов је презао свакад два красна белца. Столоначелник Попечитељства Сима, названи Дугачки, гледајући једном како језде та два красна коња, у одушевљењу за срећну госпоштину свога старешине, рече:

— Погледајте, погледајте људи, како су красни ови коњи Господина Попечитеља! Није друго, него као *два канцелисте!*

— Ба! лепши су много, одговори му оштри Гаја Перишић: — Симо, брате, видиш ли да су као *два Столоначелника!!*

И кућа Симићева била је намештена као кућа богаташка; и у њој се живело као у великој богаштини.....

Бејаше осам сата јутра кад му одох. Изишавши уза застрте степенице, нађох се у лепом, чистом и укусно намештеном ходнику. У њем бејаше неки диван, застрт красним ћилимом. Ту сеђаше Попечитељ Симић, и пушаше на велики чибук, а већ готов да се дигне и пође у канцеларију. Момак му донесе и наслужи чашицу шљивовице.

Кад се казах ко сам, и рашта сам дошао, Симић рече:

— Знам, знам; ти си тражио Београд, али ти се Београд не може дати. Има *правдослова;* они сви траже Београд, и њих морамо најпре задовољити.

— Они и јесу пречи, рекох ја: — али, ако места буде, а њих не буде, молим да и мене не заборавите!

Попечитељ ме добро погледа, па онда додаде:

— Тако је, тако; ја ћу гледати. Мени је за тебе говорио и Господин Митрополит. Сад иди у Ваљево, па, ако ти онамо буде зло, пиши ми. Ја ћу гледати....

Захвалим, и одем.

Погодим неког младића Мишу, кочијаша из Палилуле; кренем се, и, први дан стигнем на Уб, на конак. Други дан сам већ ручао у Ваљеву.

У оно време, у ваљевском окружном суду бејаше председник *Јован Мићић*; чланови бејаху: *Степан Катић, Милутин Поповић*, и *Јевтимије Ва-*

сић. Секретар бејаше *Јован Милинковић—Алавантић;* благајник *Стеван Јоцић;* архивар *Крста Николајевић*, а писари: *Димитрије Бранковић, Стеван Чолак-Михаиловић* и *Петар Стојановић.*

Практиканти пак бејаху: *Јеврем Васић* из Азбуковице; *Милован Браловић* и *Васа Радовић*, оба из Ужица, и *Љуба Тадић* оданде из Ваљева.

Прпјавих се Председнику Суда Јовану Мићићу, а он зовну секретара Милинковића, и нареди да ме уведе у дужност...

Овде је на реду да речем по штогод и о оним чиновницима у ваљевском суду, међу које сам дошао, и с којима сам своју нову службу отпочео:

Јован Мићић Председник. Рођен је године 1809. у селу Жировљу, у нахији височкој, у Босни. Књигу је учио у Лозници и у Шапцу.

По свршетку основне школе, Мићић се крене пут Дубровника и Трста, где се надао што више научити, и на какву се радњу одати. Али му се та намера изјалови, те се из Сарајева врати у Србију, и настани у Шапцу.

Године 1830 Мићић постане настојник над чифлуцима Кнеза Милоша, где је храну, и друге плодове прибирао, у Шабац превозио, и предавао на лађе, да се носе на стране пијаце на продају.

Године 1833, поставио га је Кнез Милош за писара среског у Јадру; срески начелник био му је ту Матија Симић (звани *Матија Црвени*). У тим звањима нашли су се и радили Симић и Мићић онда кад су Турци из Подриња исељени у Босну.

Године 1839, марта 16, постављен је за благајника округа подринског. У том звању затекао га је и онај преврат године 1842. Тада Мићић, као

привржeник Обреновића, изгуби службу и буде окован.

Године 1843, октобра 6, постављен је за благајника округу крагујевачком.

Године 1847, јуна 23, постављен је за члана суду округа крагујевачког.

Године 1850, јула 25, постављен је за члана суда вароши Београда.

Године 1851, августа 16, постављен је за Председника у окружном ваљевском суду.

У Ваљеву је дочекао годину 1858, те је, по ондашњем закону, дошао на Светоандријевску Скупштину, по праву свога службенога положаја.

Године 1859, фебруара 16, Кнез Милош га је поставио за члана Касационога Суда.

Тада је, као комесар Кнеза Милоша, саслушавао оне затворенике у Палилулској Касарни, међу којима су били Вучић, и Миливоје Петровић-Блазнавац.

Године 1860, новембра 4, постављен је за члана Великога Суда за криминална дела.

У том звању остао је до 13 јула 1864, а тада је, заједно са својим друговима, члановима истога суда, изгубио службу и слободу зато што су ослободили неког Милића Соскића и његове другове из округа смедеревскога, који су били оптужени за превратничке радње. Све те осуђене судије трпеле су затвор у Карановцу[1] (данашњем Краљеву).

Изишавши, путем Кнежеве милости, из затвора, Мићић је остао без службе до 2 новембра 1876, а тада је постављен за члана I класе у београдском окружном суду.

---

[1] Гледај о том *Срп. Новине* од године 1864 бр. 90 и даље.

Године 1877. јануара 18, постао је члан Апелације, у ком је звању остао до 9 марта 1881, када је стављен у пенсију.

Мићић је преминуо у својој кући на Теразијама, 16 јула 1885.

Човек висок, крупан, пун, Мићић је био тих у ходу и у кретању. У последње време свога живота, идући улицом, махом је гледао у земљу, не обзирући се ни десно ни лево. А памћење га је до смрти служило врло верно. Говорио је тихо, али разборито, и причао је слатко, а имао је шта причати, јер је добро познавао многе виђеније људе и све важније догађаје и послове у народу новијега доба.

Књиге је српске радо читао. *Горски Венац* и Списи *Доситијеви* били су му другови у самоћи. Вука Ст. Караџића познавао је лично; њега је веома поштовао и о њему радо говорио.

Не имајући порода, старао се је да према туђим сиротицама родитељску милошту чини.

У животу је био свакад уредан, а у послу вредан до смрти.

Бог да му душу прости!

Степан Катић. Први међу ваљевским судијама, био је на одсуству за оно време које сам ја провео у Ваљеву, те га нисам никако ни познао.

Милутин Поповић, родом из села Остружнице, други члан ваљевског окружног суда, одевао се са свим кицошки, и држао се некако сувише господски. Мало се с ким и разговарао. Он се је често дописивао с неком београдском господом, и своја је писма затварао у куверте с виньетама, и запеча-

ћавао их је неким златним обландама, које је добијао из Београда.

Јевтимије Васић трећи члан ваљевског суда, носио је дугачку антерију и кратко ћурче. У суду је свакад држао засукане до лаката рукаве, а перо за ухом. Пролазећи често из канцеларије у канцеларију, он је обично хукао како је притрпан пословима, и како не може да среди оно што је на самога њега спало, а управо човек би, гледајући њега, пре рекао да он много више времена потроши на разговор, него ли на писање.

Јован Милинковић, секретар суда био је висока раста, сув, коштуњав, лица смугла и готово увек замишљен. Кад ходи, креће се као да је у крстима разглављен.

Милинковић се родио у Шапцу године 1823. Отац његов, *Милинко Максимовић*, доселио се је из села *Амајлија* близу Бељине (у Босни) у Шабац, где је радио ћурчиски занат, и трговао кожама.

У Шапцу је Милинковић свршио основну школу и полугимназију, па је онда отишао у Крагујевац, где је свршио *Реторику* и *Поезију*.

Са слаба здравља свога, и са сиромаштине на кући, није могао продужити школовања, него се вратио у Шабац, где је био од септембра 1842 до априла 1843 бесплатни практикант у Шабачком Начелству.

Године 1843, маја 8, постављен је указом за практиканта у Окружном Шабачком Суду.

Онда су и практиканти постављани Кнежевим Указом.

Године 1845, септембра 22, постао је млађи писар у истом суду.

Године 1846, августа 12, постао је старији писар у суду пожаревачкога округа.

Године 1849, марта 5, постао је секретар окружног суда у Лозници.

Године 1851, јула 3, постављен је за секретара окружног суда у Ваљеву.

Ту сам га ја застао пред јесен године 1852.

Године 1855, декембра 19, по даној оставци, изишао је из државне службе. После је радио у Ваљеву као адвокат до 1860 године.

Године 1860, јануара 22, ушао је опет у државну службу, најпре као II столоначелник Касационог Суда, а за тим, као столоначелник суда Апелационога, па је на крају те године дао оставку на службу, и станио се у Шапцу, као адвокат.

Живећи у Шапцу, и радећи адвокатске послове, он набави неку штампарију, и почне с неким млађим људма спремати се да издаје неке новине. Из тога се посла излеже велика мука за Милинковића. Он буде оптужен за велеиздају, и осуђен на десет година заточења!

Године 1880, општим помиловањем, и Милинковић се ослободи тамнице, и постављен буде за правозаступника при суду шабачком, где је остао до смрти, која га снађе 18 октобра 1890.

Док је тамновао у београдском граду, научио је француски језик, и после се је француском књижевношћу обилно служио.

Милинковић је био врло даровит човек, и у правним питањима извежбан као мало који. Адвокати, његови супарници, тврде да је особито јак био кад кривце брани. Његове таке одбране,

као и сви други му списи, обраћали су на се пажњу и по слогу и језику, па, најпосле, и сам рукопис остао му је леп и читак до смрти као што је био у најмлађим годинама његовим.

Својим адвокатским радом, он је лепе паре зарађивао; али као што је знао доста зарадити, није тако умео заштедети. Кад је имао, Милиновић је давао сваком, а особито је био издашан према сиромашним а добрим ђацима . . . . . .

Од Милиновића су остали ови књижевни радови:

1. *Критика на законик судског поступка у кривичним делима.* У Београду, 1888, 8-на.

2. *Посланица сеоском женскињу*, по француском, у Шапцу, 1888, 12-на.

3. *Господин Гарашанин и државна администрација*, у Шапцу, 1888, 12-на.

4. *Књижевна крађа. Катанска Буна у Шапцу 1844. У Новом Саду, 1889.* Мала 8-на, 136 страна.

Још је нешто штампао, али ми то некако није дошло до руку.

У рукопису пак, на 8 писаних табака, оставио је занимљиву белешку о пропаганди у Турској за општи устанак против Турака.

Као да Милиновић не зна за Гарашанино*во Начертаније* од 1844, јер овој радњи означује почетак тек у 1850 години! Ако није он те године узео учешће у том раду, па је то време и означио као постање целој организацији?

„По уставу, пише он: — то јест, по плану те пропаганде, цела просторија Јевропске Турске Царевине, од Бишћа у Босанској Крајини до Добруче, у Бугарској испод Балкана, и испод Велеса, с Миридитима до Скадра, била је раздељена на

двоје: на *источну* и на *западну* половину. Источна је половина била предана једном, а западна другом *Коловођи*. У западној половини *Коловођа* је био *Тома Ковачевић*. Те коловође нашле су *Агенте* над две, три, или више нахија, по једног агента. Свега тих агената било је 52. Њима се плаћало, како ком, по 50, 60, 70 а неком и по 100 талира.

„*Коловође* су, као редовни чиновници, имали сталну плату, а имали су и додатак на трошкове, кад путују по свом крају.

„Коловође су изабрале *Агенте;* али Агенат за Агента није знао.

„Сваки Агенат, у својим нахијама, изабрао је по једног *Начелника;* али начелник за начелника није смео да зна.

„Сваки начелник изабрао је у својој нахији, по селима, *Кметове;* али кмет за кмета није смео да зна.

„*Поглавар* целе пропаганде био је *Илија Гарашанин*, и *помоћник* му *Јован Мариновић*.

„Они су, у одређено време, добијали рапорте од *Коловођа;* коловођама су рапортирали *Агенти*. *Начелници* су усмено одговарали о чем су питани, или што су они имали да кажу својим Агентима.

„На тај начин, Поглавар, или његов помоћник, знали су *Коловође*, знали све њихове *Агенте*, све *Начелнике*, по нахијама, и све *Кметове* по селима, за ову пропаганду изабране!

„Важност оваке организације може свак ласно увидети. Јер, рецимо, да један *Начелник* ода или изда ствар, тај је могао одати само своје *кметове*, више никога, пошто више никога није ни знао! Ако би, по несрећи, какав *Агенат*, био издајник, могао би одати само својих неколико *начелника*.

„За ову пропаганду знао је и Председник Државног Савета, *Тенка*, јер се на ту радњу, преко године, трошило из државне касе 5—6000 талира, а у оно време све државне издатке одобравао је Савет; издатке политичке пак само Председник Савета!

„Црногорски владика, Петар II, обавештен је био о овом плану; послана му је хиљада дуката, и обречено прво место међу црквеним великодостојницима, по ослобођењу. Он је на то пристао, и обрекао помагати да се план изврши.

„У јануару 1850, док сам био секретар суда у Лозници, пише даље Милинковић: — постављен сам за *Агента* над нахијама: зворничком, бијељинском, тузланском, маглајском, бирачком и градачком, између река: Дрине, Саве, Спрече, и Босне.

„Уживајући особито поверење мога *Коловође Томе Ковачевића*, добио сам тако многе нахије, и још су ми мало откринута врата, да сам из Устава знао: Ко је *Поглавар*, ко ли му *Помоћник*, и каква је циљ ове пропаганде; али при свем поверењу, само сам знао да јужно од мене, у нахији сребрничкој и вишеградској, граничи други *агенат*, Петар Мариновић, који је, у то време био учитељ у Ужицу, а који су Агенти били западно и југозападно до Врбаса, и преко Врбаса; до Уне и преко Уне, онамо ка Травнику, Сарајеву и к Мостару, нисам никад дознао.

„Пропаганди је била циљ да се народ под Турском обавести да су *Ришћани* и *Кршћани* браћа, да имају једног душмана — Турчина; да треба да прегне свом снагом да се ослободи, и да му се улије храброст, јер има једна сила која ће му прискочити у помоћ . . . .“

„За *Агенте* су узимани људи не гледајући на веру. За то је било доста католика, људи способних и усталаца, врло оданих овом послу.

„И агенти су тако по нахијама бирали сигурне људе, било попове, било фратре, било трговце, било сељаке за *Начелнике*.

„За Арнауте гледало се да *Биб-Дода* од своје стране потпомаже пропаганду. Њему је Ковачевић обећао више него што је имао под Турцима.

„Агенти су били дужни дознавати и јављати, својим путем, колико у ком селу има кућа, колико народа — мушкиња и женскиња; колико је оружја: шешана, ножева великих, и пиштоља; колико способних за војску, а колико стараца и дечака; колико где има хране; па још и колико у ком селу има извора или бунара; колико кланаца, а колико долина и шума било за заседу, било за збегове. Нарочити спискови опет су били: колико у ком селу има поузданих, верних људи, с којима се о народном послу може без страха говорити, а колико је оних од којих се треба чувати као од живе ватре!

„Како је источна половина ове пропаганде напредовала, не умем казати; а за западну могу рећи да су *Агенти*, после неког времена, имали нужду народ притискивати да мирује, јер је све било одушевљено за устанак!

„Али у Србији је тек онда заведена Тополивница, а од *Народне Војске* није било ни помена. Зато се морало радити споро. У том и Порта као да је нешто опазила, те Омер-Паша дође у Босну, да утиша буну Алије Кедића и Ибрајим-Ефендије Капића, а у самој ствари да уведе централизацију и у ту област.

„То је омело и обуставило рад пропаганде све до доласка на престо Кнеза Михаила, који по ново узе Гарашанина за свога Министра спољних послова“. . . . .

То је главна садржина поменутог рукописа Милинковићева; али у њем има епизода и бележака, које, ако и не иду у политичку радњу, ипак су интересне с других страна.

Еле, овај Милинковић, као секретар суда, и старешина за нижи судски персонал, одведе мене у собу где су радили судски практиканти. Ту ми показа место где ћу седети, даде ми перо, хартију и мастило. Одвојивши табак од оне свешчице хартије, што ми бејаше дана, Милинковић изједначи табаку ивице и крајеве, преви га на леђима, и преви на двоје уз дуж, како се обично превијају сви судски акти. Све то учини он мене ради, да видим и упамтим: како треба свакад, пре почетка писања, сваки табак одвојити, и уверити се да ли је чист са све четири своје стране, да ли му се ивице подударају, а да не иду на еро, и по оном превоју да свакад познам где је табаку средина, итд. — Ово су ситнице, вељаше он, показујући ми све то: — али је добро да се и ове ситнице приме и памте...

Одиста, ја сам се још онде, у оном мом новом друштву, брзо уверио колико је корисна ова поука мога секретара. Један практиканат, човек школован, иза леђа се подсмеваше овој поуци, коју секретар мени даваше, а у то исто време писаше на табаку који није хтео најпре одвојити од свешчице других табака, нити је гледао какве су све

четири његове стране. Исписавши целу прву страну, он тек тада одвоји табак од свешчице и, на велико своје изненађење, виде да му је сва четврта страна искрмачена! Морао је узети други, и писати текар све од почетка!!...

Од онога јутра у Ваљевском Суду, до данас, ја сам исписао величак број табака, и могао бих се клети, да ни један нисам почео писати пре докле га нисам најпре све онако прегледао, и уредио како ме је Милинковић онда поучио.

После три дана, Милинковић мени даде судски *Регистар,* да у њега уводим судске акте. Не само да ја нисам био вешт у томе послу; него ми се, у први мах чињаше, да тако заплетена рада ја нећу никад ни моћи сватити. Особито ме препаде судија Васић, који у свој говор мешаше и неке необичне речи.

— Шта ви то чините, секретару! Како ће јучерањи практиканат водити *Регистратуру?* Та то је кључ свој *архиви?!*

Мени је и реч *Регистар* била тешка, а кад чух чак и *Регистратуру,* сав претрнух....

— Научиће се, научиће се, говораше Милинковић, с неком тврдом вером. И нешто ми показа сам, а нешто упути Јеврема Васића, који је у свим канцелариским пословима био вешт, да ми покаже, што ја не бих знао.

Мени, као новом Регистратору, дође прво да уведем у Регистар некакав *Циркулар Поштитељства Правосудија.* Онда су се тако звали *Расписи,* а било их је врло много, и често су они расправљали врло многа и врло важна питања, пошто још није било писаних закона за многе радове у Суду. И ја, као невешт регистратор, заведем само реч *Цир-*

кулар, а заборавим поменути *предмет*, о ком се говори у *Циркулару!!*

Милинковић, видећи то, одмах ми показа како да попуним што бејах пропустио.

После је ишло сваки дан све боље и боље.

Секретар Милинковић у опште се је понашао лепо према млађим чиновницима у Суду. У пословима је био оштар, и разумевао их је добро, па су га сви без поговора слушали, а ван службе се јављао као добар друг. Судија Васић то није одобравао. Казивали су ми другови, да је овај судија тражио: да сваки млађи чиновник, кад се из Суда, с посла, изиђе, онолико корака изостаје за старијим, колико талира мање има у плати!!

То сам слушао од других, али се мени тако што није догодило никад. Него са свим на против: Председник Мићић, говоривши неколико пута у Суду са мном, као да ме бејаше запазио, и као да миловаше разговорати са мном и ван службе. Тога ради, понекад, полазећи из Суда кући, ако би на проласку видео мене, ословио би ме, и позвао да с њим идем улицом, те да ми тако може штогод казивати.

Горео сам од стида што морам да будем тако близу врховном старешини, докле Судија Васић намерно остајаше отраг у пристојној даљини!

Боравећи у Ваљеву, хранио сам се онамо преко Колубаре, у Старој Вароши, у некога гостионичара Алексе, у кога су се хранили готово сви нижи чиновници, судски и полициски, који нису били жењени, или нису онде имали својих породица.

Здравица Тодора Бојовића

На скоро по мом доласку, приспеше у Ваљево: Управник Фрања Зах, и професор Јован Бели-Марковић, са својим ученицима, првим ђацима, новозаведене Артилериске Школе, у Београду. Они су тако путовали по Србији да познаду своју отаџбину, и да виде и проуче бојна поља која су била обележена биткама у ратовању за ослобођење Србије.

Међу тим младићима — кадетима, Тодор Бојовић, Коста Протић, и Тихомиљ Николић бејаху моји лични познаници. Бојовић је у Војну Академију прешао из Лицеја. Био је, дакле, младић доста школован а, по природи својој, миловао је говорити, и своје мишљење упорно заступати. Уз то је био момак леп на очи, и држао се, бар по спољашности, као какав велики кицош тако да је човеку било мило погледати у њега.

Ваљевска општина смести те госте онамо преко Колубаре, у Старој Вароши, у авлији и згради поштанској. Ту им је била вечера, и, после вечере, весеље и игра. У том весељу, пред многобројним слушаоцима, кадет Тодор Бојовић напи здравицу Кнезу, „као, рече он, виновнику овога нашега састанка и весеља“!

Би свирке и игре; би пића и весеља, па се, најпосле, све стиша, и наста тиха ноћ. Кад други дан освану јутро, кадети са својим старешинама,

ПРВА С.Д.М.ГИМН

одоше својим путем даље, а Ваљевци осташе свак на свом послу.

У по дне, изишавши из Суда, ми млађи, који смо се хранили у гостионичара Алексе, похитасмо онамо преко Колубаре, у Стару Чаршију, на ручак. За ручком се водио жив разговор о синотњем весељу, о кадетима, и о њиховим наставницима. Ту се са свих страна чуше прекори кадету Бојовићу, што је, у здравици, како вељаху та господа, назвао *Кнеза кривцем!*

— Истина, он није изговорио реч *кривац*, вељаше писар Начелства: — али реч *виновник* значи што и *кривац!*

— Одиста је тако, прихвати други писар судски: — знате како се обично у кривичним пресудама каже: „виновник овога убиства јесте тај, и тај!“ итд.

— Баш је срамота, умеша се у разговор чак и Алекса гостионичар: — да он тако говори, а његове старешине све то слушају, и трпе га!...

— А и ко су му старешине? рећи ће један практиканат: — Један је пробисвет, који немари ни за кога у овој земљи, него само пуни своју кесу, а онај други само се лицка, да је леп! Јуче, чим дође, одмах тражи берберина, да се обрија и да ушиљи брке!!...

Мени бејаше отужна оволика нетрпељивост, која криви човека што хоће да спере са себе путну прашину, али њу оставих сада, и узех у заштиту свога познаника Бојовића.

— Па, господо, Бојовић није ништа ружно рекао, проговорих ја онако свима окренувши се.

— Како није, кад Га је назвао *виновником?*

— Па то није ништа ружно.

— Бог с вама, господине, нестрпљиво се утаче у реч Алекса гостионичар: — Зар ви не чујете да људи кажу да *виновник* значи *криваац?*

— Чујем ја, брат' Алекса, одговорих му мало живље: — што они говоре, али то све ништа не смета Бојовићевој здравици, да је она добра, и да у њој нема никакве увреде ни за кога, а најмање за Кнеза, у чију је част и подигнута!

За тренутак наста тајац. Дружина очекиваше што ћу ја даље казати.

— *Виновник* је, господо, наставих ја: — онај који је нечему *вйна, узрок;* па ако је нешто зло, он је *виновник зла;* а, ако је добро — он је *виновник добра.* Синотње весеље било је *добро*, било је радост и кадетима и Ваљевцима, а онај који је проузроковао то весеље, који му је, дакле, *виновник*, јесте онај који је те младиће послао у Ваљево — дакле владалац. И њега назвати оним што он јесте, није никаква увреда!...

Многи заћуташе; али бејаше два три упорника, који се опет враћаху на судске пресуде, из којих, по њихову мишљењу, излази да *виновник* није ништа друго него *криваац.*

— Пред судове, рекох ја и овима: — доводе само *виновнике злих дела;* али, господо, сав живот људски не мора пролазити кроз судове. Што је добро и лепо може и осем суда живети!...

Многи се осмехнуше; а неки још осташе упорни; тек и једни и други, после тога разговора, гледаху на мене много другојачије. Алекса гостионичар, не могући ништа противно казати, а не желећи ни на моје мишљење пристати, само кроз зубе гунђаше:

— Смешно: јуче је дошао, и он да зна боље од оволиких људи?!...

Прота Матеја Ненадовић

Док сам био ђак у Београду, виђао сам државног саветника, Проту *Матеју Ненадовића*, највише у цркви, на служби. Њега је ласно било познати по његову оделу, које бејаше више поповско, него саветничко; по дугој лепој, седој, бради, и по златну крсту, који је увек носио о врату.

Кад сам дошао у Ваљево, застао сам онде Проту Ненадовића, који се, већ као пенсионар, био вратио из Београда у Ваљево да онде живи.

Прота је имао неку дугу парницу са својим синовцем око задружнога им имања. Поводом те парнице се често међу судским чиновницима говорило о Проти Матеји и о том његовом синовцу. Ја сам још био нов у Суду, и невешт у судским пословима, али су други говорили и о једном и о другом. Тако се за Проту говорило да се преко сваке мере тресе за сваки свој ма и најмањи интересић. Једном је, веле, један судија приметио:

— Бога вам, господине Прото, што се толико мучите око тако мале ствари (не памтим око чега је био спор), а Прота му на то одговори:

— Е, мој синовче, да је моје све около што очима гледам, нити би мени било много, нити би било неправо кад би ми се додало!!...

За Протина синовца пак казиваху старији судски чиновници да је тражио да са стрицем подели по пола не само њиве и ливаде, него и саме војводске дипломе и заставу !!...

Сећам се да се онда, међу млађим чиновницима у Суду, на такву појаву у задрузи гледало са страхом од последица....

Прота Матеја Ненадовић, рођен у селу Бранковини, преминуо је у Ваљеву, 29 новембра 1854, и сахрањен је код цркве, у месту свога рођења.

Моја болест

На неколико дана по одласку кадета из Ваљева, ја падох у болест, и на ново пропљувах крвљу. Тада сам пушио као прави тиријаћија. То уживање научио сам био у лето, године 1851, кад сам се из Лешнице вратио у Београд, и ту се нашао с другаром својим, Костом Поповићем Лаолцем, који је још у школи био страстан пушач. Уз њега, и с њим, научих и ја пушити. У почетку ми се нарав бунила против тога уживања, а доцније се навикох као и други, и пушио сам с правом насладом.

Разболевши се тада у Ваљеву, ја, по Савету лекара Д-ра Јована Машина, оставих дуван; чибук и оку београдског дувана дадох друговима, а сам престах пушити. И нисам дуванскога дима узео у уста до године 1860, када се, по заповести Кнеза Милоша, морадох примити уређивања *Српских Новина*. Тада уз пријатеља свога, Косту Вујића, који ми је у редакцији помагао, почех опет по мало пућкати.

Од тога доба, пушио сам, што оно реку, на мену па на уштап: некад прођу месеци, а ја се не сетим дувана, а некад навалим пушити тако да не дам ватри угасити се. Али од 11 јула 1895, до сада кад ово пишем, нисам запалио луле ни цигаре!

У болести, у Ваљеву, сетих се речи Попечитеља Симића, и написах му молбеницу за премештај у Београд.

На моју срећу, прва пошта из Београда, после тога, донесе Ваљевском Суду од Попечитељства Правде писмо, којим му се јавља да сам ја, с равном платом, премештен у Београдски Окружни Суд.

И тако сам се, по кратком борављењу, опростио и с Ваљевом, и с Ваљевским Окружним Судом, а и са свима познаницима у њему, ма да се неких и данас врло задовољно сећам.

II

У БЕОГРАДСКОМ ОКРУЖНОМ СУДУ

Онде, где је данас празно место, управо где је доња пола пијаце *код Зеленог Венца*, била је, у сред чисте равни, двокатна кућа, турскога кроја, коју је градио Кнез Макса Ранковић, родом из Остружнице, па је доцније држави продао.

У тој кући, на доњем боју, био је, 1852, Суд Београдскога Округа,[1] а на горњем боју једно одељење Апелационога Суда.

Дошавши из Ваљева у тај Београдски Окружни Суд, ја сам у њем застао ове чиновнике:

Атанасија Ј. Ненадовића, као председника, и *Спасу Миловановића*, *Николу Селаковића* и *Стефана Филиповића* као чланове суда.

Секретар бејаше *Сава Грујовић*, а кад овај оде у Апелацију, онда за секретара дође неки *Јован Печеновић*.

Писари беху: *Милић Лукић*, *Урош Романовић* и *Риста Спасојевић*.

---

[1] Суд за Београдску Нахију, или за Београдски Округ, како се доцније почело звати, најпре је био смештен у селу *Рогачи*, под Космајем. Из Рогаче је премештен у Београд. У архиви тога суда находили су се, па се ваљада находе и данас, многи веома интересни акти из доба прве владавине Кнеза Милоша.

Међу практикантима пак бејаше и *Радивоје Милојковић*, потоњи чувени министар унутрашњих послова, који ми каза да је за практиканта постављен 1, августа 1852, управо кад и ја!

Доцније, дође у тај суд за члана неки *Илија Ракић*, који је, не знам због чега, био изгубио службу. Овај човек бејаше вешт у судским пословима, и миловаше писати на дуго и на широко. Нарочито се хваљаше да уме боље од многих других састављати распоредне пресуде по масама.

Председник *А. Ненадовић*, син Јеврема Ненадовића, брат Кнегиње Персиде, бејаше човек омалена раста, грбав, и у опште слаба здравља; он је доцније отишао у Апелацију, па, најпосле, у Касациони Суд. Умрьо је у Београду, 18, декембра 1866, после кратке болести.

Спаса Миловановић, био је родом, чини ми се, из Параћина, човек омален, а врло жив и окретан. Он је био најпре трговац, па је доцније ступио у службу и постао судија.

Никола Селаковић, крупан, гломазан човек, родом из Босне; био је и он најпре трговац па доцније је ушао у државну службу.

Илија Ракић, кога сам већ помињао, родом Рудничанин. Он једини био је свршио наш „Лицеум“.

Стеван Филиповић, већ изнемогао старац, родом из оне стране. Он је био секретар Вожду Карађорђу. У ову је службу ступио године 1837.

Сава Грујовић, син Михаила Грујовића, а синовац Боже Грујовића, бејаше на гласу као млад и леп човек. Обично су га звали *Лепи Сава*.

Милић Лукић, родом је био, мислим, из села Главице, више Параћина. Он је врло марљиво учио говорити француски, одевао се по најновијој моди, и остајао је, веселник, увек међу онима који су *духом сиромашни!...*

Онда се у судовима, у Србији, све радило писмено. Председник је разређивао судије у *одборе*, у којима су парничари саслушавани, њихова казивања записивана, па је то све, после, дотични судија у седници реферовао својим колегама, и, како се ту пресуди, записивао.

У сваком таком судском одбору бивао је по један судија, један писар, и један практиканат.

И кривице су тако исто извођане. Кривац се доведе пред тога судију, те га он пита, а писар записује његове одговоре. Тако су исто и сведоци испитивани.

Покојни Петар Тривуновић, из Лепнице, бивши неким послом у Шабачком Суду, уђе и к судији Радовану, свом познанику, баш кад је овај тако саслушавао некакога кривца, и тада се међу Тривуновићем и судијом Радованом развије овакав разговор:

— Помози Бог, Господине Радоване!

— Бог помогао, брат Перо!

— Како си, што радиш?

— 'Вала Богу, брате; ето видиш што ти радим: овај брат (кривац) лаже; ово дијете (писар) пише, а ја сједим, те им свједочим!....

Ово је, после, Тривуновић, више пута, кроз смеј приповедао.

Прописаног поступка онда још није било ни за грађанске, нити за кривичне ствари, него се све радило по расписима Попечитељства Правосудија.

У том Београдском Суду, наскоро по свом доласку у њ, бих одређен да радим и у Рачуноводству. Том приликом сазнао сам и како се по масама послови обршују.

У том суду започео сам читати *Зборнике Закона и Уредаба*. Онда тих књига још није било много, и ја сам их прочитавао, све лист по лист, онако како ђак учи своје лекције. У канцелариским пословима већ сам се био толико упутио, да је чак онај Илија Ракић, који је мало ком хтео признати довољно знање и умење, једном рекао:

— Е, овај ће некад писати распоредне пресуде као и ја! Видите ли шта бива кад човек хоће да слуша што му се каже!

И овде су мене старији сви пазили, и оно посла што су ми давали да радим, примали су често без икакве поправке. А млађи су били моји другови, с којима сам живео како с ким. Ни с једним нисам имао речи, а још мање сукоба, али од неких и неких држао сам се свакад подаље.

Служећи у суду, опазио сам да неки моји другови хоће нешто да се сашаптавају с рођацима криваца, који су код суда у затвору; да, у грађанским споровима, хоће по неког да уче: како ће изиграти закону или судску правду, па ми то није било по вољи. Не само да никад нисам хтео тако што радити, него сам се још удаљавао од оних мојих другова, које бих опазио да тако што раде.

Таки поступци неких мојих другова одбијали су ме и од саме службе у Суду. Поред тога, видео сам, и за онако кратко време своје службе у Суду, да већа пола оних људи који се обраћају Суду, свакад од Суда одлазе незадовољни; половина парничара свакад куне суд и судије, што је парницу

изгубила, а често их куну и криве и они који су добили, јер су и ти, врло често, мање добили него што су тражили.

То је била друга околност, која ме је одбијала од службе у Суду.

Најпосле, и сама спољна страна суда, судски намештај, држање судских соба, ходника, и целе зграде, није ме могло привлачити да у суду служим, нити да у таком судилишту гледам врело земаљске правде. Ах, учинио би велику услугу, ко би урадио: да су судски прозори свакад избрисани, да су ходници чисти, да столови не буду олупани, нити столице поломљене, итд. итд.

Кад се год тога сетим, свакад уздахнем: што Србија своје судове држи тако немарно.....

Једном, после доста година, у Клубу Напредне Странке, помажући пројекат закона о независности судија, и о њиховим чемерним платама, говорио сам о великим и многим тегобама у служби судиској. Ту беседу честитали су ми онде најбољи наши правници, и сви из реда слушаоци, а ја сам казивао само оно што сам свакад о тој служби мислио и осећао.

Још у почетку своје службене каријере, ја сам желео добити какво звање у просветној струци, где не бих морао никад ником главе одсећи, нити имовине одузети, а где би, можда, имао више слободна времена за своје даље образовање, и за друге послове ван службе, који би мени јамачно били слађи, а мојим суграђанима кориснији од свих мојих службених радова.....

III
У ПОПЕЧИТЕЉСТВУ ПРОСВЕТЕ

Док сам ја служио у Београдском Окружном Суду, горе, у врху државне управе, догодиле су се значајне промене или размештања које мени лично нису обрицала никакве велике радости.

Још 10 априла, те године, у Цариграду је, на пречац, преминуо Кнежев Представник и Попечитељ Иностраних Дела, Аврам Петроницјевић, који је био онамо послан по неком државном послу.

Његову дужност у Београду привремено је примио и вршио Директор Кнежеве Канцеларије, Алекса Јанковић.

Септембра 13. те 1852 године, Кнез постави за свога Представника и Попечитеља Иностраних Дела, Илију Гарашанина, дотадашњег Попечитеља Унутрашњих Дела. Пред крај септембра дотадашњи Попечитељ Правде и Просвете Алекса Симић, једини који је мене лично познавао, оде за Попечитеља Унутрашњих Дела, а на његово место за Попечитеља Правде и Просвете дође Лазар Арсенијевић-Баталака, члан Државнога Савета, који мене никад ни видео није.

Тога новога ми Попечитеља обично су звали *Баталака* (Бата Лазар-Лака). Он се родио у селу Буковику, код Букуље, 1793, а преминуо је у Београду 15 јануара 1869.

Баталака беше човек висок, сух, уредно обријан, чист и беспрекоран у оделу и држању; био је

одрешене беседе и оштра пера; радан, и тачан у дужности, а љут као жеравица. Сима Милутиновић, у својој *Србијанци*, тврди да је Арсенијевић, још из младости, био *„стешенита слова и мишљења“*. О њем има више у мом *Поменику знаменитих људи* (стр. 29—32).

О Баталаци се говорило доста за живота његова, а говориће се, јамачно, и после смрти му, јер је оставио доста простране *Мемоаре* о догађајима у Србији од 1804—1812, које баш сада штампа Српска Краљевска Академија.....

Према том новом размештању власника, ја сам изгубио и оно мало наде да пређем у струку просветну. Али, баш кад сам се најмање надао, дође Суду од Попечитељства Просвете писмо (чини ми се 26 новембра 1852), које јавља: да сам ја, с истом платом, премештен у Попечитељство Просвете!

Том премештају ја сам се веома обрадовао, а неки моји познаници, вичнији службеним приликама и неприликама, говораху ми да се немам чему много радовати, пошто идем у струку, у којој „нема изгледа на напредовање.“ Ја сам те разговоре слушао, али сам се ипак радовао, да час пре изиђем из Суда, где ми се није милило служити.

Прешавши у Попечитељство Просвете, ја сам онде остао до 18 фебруара 1855. Кроз то време, имао сам за старешине, или за другове и пријатеље, многе чиновнике, веће или мање. Од њих ћу, у овом причању, поменути оне, који су ми, по чем било, остали у памети.

Попечитеља застах *Лазара Арсенијевића-Баталаку*, о ком је већ била реч.

Начелник бејаше *Димитрије Исаиловић; секретар Коста Цукић; благајник — Васа Грујовић; протоколиста — Милутин Остојић, и канцелисте: Аркадије Искрић* и *Јован Јанковић.*

Начелник Д. Исаиловић тада је већ био толико слаб у ногама, да у канцеларију није ни долазио, него је, седећи дома, писао неке *Речнике* за школе, што му се примало као редовни службени рад.

О том човеку ја сам написао неколико речи у мом *Поменику знаменитих људи* (стр. 184—186).

Исаиловић премину 29 маја 1853, у Београду. Његово тело испратиле су до гроба све београдске школе, а Јаков Живановић, Секретар Савета, изговорио му је на опелу врло симпатичну опроштајну беседу.

Секретар *Коста Цукић*, стварни начелник целе Канцеларије, по повратку из Јевропе с наука, био је прво постављен за професора у Великој Школи (онда се звала Лицеум), па је, са своје велике слободоумности, дигнут с катедре, од непосредног додира с омладином, и стављен у Попечитељство, под непосредну власт Попечитељеву.

Човек омален, сух, црн, на послу вредан преко сваке мере, у говору с почетка сплетен, а доцније одрешен и чак речит. Стил му је био прилично таман, јер се држао немачке синтаксе, а иначе српски језик је знао, и трудио се да га све боље проучава и зна.

О Цукићу има више у мом *Поменику* (страна 799—802).

Благајник *Васа Грујовић*, син Михаила Грујовића, једном је био изгубио службу, па је ово сада служио по други пут. То бејаше благ, миран, и у сваком погледу добар човек.

Протоколиста *Милутин Остојић*, бејаше родом из крагујевачке нахије. Остојић је, као познаник неких већих чиновника, свакад имао неких послова с њима. Од неких се извештавао како која парница стоји: ко ће добити, ко ли изгубити; а некима је налазио муштерије да даду своје новце под интерес. О тековини, о интересу, говорио је чим уста отвори.

Једном секретар Цукић, слушајући како Остојић прича сцене при уговарању скупога интереса, упита га:

— Па зар ти није грехота да узмеш 24 на 100?

— Што да ми је грехота кад човек сам даје?

— Па шта може он себи зарадити на тим новцима, кад теби да 24? Што не узмеш нешто себи, али да оставиш што год и њему?

— Е, мој веселниче, рече Остојић Цукићу: — с таком памећу ти никад нећеш имати две јаке за вратом!...

Догоди се те Остојићу умре једно детенце, и он хтеде за њим свиснути од жалости. После тога случаја нисам чуо да говори о интересирању...

Канцелиста *Аркадије Искрић*, родом из Аустро-Угарске, био је дуго учитељ у Јагодини, па је, већ под старост, ступио у државну службу. Оптерећен породицом и дуговима, мало се с ким и разговарао и дружио. Умрьо је као благајник Државне Штампарије у Београду.

Други канцелиста, *Јованча Јанковић*, Крагујевчанин. И овај је доцкан ступио у државну службу. Преминуо је у Београду, као пенсионисани чиновник Управе Фондова.

По одласку она два канцелисте, дође најпре за привременог канцелисту *Димитрије Димитријевић*,

који се доцније прозвао *Атанасковић*, а обично су га звали *Митар*.

Митар је рођен у Крагујевцу; у Београду је свршио Лицеј, па га онда српска влада, као добра ђака, пошље у Париз, да изучи француски језик и литераґуру. У Паризу, после неког времена, тај се младић разболи, или како су причали његови другови, уврти себи у главу да се у њега заљубила нека невачица, све ми се чини *Жени Линд*, и онда заборави и школу и учење, па чак и сама себе: напусти се у оделу и држању тако да је српска влада била приморана наредити: да се доведе у Београд, где му се да то место у Попечитељству Просвете, докле се види шта може с њим бити.

Тај човек, осем са мном, ни с ким другим у канцеларији није хтео говорити. Радио је брзо и лепо све што му се да, па за тим је читао француске књиге, и некад би сам са собом гласно говорио. Осетивши да се ја радо бавим лепом литературом, он је мени читао много лепих места из књига, којима се бавио.

Доцније је он лепо напредовао у служби. Био је Начелник одељења у Министарству Финанције; стекао је од милоште име *Чича-Митар*, и умрио је у Београду, као пенсионар, 31 јануара 1896, а 1 фебруара је сарањен у Крагујевцу. То је био и добар човек и уредан чиновник...

Милован Јанковић се родио у селу Влашкој, према Космају; у Београду је свршио гимназију и Лицеум, па је онда послан на страну ради наука.

Бавећи се на страни, као државни питомац, Милован, у друштву с Јевремом Грујићем, напише и у Паризу штампа брошуру „*Slaves du Sud*“. За

то му влада пресече благодејање, врати га у отаџбину, и да му звање канцелисте у Попечитељству Просвете.

Тада Остојић, шалећи се, једном рече:

— Море, младићу! Откуд ти западе у ову канцеларију? Овде, болан, долазе сви они што су нешто скривили: ово је *дом поправленија!*.....

И Милован је редовно ћутао од других, само је са мном, кад и кад, разговарао. Ту смо се ми први пут видели, зближили, и, неколико година, после тога, живели смо као добри пријатељи.

Платон А. Симоновић родио се у Сремској Каменици. Пошто је свршио школе, служио у аустриској војсци, и борио се у Италији, отишао је у Русију. Онамо је, у Одеси, у Ришељевском Лицеју, постављен за професора Политичке Јекономије. Ислуживши рок професорске службе, добио је пензију... Живећи, после, у миру, а осећајући се још у снази, желео је вратити се у свој народ, и бити му од користи.

Његов рођак, Атанасије Николић, најпре Начелник а доцније Помоћник Попечитеља Унутрашњих Дела, у Београду, изради те српска влада, својим путем, 24 јуна 1851, замоли царску руску владу: да Симоновића пусти у Србију, где би могао бити од користи школи и просвети у опште.

Та молба буде примљена, и Симоновић дође у Србију. Јануара 1853, изиђе у Београду закон о *Главном Инспектору Училишта у Србији*, и на то звање постављен би, 22 јануара 1853, *Платон А. Симоновић*.

Главни Инспектор Школа заузе место међу Попечитељством и међу свим дотадашњим школским старешинама.

Симоновић је знао што је школа, особито школа средња и виша, а није га мрзило радити. Али човек по нарави плах, по говору оштар, а обријане браде и бркова, што је онда било нешто необично у Србији, више је застрашавао, него ли примамљивао ђаке. К тому ваља додати да је он, рођен у Граници, и служивши више од 30 година у Русији за доба Николе I, био постао за српске демократске нарави врло опор старешина. С тога, кроз врло кратко време по доласку, он успе дићи противу себе јаку опозицију.

Службени рад свој Симоновић отпоче предлозима: да се преуреде *Гимназија* и *Лицеум*. Дотле су обе те школе живеле и радиле по оном *Закону о Јавној Настави* од године 1844 (Зборник II стр. 315—345).

Попечитељство Просвете, примивши Симоновићеве пројекте о преуређењу Гимназије и Лицеума, посла их *Школској Комисији*, позвавши је, да му она да своје мишљење о њима.

Комисија, размотривши пројекте, учини на њих доста примедаба.

Симоновић, кад му се те примедбе саопштише, плану и написа Попечитељу „да комисија не зна шта ради“, да она „меша науке, као што се мешају карте“, итд., итд.

Тада се отвори жива и оштра полемика између *Главног Инспектора Школа*, и између *Школске Комисије*, а преко *Попечитељства Просвете!* Полемика је та била опора, јетка, а, по свој прилици, врло мало корисна.

Најпосле Симоновић, задобивши за своје пројекте Двор и Државни Савет, надвали: Његови се пројекти примише и озаконише, али *само на шест година, као оглед!*

Оба ова Уређења налазе се у *Зборнику VII* (стр. 83—112). Она се могу данас прочитати без страсти, те да се види колико су бољитака донела средњем и вишем школовању у нас.

Међу другим одредбама, у закону за Лицеј, била је једна,[3] која и данас не би била излишна. Симоновић годишњу плату лицејскога професора није делио на број дана у години, него на број часова у школи. *И кад професор, без оправдане сметње, не дође на час, он губи део плате, који му за тај час припада!.*

Успевши да Гимназију и Лицеј уреди по својој жељи, Симоновић је тада постао највећа власт у тим заводима. Држао је ред какав је хтео и умео; завео је ђачку униформу; нагнао је ђаке да се редовно кратко шишају, и учио их је да се „поне умеју поклонити, а пре су били као дивљаци!“ Овако је старац, у свом фамилијарном говору, сликао тадање београдске школе и њихове ученике.

Основне београдске школе, које су биле под влашћу директора Петра Радовановића, Симоновић узе и предаде Дру Миловану Спасићу, директору западне поле Србије, кога је хвалио као ревна чиновника и разборита управника. Али не прође много а он и Спасић се завадише тако да је то било нешто нечувено дотле у чиновничком нашем свету.

У ту свађу Симоновића и Спасића некако се умеша и Попечитељство Просвете, и Баталака стаде

[3] Тачка 2, § 26.

на страну Спасићеву. Новембра 18, године 1854, Попечитељство Просвете поднесе Кнезу опширну тужбу на П. Симоновића, као на чиновника самовољна, непокорна, и чак такога који квари правац и дух васпитавања омладине, тражећи да се из службе отпусти!

Е тада је Симоновић, што се оно рече, пуцао од једа, и жалио се свуда и свакому, како му се за добре услуге плаћа неблагодарношћу!

Кримски рат, за трајања кога, Порта отказа борављење у пределима Отоманске Царевине свим руским поданицима, примора и Платона Симоновића да остави Србију. То учини крај и оној свађи између Попечитеља Просвете, Инспектора свих училишта, и Директора основних школа.

После Парискога Мира, Симоновић се врати у Србију, и живео је у Београду као приватан човек. За то време, као посленик навикао радити, писао је неку Историју Српскога Народа.

Године 1866, августа 14, преминуо је од колере, у својој 85 години. Данас не може да се разазна: куда су се деле његове многе хартије и записке, као и поменута његова Историја Српскога Народа.

Симоновић је до саме смрти остао похвалан углед вредноће и издржљивости у раду.....

Филип Николић. Одлазећи овда онда Платону Симоновићу, ја се у њега познах с једним младим човеком, родом из Бачке, који се је учио у Русији, па одонуда дошао овамо, и у Симоновића био писар. То је неки *Филип Николић*, младић врло даровит, редовно школован, познат с неколи-

ким језицима старим и новим и, уз то, веома начитан.

Николић је био увртео себи у главу: да расправи *Источно Питање*, и да *ослободи Словене од Немаца!*

Да му се наврше те две жеље, готов је био на сваку жртву. Тога ради је био најпре отишао у Русију, и ступио на Университет, у Кијеву. За то време, спремао је план за извршење своје две велике жеље. Чујући да Цар Никола долази у Кијево, Николић изиђе из града на друм, и очекивао је Цара, да му из руке преда свој план. Али га полиција ухвати и затвори. Бибиков Кијевски Губернатор, сазнавши да је Филип из Аустрије родом, пошље га одмах за „границу“!

Николић, вративши се у своју постојбину, чује да га ту траже у солдате. За то добегне у Србију. Одавде је ишао у Црну Гору, у Атину, и у Цариград; а једном је, усред зиме, враћајући се с такога пута, ударио на Скадар, и, преко Призрена и Рашке, дошао у Србију!

Доцније је постављен за Библиотекара у Попечитељству Просвете. На такав начин, он је био *Први Библиотекар Народне Библиотеке.* С тога звања отишао је у Државни Савет за Експедитора.

Док је био у овом последњем звању, снађе га, веселника, тешка болест: на један мах помери памећу! Тада сам имао велике муке да га савладам, и најпосле га предам у болницу. Опоравивши се од те тешке и дуге болести, седео је у мене неко време.

Још доцније, при промењеним приликама, отишао је наново у Русију, и добио звање секретара у Руском Консулству, у Видину.

Али кукавац, наново померп намећу и, најпосле, умрьо је у једној лудници близу Петрограда после године 1867!

Познанство и другованье с овим човеком мени је било и мило и корисно. И данас, кад га се год сетим, свакад зажалим: што онако велики дар, и онако опширно знање, прођоше онако без користи у животу!

Нека му је рај души!

Јован Ристић. Једнога дана пред подне, у почетку септембра 1854, у пространом ходнику оне куће испод Војне Академије, где је данас некаква касарна, а онда су у њој била: доле Попечитељства Правде и Просвете, а горе Попечитељство Унутрашњих Дела, јави се један млад човек, у црним хаљинама, с цилиндром на глави, и питаше:

— Где је Господин Радован Дамњановић?

Он је тражио Попечитељева Помоћника; али како су тога човека обично звали *Господин Раја*, а нико није говорио *Г. Радован*, то се већ и по том питању познало да је питач неки новајлија у Београду.

У том дође Милутин Остојић, и каза нам, да је то његов земљак, Крагујевчанин, државни питомац *Јован Ристић*, који се, тих дана, вратио с наука.

Септембра 6, 1854, Столоначелник Попечитељства Просвете, Милан Симић, по заповести Попечитеља Баталаке, написа „представленије“ Кнезу Александру, да се бивши државни питомац, Јован Ристић, постави *за Изванредног Експедитора Попечитељства Правосудија и Просвештенија, али да ради само у овом последњем.* На Симићевом концепту

Баталака додаде: да ће тај експедитор примати плату, *„из уштеђене и уштедити се имајуће плате Начелника и Секретара“*, јер онда оба та звања не бејаху попуњена!

Не прође много после тога, а Попечитељству дође Указ, датиран 15 септембра 1854 Br № 760, којим се Јован Ристић и поставља на звање за које је представљен.

Тада сам се ја познао с тим човеком и, неколико година после тога, ми смо живели као добри познаници.

У оно време Вукова борба за српски језик и нови правопис била је у највећем јеку. У Србији, где је Вукова реформа била државном влашћу забрањена, у писању је владала пометња. Правопис Мразовићев био се напустио, Вуков се није трпео, а Стејићев нису сви хтели усвојити, па је, тако, излазило готово колико писаца толико и правописа! Тај хаос је био најштетнији у књижицама за основне школе, где би требало да је све доследно и беспрекорно.

Пред крај септембра 1854, *Школска Комисија* поднесе Попечитељству Просвете предлог: које књижице за основне школе треба препштампати, и с каквим исправкама.

Ристић проучи тај предлог Комисије, склони Попечитеља Баталаку да, нарочито у Српској Граматици за основне школе, уђе у неке ситније примедбе и напомене Комисији.

Писмо Попечитељево с тим напоменама[4], које је саставио Ристић, било је написано глатко; у њем се Комисија хвалила за ревност и труд, али

[4] Од 5 октобра 1854, П№ 854.

су тим не мање, замерке биле замерке, и напомене — напомене!

У Комисији је као Председник седео П. А. Симоновић, који је већ био у борби с Баталаком, а међу члановима комисије био је Коста Цукић, који је и писао *Граматику за основне школе*, и који се сматрао као најбољи зналац српскога језика међу ондашњим младим школованим људма у Београду.

Добивши горње Попечитељево писмо, Комисија, под 14 нов. 1854, одговори пространом репликом, у којој је доказивала да учињене јој напомене неке не могу да издрже критику, а оне које би то и могле немају места у књижици за основне школе![5]

Баталака, примивши такав одговор, и јамачно сит борбе са П. Симоновићем, просто остави акат у архиву.

Ристић није дуго остао у Попечитељству Просвештенија. Већ у почетку године 1855 он је био протоколиста Иностраног одељења Кнежеве Канцеларије.

---

[5] Писмо Школске Комисије од 14 новембра 1854, № 145.

Моји послови ван службе

У Попечитељству Просвете, нарочито при ондашњој разређености (децентрализацији) просветне власти, није било много службенога посла. Никад се у канцеларију није долазило после подне, него само од 8—12 јутра, а највише је било ако се кад остајало на послу до 1 сата после 12.

У тако повољној прилици, где је слободна времена било изобила, ја сам доспевао, поред своје службе, и да што радим за своје образовање; а могао сам, као човек потребит, и што материјално својој кући привредити.

Уза само Попечитељство Просвете бејаше онда ова данашња *Народна Библиотека*, истина много мања, и још неуређена, али тек тако близу, и мени свакад доступна. Њом сам се користио са свим по вољи, колико је само то могло бити, при ондашњој њеној оскудости, и при мојој оновременој спреми.

Са својим професором Д. А. Рудинским редовно сам се дружио и разговарао. На тај начин, ја сам, с једне стране, процењивао оно што сам читао, а с друге — вежбао сам се у руском језику, јер смо ми свакад само руски разговарали.

И онај други професор Рус, В. Вердиш, мене је јако пазио. Оба та човека, као моји пријатељи, а по образовању и навици педагози, радо су се ко-

ристили сваком удесном приликом да моју инструкцију шире и богате, видећи мене увек расположена на слушање и лака на примање.

За све таке небројене услуге, нека је именима њиховим вазда велика хвала од моје стране.

Ја сам тада већ преводио с руског језика неке приче дуже и краће. Неке од тих прича излазиле су у *Шумадинци*, коју је, у Београду, издавао Љ. П. Ненадовић, а неке у *Подунавци*, листу, који је, у Земуну, издавао неки Сопрон.

Прве те приче, као са свим непознат, однео сам Љ. П. Ненадовићу, да их прочита, и види могу ли поднети за његов лист. Он их прими, и рече да дођем који дан доцније. Кад му други пут одем, он, смешећи се, рече:

— Ја ћу ваше приче примити, и платићу вам нешто — не могу много; али под условом!

— Каквим? упитах ја.

— Да не кажем да је превод ваш!

— Тешто, рекох му на то: — али зашто?

Он се насмеја, и кроза смеј одговори:

— Е, то је моја политика! Ако се сваки писац потпише у *Шумадинци*, људи ће рећи: „Па Ненадовић ништа и не ради: све му пишу други!..

Ја се насмејах, и рекох:

— Бришите слободно моје име, ако је где потписано!...

И тако је у *Шумадинци* штампано неколико мојих превода без потписа; а у *Подунавци* је излазило или цело моје презиме, или само *М. Ђ. М.*

Шпачекова Школа

До године 1844, у Србији није било ни једне женске школе за се, него су женска деца, где су родитељи желели да им и кћери науче читати и писати, ишла заједно с децом мушком. Биће да је прва женска школа, одељито од мушке, отворена у Београду 1845 године.

А године 1846 Попечитељство је већ издало неко *уређење* за девојачке школе.

Више што од основне наставе није женској деци ни ту предавано; бар није за то било учионица, ни јавних ни приватних.

Онога времена, кад сам ја службом прешао у Попечитељство Просвете, често у ту канцеларију долажаше неки *Леополдо Шпачек*, родом Чех, и жена му *Клара,* Немица по роду. Они су тражили одобрење да у Београду отворе за женску децу приватну школу, у којој би се, поред основне наставе, предавала и нека виша знања а и неке вештине.

Шпачек, као Чех, нешто је и натуцао српски, а жена његова није знала српски ни једне речи. Они су, кад у Попечитељство долазе, највише разговора имали са секретаром Цукићем. Пошто се њихов програм прегледао и примио, њима се даде тражено одобрење, и они отворише приватну школу

за женску децу у оној кући на Сави, где је данас савска полиција.

Тај Шпачек понуди мене, јамачно по Цукићевој препоруци, да у тој његовој школи, предајем српски језик. Часове ми одреди све после по дне, када сам од канцеларије био слободан. Ту понуду примим радо. Доцније, кад се школа боље развила, ја сам, поред српског језика, предавао у њој и Земљопис и Историју. Шпачек ми је за све то плаћао по 5 дуката — 60 динара — на месец. У оно време уз моју редовну плату, мени је то било лепа помоћ.

У том заводу радио сам без мало пуних десет година.

То је, као што већ рекох, за оно време, била једина школа за женску децу, виша од школе основне. У ту су школу долазиле девојчице из првих београдских кућа. И данас је у Београду доста одличних Госпођа које су, у своје време, биле моје ученице у тој Шпачековој школи!

По мом изласку из те школе, Шпачек је још неко кратко време држао тај завод; па су се доцније он и жена му вратили у своју постојбину, а школа се њихова расула.

Моје ондашње газдовање

По повратку из Ваљева у Београд, ја узмем једну собицу у једној кући близу старе Варош-Капије, те сам онде са женом седео неколика месеца. Одатле сам се преселио у нову кућицу Јове Кујунџића, у оном крају где је данас велика кућа Николе Спасића. Доцније је та кућица припала Стојану Новаковићу, јер је Кујунџић, удавши за њега своју кћер Јелу, ту му кућу дао у мираз.

Све имање моје и жене ми онда је било оно хаљиница на нама и под нама. Па смо ми ипак, свако вече, певушили од задовољства. Сећам се кад сам саставио 12 цванцика те на Сави купио један жути сто да смо се тој новини у кући и ја и жена обрадовали као некој великој тековини!

Седећи у тој кући, плаћао сам газди по 3 талира кирије на месец. Кућа је имала две собе, кујну, подрум, шупу за дрва, и бунар, и била је са свим за себе.

Онда сам имао на месец плате 50 цванцика; од Шпачека сам примао 75, и од Живка Давидовића, ком сам учио сина Александра, 15, што све чини 140 цванцика на месец!

То је био сав мој месечни приход. О том приходу ја и жена смо живели задовољно. Истина, ваља казати да је било часова и прилика када смо и ми

уздахнули што нисмо имућнији, али су, срећом и таки часови и таке прилике имали свој крај: прођу и забораве се, као да их није ни било!

Онде у близини, у кући која нам није била са свим туђа, у Белу Недељу, бејаше љуљашка, где су се, целе те седмице, љуљала млађа чељад. Неко помене да на ту забаву зовну и моју жену. На то се из дружине одсече неко кицош-чељаде:

— Та што ће вам она у оном жутом фистанчићу? Она нема друго шта обући!..

И мени и мојој жени то не бејаше слатко кад смо чули. Али, Богу хвала, ми смо обоје дочекали да баш тима толико поноситима будемо од неких услугâ...

То нам је било и драже и слађе од сваке љуљашке!....

У тој Кујунџићевој кући дочеках крај јула и прву полу августа. Жена ми бејаше трудна, и принови смо се надали сваки дан.

Августа 17, године 1853, пошавши јутром у канцеларију, оставих жени свега 2 гроша, надајући се да у канцеларији узмем што на рачун плате. Дотле још нисам био знао што је *аконто!*

И тога дана, при свој великој својој оскудици, не усудих се поменути Благајнику Васи. Већ, срећом, добих од Давидовића дукат свога хонорара.

Вративши се у по дне кући, застах жену у постељи: она родила кћер (Ану), а њезина мајка, моја пуница, спремила ручак!

— Хвала нека је Богу за принову, и за здраву породиљу, рекох ја ташти; — али откуд ручак?

— Бог да прости за обичај, вели кроза смеј, весела жена моја: — одмах су долазиле сроднице

и суседе и, по обичају, бебу даривале, па новаца било и за ручак!...

Отац мој Јован Ђак, Бог да му душу прости, видећи да сам у Београду на велику трошку, одвоји од свега живога мала свога онолико колико би на деоби дошло мени у део, и даде ми то. Ја све продам, те се помогнем у недоскутици, али већину новаца оставим да ми се нађе. То су биле прве паре које сам заимао, и које сам доцније, 1856, дао за прву кућицу у Цетињској улици.

Доста о тековини. Ту је више речи него имовине!

Сад да поменем и друге послове и друга смерања.

За устанак у Босни

Овде ћу испричати нешто, чему се многи могу смејати; о чем и сам данас мислим другојаче; али у оно моје доба, у оном стању мога ума, и мојих осећања, то је било нешто свето, а никако смешно.

Још за својега школовања, ја сам имао срећу бити чувен и виђен међу својим друговима и вршњацима. Доцније, у служби, сваки дан се увећавао број мојих познаника и пријатеља. Ти моји познаници били су одасвуд, из свих крајева српских.

Бавећи се пак у Лешници, ја сам се, за све оно време, најрадије састајао с браћом из Босне, од којих сам се извештавао о њиховом животу; слушао за њихове јаде, и размишљао, с њима заједно, о начинима: како да се и они ослободе!

У Србији, у оно време, није се ни крило незадовољство према владавини Кнеза Карађорђевића. Према јунаку Карађорђу, према генију Кнезу Милошу, и према пуну наде Кнезу Михаилу, Кнез Александар се чинио свету тек нека немоћна сенка. Све што је радила влада његова сматрало се као неко животарење од данас до сутра. А поврх свега, тој се владавини највише забављало што је била и сувише послушна према Аустрији.

Млади, развијенији људи горели су жељом: да се све српске земље ослободе и уједине. Нама, он-

дашњим младићима, чинило се да је то посао лак, и да га снага наша, без ичије помоћи, може извршити. Зато смо се и љутили на старешине што већ једном не викну:

— Хајдемо!

Међу свима мојим познаницима, који су овако мислили, двојица су била одвојила. То беху: *Алекса Шушкаловић* и *Тодор Мијушковић*. Нас тројица смо замишљали, ни мање ни више, него да уредимо чете у Босни и у Херцеговини, и да отпочнемо четнички рат против Турака! Срећна младост! Што она може замислити, то ни море не може понети!!

Шушкаловић, свршивши Лицеј, оде, по договору с нама, у Сарајево за учитеља. Ту је ваљало да позна људе и прилике, радећи уз то у школи, као тихи и мирни наставник.

Тодор Мијушковић пак оде у Црну Гору, да онамо види што је и како је. И он је тражио учитељску службу, само да заслони праву намеру. О овом човеку треба да кажем коју реч више. Он је то потпуно заслужио.

Мијушковић се родио у Прњавору Мра Каленића, у Левчу, 30 јануара 1827; основну школу, Гимназију, и Лицеј свршио је у Београду, као питомац Митрополита Петра, у чијем је двору и боравио за свега својега школовања.

Свршивши школе, он, 17 јуна 1852, постане практиканат у Попечитељству Финансије, па, 11 маја 1853, пређе у Окружни Суд.

Служба у суду брзо онемиле Мијушковићу, и он, одушевљен оном патриотском мишљу, и преко савета свога добротвора, остави звање па, догово-

ривши се са мном, оде у Црну Гору, божем да тражи службу учитељску. Онамо остане подуже, докле се позна с неким људма из Црне Горе, и с некима из Херцеговине, па се онда врати овамо.

Одавде, после неког времена, оде у Сарајево, где је Шушкаловић већ радио као учитељ врло похвално. Онде Мијушковић остане скоро две године, позна се с неколиким гласовитим хајдуцима, и с другим одважним људма из Крајине; кушао је да се споразуме и с Католицима, па чак и с неким разборитијим Мухамедовцима, али је с овима последњима врло мало могао успети.

Ми смо били удесили своју *азбуку*, којом смо се дописивали. Писма из Сарајева мени су бивала адресована србуљски овако:

Миланꙋ Милићевићꙋ

На Дѧлискꙋ Чешмꙋ.

Може бити да ће се које од тих писама још наћи у мојим хартијама, и ако сам се ја старао да их, по прочитању, редовно спаљујем; само не знам бих ли ја данас та писма умео прочитати без кључа!

У мојој књизи „*Селу Злоселици*“, од стране 144—188, ја сам говорио о том нашем младићском заносу. Треба само одбити неке приповедачке украсе, па је остало било са свим онако!

После доста времена, Турци у Сарајеву нешто намирише, и узму лагано трагати. Пријатељи се уплаше и Мијушковићу шану да измиче. Он тако и учини. Једно вече омркне а не осване у Сарајеву. Усред зиме, он, на Мокру Гору, предре у Србију, и оде својој кући у Каленићки Прњавор. Оданде ми пише и јави што је и како је. Онда му

је, чини ми се, још била жива мајка, а рођени му брат Теофило био је калуђер у Каленићу.

Нашавши се тако у свом рођеном месту, после неколиких неуспеха на другим пољима, Тоша својим рођацима изјави: да неће да иде ни у какву државну службу. Његову роду то се учини зазорно, и Теофило пише мени, да гледам како било израдити Тоши бар службу учитељску, да му се не подсмевају сељаци, који нису могли веровати, да младић од своје воље неће службе, него су, напротив, држали да је нешто укварио, па му власт не да!

Тада ја, имајући у рукама све школске сведоџбе Тошине, одем Школском Управитељу Миловану Спасићу, и умолим га те он Мијушковића постави за учитеља основне школе у Београду. Кад се то сврши, онда учитељ земљоделске школе у Топчидеру, Јован Костић, зажели преместити се у Београд, ради лакшег школовања своје кћери. Тада умолим Атанасија Николића, под којим је онда била Земљоделска школа, као и сав Топчидер, те Костића пусти, а Мијушковића прими на његово место.

Свршивши све то, поручим у Каленић Тоши, те дође и заузме своје место у Земљоделској школи у Топчидеру, где је остао око две године.

У јесен године 1857 Мијушковић добије професорско место у полугимназији неготинској. Отуда је, 1858, прешао у Гимназију Београдску; неко време служио је и у Алексинцу, а године 1888 стављен је у пенсију као професор Београдске Реалке.

Преминуо је у Београду 14 јуна, 1891.

По смерној спољашности, по затвореној нарави, Мијушковић је обично цењен тек као миран, добро-

душан наставник. Нико није ни помишљао да у том маленом човечићу живи пламени родољуб, који је био кадар, са шаром у руци, сукнути у Романију, и бацити се у крвав рат за ослобођење свога Народа. Хе, хе! Мало их је онаких!.....

Овде је право поменути и један београдски случај, који је знатно разладио наше младићско одушевљење, још пре него што су Турци у Сарајеву и почели сумњати и трагати.

Раније сам помињао како сам се, у Попечитељству Просвештенија срео и познао с Милованом Јанковићем. Овај човек бејаше онда на гласу, бар међу нама млађим људма, као велики патриота. Желећи обновити старо српско одело, он је, с Грујићем и другима, у лето године 1846, био обукао на се беле сукнене хаљине. И у опште је био познат као бранич притиснутих и апостол слободе. С тога је међу нама млађим људма био сматран као велики српски родољуб.

Пошто сам се, дакле, у Попечитељству с њим виђао сваки дан, пошто смо се познали и зближили; и пошто сам видео да и он мени неке своје невољице поверава, и ако је био човек јако затворен, ја у себи смислим: да је у интересу наше велике намере: оно све што нас неколико смишљамо и спремамо за Босну, поверити и Јанковићу, позвавши га да и он, својим широким знањем, и својом патриотском енергијом, с нама пристане, и помаже велику намеру нашу.

Овако оцењујући и наше намере, и Јанковића према њима, ја се, једно после по дне дигнем те к њему у стан. Он је седео у Абациској чаршији, свеми се чини, у кући неког Миливоја Абације.

После малога приступа, кажем му какву крупну мисао носимо у глави нас неколико младих људи: да отпочнемо најпре четнички рат у Босни и Херцеговини, а за тим да дигнемо сав народ, и тако да учинимо крај турској сили у тим српским земљама!!

Милован, с великим црвеним фесом на глави, мирно ме саслуша до краја, и тек онда рече: да се врло чуди такој дрскости од мене, кога је дотле сматрао за младића паметна!

— Не само да ви у тој намери не можете ништа учинити, вели Милован даље; не само да су вама за то већ готова вешала у Турској и у Аустрији; него вама нема живота и од ових наших старешина.... Они ће вас, да се удворе Турцима, све овде повешати! Ја бих волео да ми то нисте ни казивали, а већ кад сте, онда вас молим: не говорите ником да ја о том ма што знам!....

Говорећи то, Милован бејаше јако узбуђен, је ли то било од истине, или је само желео мене више заплашити — не умем казати.....

— У осталом, додаде он на послетку: — ми имамо и овде, код своје куће, пуне шаке посла! Нама је данас преча просвета, него ослобођење од Турака!....“

Чувши такав суд од Милована, о ком сам држао и да ствар боље разумева, и да је мој пријатељ, ја се оладих!....

То сам, замотаним начином, и Тоши одмах јавио.

— Кад се не може пушком, мишљах ја у себи: — онда ћу се старати школом и књигом! И од тога доба, у та два правца, већином се је и исказивала моја патриотска жудња....

Алекса Шушкаловић пак, оставши сам у Сарајеву после Мијушковића, са свим се повуче у школу, прекинувши све везе с људма од намераване акције. Његово опрезно држање, и мудрост других пријатеља, учине да се све заташка и заборави, као да ништа није ни било....

После доста година, за које је време, школом и васпитањем, Сарајевцима учинио драгоцених услуга, Шушкаловић се врати у Србију, где у Великом Градишту, на Дунаву, добије учитељску службу.

Шушкаловић је преминуо 13 септембра 1886, у Београду. Бог да му прости утрођену, родољубиву душу!

Београдска Читаоница

Још како сам се настанио у Београду да овде останем, ја сам се уписао међу чланове Београдске Читаонице, која се онда звала *Читалиште*, и налазила се у оној истој општинској кући, више Велике Цркве, где је и данас.

У оно време постати члан Београдске Читаонице, није било само стећи себи место и дружину за пријатно и поучно провођење свога сувишнога времена, него је то још значило помагати једну народну просветну установу!

Београдску Читаоницу помагали су први ондашњи људи у Београду: Мајор Миша Анастасијевић давао јој је, сваке године по 300 цванцика, Митрополит Петар, и Браћа Симићи свакад по више од 40 цванцика.

Као врло уредан члан те дружине, ја сам на скоро био изабран и за члана Управе тога завода. У том сам послу остао више од 7 година, вршећи највише секретарску дужност у Управи.

На једном годишњем извештају о раду и стању Читаонице ја се не потписах *деловодитељ*, како је дотле био обичај, него се записах *Деловођа Читалишта!*

Ова новина, ово „кварење језика“, како су онда неки говорили, покрете озбиљнога Јакова Живано-

вића који је, и у тим ситним језичким новинама призирао опасност за српску народност, и за православну веру, те у *Српским Новинама*, броју 64, нападе на реч *деловођа* бранећи реч *деловодитељ*.[1]

Тај напад ја одбијем, у истим Новинама, броју 68, под знаком ъ (дебели јер).

Живановић понови напад у 71 броју *Српских Новина*.

И ја удвојим одбрану, у броју 73 истих Новина.

Који се од нас двојице борио за боље, не умем казати, тек данас видим да су речи: *деловођа, пословођа, књиговођа* и обичне и миле, а реч *деловодитељ* се већ одавно не срета у писању.

Завршетак мога последњег одговора и данас се, после 41 године, може прочитати....

Почетак године 1853 донео је Србији и страха и надања. У пролеће те године, на један мах, у Цариграду се јави ванредни посланик Цара Николе, Кнез Меншчиков. Међу првим захтевима, које он стави Високој Порти, и које она најбрже изврши, било је то: да се Илија Гарашанин, Кнежев Представник и Попечитељ Иностраних Дела, у Србији, уклони с тога места! У Београду се то захтевање одмах уважило и, 14 марта 1853, Илија Гарашанин би сметнут с Представништва, и упућен у Савет, а на његово место дође Алекса Симић, дотадашњи Попечитељ Унутрашњих Послова!

Мало по мало, па се јави *Кримски рат*, са свима својим големим пратњама и последицама....

---

[1] Јаков Живановић је своје чланке обично потписивао са *две звездице и полумесецом* ⁂). Под тим знаком писао је и ову одбрану речи *Деловодитељ*.

У Србији онда, због необичног нагомилања војске око утока Дунава, све животне намирнице скочише у цени. Сељаци су се чудом чудили, како се њихове мршаве краве, и дораве свиње и козе продају за нечувене дотле новце. У Србији, за оно време, чешће се виђао златни наполеон, него другда цванцик или бешлук!

А симпатије спроћу зараћених страна у нас беху подељене. Једни су желели да победе Руси, а други — Савезници. Први су били многобројни, готово сав народ, а други су били мали бројем, али су се хвалили да даље виде, и да боље рачунају.

За трајања тога Кримскога рата, у Београдској Читаоници сваки дан се готово само о њем и говорило. Русе су заступали сви из реда чланови Читаонице, а савезнике је редовно бранио Манојло Јокић, син пок. Петра Јокића Буљубаше! Он увек доказиваше да Руси морају бити побеђени. На супрот Јокићу највише се истицао Урош Кнежевић, живописац, уверавајући да ће Руси бити победитељи. Најпосле, ова се два човека опкладише тако: да плати 10 дуката онај чији штићеници буду побеђени.

Прве поле маја 1855, новине донеше глас да су Савезници јуришали на Малаковску Кулу, па били одбијени. Тада су руски пријатељи у Читаоници ликовали од радости.

Септембра 1, 1855, с Београдскога Града рукнуше 101 топ оглашујући победу Савезника на Севастопољу. У Граду се учини велико весеље, у вече ватромет, многе турске куће, дућани и џамије бише осветљене, као и станови консула Енглеског и консула Француског.

Кад су топови с Града грували, онда сте на Теразијама могли срести много Срба, који су плакали као мала деца од жалости за Русима.

Други дан, после ручка, у обично време, Кнежевић дође у Читаоницу, и како дође извади и положи 10 дуката, говорећи:

— Нека је жив стари Бог, па ће Руси ово вратити Савезницима с интересом!

Јокић не хте узети тих десет дуката; он беше задовољан што се његово прорицање обистинило. Онда се слошки договорише те за те новце купише Читаоници један леп сат, који, мислим, и данас виси о зиду у том заводу.

Поред разговора о политици и о рату, у Читаоници су врло често бивали живи претреси о Српском језику и о правопису. Многи су могли опазити да се у нас у опште мисли: да о политици и о Српском језику сваки Србин, уз право, има и потребно знање да пресуђује питања политичка и филолошка!

Најредовнији гости у Читаоници бивали су: Цветко Рајовић, Стари Хаџи-Лазић, Тома Живановић, Миша Панић, Јован Антић, Адвокат Давидовић, Сима Станисављевић, Урош Кнежевић, Манојло Јокић и још доста њих, којима имена, у овај мах, не могу да се сетим.

Долазећи сваки дан, после по дне у Читаоницу, ја сам остајао онде до пред вечеру. Што сам читао — читао, а остало време проводио сам слушајући разне разговоре у соби — пушионици. Сам се у диспуте нисам мешао, јер сам, према другима, био врло млад, већ сам пратио што други говоре. У том опазим да се онда сваки дан говори готово једно те једно. Тада од једнога понедељника узмем

редовно бележити свако вече предмете о којима се тога дана у Читаоници говорило, и како се о чем судило.

Кад се та седмица наврши, ја прегледам све своје белешке, и уверим се: да је сваки дан говорено готово једно исто!

Онда ја, лепо, оставим Читаоницу и беспослицење у њој, па навалим, код куће, читати, и сам учити оно што не знам, а тога је, наравно, било доста!

Међу тим, била би неправда, ако се не би признало да је и оно састајање и мењање мисли у Читаоници имало красних последица за многе наше опште послове.

Поменућу само нешто што ми, у овај мах, пада на памет.

У Читаоници се, после једнога предавања професора Љ. Шпанића, први пут јавила и организала мисао о *уређењу Трговачко-Занатлиског Одбора;* ту се покренула жеља да млађи официри (Јоца и Ранко) предају војна знања нама ланцима; ту се чак предлагало да се и на Косово иде. Истина, на Косово још ни данас нисмо стигли, али Читаоници чини част, да су њени зидови одјекивали и на таке патриотске узвике!

„Благодејанци“ са стране

Служећи у Попечитељству Просвете, видео сам, да у буџету тога Попечитељства има једна сума, из које се даје новчана помоћ — благодејање — младићима из Босне, Херцеговине, Старе Србије, Црне Горе, и из Бугарске, који су се учили у разним школама у Србији.

Прва мисао о оваком новчаном помагању, како сам слушао од старијих чиновника, потекла је од Илије Гарашанина и Јована Мариновића-Бошње; и та је мисао, сама по себи, са свим добра, само је требало пазити, да се она и у практици изводи добро, беспрекорно, а то није свакад чињено.

Бивало је дечака из поменутих земаља, који у Попечитељству примају благодејање на име школовања, а школа и не виђају, него служе по трговинама, или се, што је много горе, само скитају по Београду.

Државно благодејање почињало се онда давати ђацима домороцима тек с II-м разредом Гимназије, а овим младићима са стране, из горе поменутих земаља, давано је то и у I-ом разреду школе основне!

С тога, кад би који младић дошао у Попечитељство, и затражио „страначко благодејање“ (оно које се давало странцима, и које је бивало редовно

веће од онога што се давало доморoцима), њему би се обично овако рекло:

— Донеси сведочанство *да ниси родом из Србије,* па ћеш добити.

Ја сам увек волео сву своју браћу и ван Србије, и готов сам био помагати им подједнако као и доморoцима, али су ме оне речи „да ниси родом из Србије“ увек вређале!

Сазнавши, поред тога, још и за многе неуредне те благодејанце, и не могући ствар поправити својим гласом у Попечитељству, ја седнем и напишем у Андрићев *Световид*, лист, који је излазио у Бечу, један или два дописа.

Чим ти бројеви *Световида* дођу у Београд, и прочита се оно што сам ја написао о благодејанцима, Попечитељ одмах нареди: да се приберу тачна извешћа о свима благодејанцима са стране!

И прибрана бише сва обавештења, па се нађе ђак странац, који је за срамотну кривицу истеран из школе пре два месеца, а он још редовно прима благодејање!!

После тога покора, Попечитељ нареди да се напишу каква било *Правила за те ђаке.* И та неколика правила писао сам ја.....

Попечитељева Болест

Једном се у Попечитељству Просвете бејаху чиновници и сувише разредили: Начелник Исаиловић умрьо, Секретар Цукић враћен на катедру, Столоначелник М. Симић отишао на воде, канцелисте: један се разболео, а други послан на рад у Државну Штампарију, еле у Попечитељству остао само Попечитељ и ја!

У то се разболе и Попечитељ, те неколико дана није долазио у Канцеларију. Приближише се Духови, и ја сам желео отићи у Рипањ кући. Тога ради одем к Попечитељу, да замолим за допуст. Баталакина је кућа била она мала кућица, на Теразијама, према трамвајској станици, између кафане „код два Тигра“ и куће Аце Новаковића.

Бејаше Петак пред Тројице; изјутра је росила киша, па престала; остао истина дан облачан, али дан летњи. За путовање милина!

Ушавши у стаклом затворени ходник, ја опазих како у пећи од средње собе пуцка жива ватра! Госпођа Јеца Спасићка, Баталакина јединица кћи, прими ме, и уведе у ону средњу наложену собу к мајци својој, Гђи Стани Баталакиници.

Стара Госпођа сећаше у канабету. Савивши обе ноге пода се, и покривши крило и колена постављеном бундицом, она читаше у *Отечественим*

Запискама, руском журналу, живот ђенерала *Остен-Сикена!*

Соба бејаше врућа као хамам.

Гђа Јеца уђе к оцу, који, болестан, лежаше у суседној соби, пријави ме, и позва унутра к Попечитељу. Кад ја уђох, Баталака, са својом белом болесничком капом, диже главу и осу:

— А где си ти, Ђорђе? Зар три дана ја лежим, а вас нема ни једнога, да ми кажете: да ли се што ради? Шта се ради? и, како се ради?.....

Изговоривши то, окрете се к зиду, и захрка. Ја се преставих од тога прекора. Гђа Јеца, Бог јој дао, приђе и повуче ме за хаљину, те изиђосмо у собу ка Гђи Стани. Ту ми рече да то отац њезин бунца, те да се ја не кидам због тога прекора, него да слободно идем у Рипањ својој кући.

По повратку из села, јавих се опет Попечитељу. Он ме прими лепо. Више ме није звао Ђорђем, него мојим правим именом. Кроз неколика дана са свим је оздравио, и дошао на дужност.

Подвала Попечитељу

У Попечитељству Просвете није нико ништа знао о промени Попечитеља. Баталака је радио у оба Попечитељства, Правди и Просвети, као обично. На један мах се разболе. Болест му траја неколико дана, па се разреши променом Попечитеља. Баталака одступи 14 дек. 1854, а на његово место дође Алекса Јанковић.

Други трећи ли дан, по тој промени, једно пре по дне, кад ми чиновници који смо радили у архиви, бејасмо свак на свом послу, врата се отворише, и к нама у собу уђоше: дотадашњи Попечитељ Баталака и нови — Алекса Јанковић.

Ми сви устасмо на ноге.

— Овде је Архива, рече Баталака обраћајући се Јанковићу: — овде ради протоколиста и архивар, канцелисте, и препишчици. Од препишчика, овај је сада, показавши руком на мене: — представљен Књазу за канцелисту у Апелацији, а овде је био као добра свекрва у кући. Да остаје овде, вредео би два секретара!

После тога, оба Господина изиђоше, а ми се само згледасмо један у другога: нико није знао да сам ја, по ондашњем реду, био „представљен за унапређење“. Реч Баталакина рашчу се одмах у

оба Попечитељства, и млађи чиновници долажаху да ме питају: знам ли ја за то?

Обрадован тим гласом, ја очекивах да дође указ, и донесе моје постављење.

Кад би пред по дне, а мене зовну у Библиотеку Помоћник Попечитељства Раја Дамњановић, и поче овако говорити:

— Знате, Милићевићу, Попечитељ је, истина, био записао у својој комбинацији и ваше име, али смо ми, кад се он разболео, место вас ставили Стеву (Шлагу) за то што је био у војсци, и што више од вас служи. А за вас и није да се забијете у ону прашину у Апелацији. Него ако ви баш желите, отидите у Кнежеву Канцеларију, указ још није потписан, па реците: нека Стеву избришу, и нека метну вас!...

— Ком то могу ја казати, упитах зачуђен?

— Кнежевићу Начелнику, прихвати он брже боље, мислећи, зар, да ја пристајем да идем.

— Господине, рекох му тада малко срдито: — сматрао бих себе за безобразну будалу, кад бих то урадио. Моја власт предложила једно а *ја* да идем и тражим *друго,* па мене да послушају!!

— Ја, знате, то говорим што сам вам пријатељ. То често бива да се из Попечитељства представи један а одонуда дође други....

— Имали сте прилику да ми покажете пријатељство. Нашли сте да је Шлага[1] пречи, па нека вам буде.

---

[1] *Стеван Радојковић* био је практиканат у Попечитељству Правде. Звали су га сви *Стева Шлага* с тога што је био особито вешт у картању; а тим радом био је стекао познанство свих оних који су карте миловали. Иначе је био добар човек у својим грађанским односима.

Рекавши то, ја се окретох и одох у своју канцеларију, а он оста, машући на прсту једним кључићем од фиоке.

И овога човека, кад је доцније запао у Гургусовачку Кулу, ја сам искрено жалио, и писао у новинама против нечовечног поступања с њим . . . . . .

Алекса Јанковић. Дошавши, у половини децембра 1854, за Попечитеља Просвете и Правде, Јанковић је врло кратко време остао на том месту. За њега се обично говорило да, као Попечитељ, свакад носи у џепу написану оставку. Декембра 21 он, по својој жељи, би разрешен, и упућен у Савет, у ком је био редовни члан.

О њем има више у мом *Поменику знаменитих људи у Срба новијега доба* (страна 196—200).

«Кондуита»

И онда је старешина у свакој канцеларији, пред крај године, „кондуитисао“ млађе чиновнике, као што се то ради и данас, само је, у оно време, Кондуита била велика тајна. За њу је знао само онај који је пише, и онај ком се шаље: други нико!

Требало је да се чак сама Свето-Андријевска Скупштина крене, и своју одлуку о Кондуити донесе, те да тај акат постане јаван, или, како неки оштри чиновници говоре, да постане *ништа*, да буде без икакве вредности, осем својих биографских дата.

За боловања Начелника Исаиловића, Секретар Коста Цукић бејаше прави старешина Канцеларије у Попечитељству Просвете и, као такав, на крају године, написа Кондуиту свих чиновника и наставника у просветној струци. Та Кондуита, као велика тајна канцеларска, у своје време је преписана и послана Кнезу. Ја за њу нисам ништа знао. Доцније, готово пред мој премештај из Попечитељства Просвете, случајно сам дознао за тај службени акт, и у њем сам прочитао оваку оцену мојих способности и владања:

„*Способности*, вели се у том акту: — *има много више него што би се по његовим годинама*

служења, и по свршеним наукама закључити могло. У отправљању своје дужности одвећ ревностан и примерно тачан.

„Нарави поштене, благе. За вишим изображењем тежећи, занат је непрестано књижевним пословима и изван канцеларског времена. У опхођењу је учтив, у владању особито добар.

„Заслужује да што скорије у звању поступи како због примерних својстава свога срца, тако и због својих душевних способности.“[1]

Цукића сам познавао као човека праведна, али да о мени овако добро мисли нисам се могао надати. То бејаше човек затворен; није никад миловао казивати што о ком мисли, и колико ком добра жели. О тим красним својствима тога честитога човека уверавао сам се и доцније више пута кад се ствар тицала других, па чак и оних који су Цукића сматрали за свога непријатеља!!..

---

[1] Та општа Кондуита уведена је у деловодне књиге Попечитељства Просвете под Ш№ 815, 15 јула 1853.

Стефан Марковић

После Алексе Јанковића, за Попечитеља Просвете и Правде дође *Стефан Марковић*, дотадашњи члан Земаљског Савета.

Стефан Марковић је био родом из оне стране. У Србију је прешао после Хатишерифа од 1830, и, у прво време, био је Секретар у Великом Народном Суду, а после у Совету. Доцније је постао и члан Земаљскога Савета.

По спреми то бејаше обичан канцеларски чиновник, а као човек беше телом сувоњав и слабуњав на очи. Носио се је увек чисто и укусно, а у опхођењу с људма био је благ и пријатан.

Доцније је Марковић бивао и Кнежев Представник и Попечитељ Иностраних Дела. Док је носио то звање, имао је непријатност дочекати у Београду Портина ванредногa Комесара Етем-Пашу, кога је радња, у својим последицама, донела Марковићу пад с Представништва.

Марковић је преминуо у Београду, као пенсионирани члан Савета, 29 новембра 1864 године.

Дошавши за Попечитеља Просвете, Марковић у том свом Министарству заста Милана Симића, као најстаријега по рангу чиновника, који је у том Попечитељству био од дужега времена.

Милан Симић, човек по нарави врло благ, и по васпитању веома уљудан, у службеним пословима бејаше тежак. За то је све важније послове поверавао мени да их радим. То је мени било и лако и мило, јер он беше старешина веома погодан у опхођењу. Он се је старао, колико год је могао, да ми покаже своју пажњу и своје задовољство од свакога рада мојега.

Доцније је М. Симић био и Управник Позоришта, и чиновник Главне Контроле, а умрио је, као пенсионар, 14 јула 1880 у Београду.

Еле, с Попечитељем Стефаном Марковићем, ми уђосмо у годину 1855.

Једно јутро, око половине фебруара 1855, дозва ме у свој Кабинет (онда се то звало *Заседаније*) Попечитељ Стефан Марковић и, држећи у једној руци некакво писманце, а другом скидајући с очију наочаре, рече:

— Вас хоће да узму у Кнежеву Канцеларију?

— Нисам чуо ништа, рекох ја.

— Хоће, хоће; ево ми пише Кнежевић (Начелник) да не кварим ја.

— Ви, ваљда нећете кварити?...

— Нећу; како бих вам кварио? Вас сви хвале. Ја сам намеравао да вас овде унапредим; али је онамо већа плата,[1] а и осем плате онамо је боље са сваке стране. Нека вам је срећно!

И тако мене Марковић обрадова лепим гласом, али сам ја дотле неколико пута био варан, па за то ни тај његов говор не хтех ником причати.

---

[1] Онда су прве плате указних чиновника по Судовима биле 150; по Попечитељствима по 180, а у Кнежевој Канцеларији по 200 талира на годину.

Кад би 19 фебруара 1855, пред по дне, свои ти Попечитељству Просвете писма од Кнежевога Представништва. Каже се да сам ја, 18 фебруара, постављен за Канцелисту Кнежевске и Попечитељства Иностраних Дела Канцеларије, па се тражи да се упутим на нову дужност.

Други или трећи дан после тога, оставио сам Попечитељство Просвете, и прешао у Кнежеву Канцеларију, где сам више година служећи, и поступно напредујући, 3 новембра 1860 постављен био за Секретара *Внутрењег одељења Кнежеве Канцеларије*, када сам, вршећи и дужности Начелника тога одељења (јер то звање није било попуњено) дошао у свакидашње непосредно опћење с незаборављеним Кнезом Михаилом М. Обреновићем III.

Кад је један мој пријатељ, чувши за моје унапређење и прелазак у Кнежеву Канцеларију, узео захваљивати за то Кнезу Александру, он му је овако одговорио:

— *Е, дуже се баш нисам могао бранити од његових старешина!.. Као да им је свима медене колаче месио: тако га сви хвале!!*“

ПУТНИЧКЕ БЕЛЕШКЕ О БАЛКАНСКОМ ПОЛУОСТРВУ

XVII и XVIII ВЕКА

приложио

СТОЈАН НОВАКОВИЋ

I

Белешке енглеског племића Џона Бурбури с пута аустријског посланика грофа Леслеја из Беча у Цариград у години 1664—1665[1]

Године 1671 штампана је у Лондону књижица A relation of a journey of the right honourable My Lord Henry Howard from London to Vienna, and thence to Constantinople in the company of his Excellency Count Lesley, Knight of the order of the Golden Fleece, Councellor of State to his Imperial

[1] У ствари, у хронологији путописа налази се погрешка. Године треба да су 1665—1666, јер је у њима путовање било извршено, пошто је победа на Сан-Готхарду била 1-ог августа 1664, а мир је Вашварски у живот ступио тек у септембру исте године. По одредби самога уговора о миру, која се ниже наводи, посланство је могло поћи тек у почетку 1665. Путописац сам наводи да је посланство 1-ог августа, на годишњицу тога боја, било у Дренопољу, а то је могло бити само 1665. Не знам како се може објаснити та погрешка. Ограничавам се да то овде напоменем, а у самом навођењу ја нисам хтео ништа мењати. Дани месечни ни у овом одељку ни у осталим деловима овога списа нису нигде на наш календар превођени, него су свуд онако као у оригиналу.

Majesty etc., and extraordinary Ambasadour from Leopoldus Emperour of Germany to the Grand Signior Sultan Mahomet Han the Fourth, written by John Burbury Gent. (тј. Опис путовања врло поштованога ми Господара Хенрика Хауарда, од Лондона до Беча и одатле до Цариграда у друштву Његове Екселенције грофа Леслеја, витеза ордена Златног Руна, државног саветника Његовог Императорског Величанства и изванредног посланика Леополда, императора Германије, ка Великоме Господару султану Махомету Четвртому. Написао Џон Бурбури, племић). Опис је посвећен најстарјем сину Хенрикову — Хенрику Хауарду као нека слика трудова очиних, што показује да је опис штампан после смрти онога племенитог лорда који је путовање извршио.

Као што се већ из натписа види, путовање је извршено у друштву аустријског посланика грофа Леслеја.

Прилике у којима је гроф Леслеј полазио на своје посланство биле су ванредне. Захваљујући помоћи француској, дошло се било у рату с Турском, онда још врло снажном, на Сан-Готхарду 1-ог августа 1664, до победе доста знатне, али се, из многих узрока, још није смело сувише нагло напред корачати. С тога се, одмах после боја на Сан-Готхарду, у Вашвару закључи мир, за Турке још прилично повољан. Чланом X тога мира, који је ступио у живот у другој половини августа 1664, уговорено је изреком: да се за ратификацију пошљу у току четири месеца нарочити посланици и од једне и од друге стране; да посланик цара аустријског понесе поклона у вредности од 200.000 форината; да посланик султанов понесе такође поклоне по

старом обичају и спрам достојанства царева. Према оваким приликама, и што је било опште мишљење да Аустрији тим миром нису припале све користи на које је, држало се, она могла права полагати; Аустрији је нарочито било стало да уза свога посланика покаже не само ванредни блесак него и друштво састављено од племића и господе из разних западних држава. Познији догађаји су показали да је тај мир био за Турке последње повољно примирје, после којега им је већ ваљало узмицати у границе Балканског Полуострва. На хришћанској страни је остало било поуздање од победе и жива жеља да се ратовање и потискивање Турака што пре настави.

Ето у таквим се приликама извршило нарочито посланство грофа Леслеја у ком је учествовао Лорд Х. Хауард, а које је описивао Џон Бурбури.

Опис почиње поласком од Лондона који би 21 фебруара 1664. Лорд Х. Хауард повео је осим Џ. Бурбурија још и свога брата Едварда Хауарда са уобичајеном у оно време пратњом. Преко Белгије и Немачке упутили су се у Беч, где је било зборно место. После дугачке врсте гостовања, изгледа да се тек 6-ог маја дружина била прикупила са свим, и одређени ванредни посланик тога се дана, заједно са својим друговима и својом пратњом, представио цару врло свечаним начином. Писац нарочито бележи параду тога дана. Сви беху, по турском обичају, сјајно и племенито одевени у хаљине окићене златом и сребром, и сви су, тако парадно, одјахали кроз улице у царев двор на поклоњење. Сви су прозори били пуни света. Ред је био овакав: 1. Два коњичка момка царева; 2. Старешина стана посланства; 3. Два улака; 4. Племићи ви-

тезови; 5. Осам коња са племенитом и богатом опремом које је посланик водио да му се на руци нађу; 6. Дванаест пажева који су јахали два и два; 7. Осам трубача који су јахали у два реда, у свакоме по четворица, са једним још у средини, међу та два реда, који је таламбас носио; 8. Посланичка застава засебице, на челу свога ескадрона; 9. Посланикова лична застава, коју је носио један његов племић, међу посланиковим лекаром и секретаром. За том су заставом ишли остали племићи и другови посланикови, њих на број тридесет и један; 10. Дванаест пешака; 11. Секретар посланства и тумач Његовог Царског Величанства; 12. Посланик сам са 24 халебардаша, од којих су 12 ишли пред њим, а 12 за њим; 13. Племићи, другари Његовог Превасходства и царска застава извезена сребром, коју је носио гроф Стерхемб. У тој су групи била ова господа: а. гроф Херберштајн; б. лорд Хенрик Хауард; в. војвода од Холштајна, инкогнито под именом барона Бинендорфа; г. гроф Стерхемб; д. Ђеновљанин маркиз Дурацо; ђ. Едвард Хауард од Норфолка; е. Флорентинац маркиз Пекори; ж. барон од Финфкирхен; з. Француз маркиз Шатовије; и. синовац послаников маркиз Франц Хеј, барон од Делгата; ј. синовац владике минстерскога барон Рех; к. барон Коронини из Фријула; л. барон Фин, такође из Фријула; љ. барон Корнфајл из Аустрије. Осим ових било је и друге господе из других крајева, као што су: господин Винценцо, бележник из Луке; господин Каснер из Аустрије; господин Оверше из Холандије, итд.

Навели смо тај опис у целини, да би се по њему познало с коликом су се помпом посланства

у оно време отправљала и колико се тај посао данас упростио.

Пређи ћемо опет преко даљега описа гостовања, особинâ Беча и живота у њему и пређи ћемо на сам почетак путовања у Турску. Ту ће нас, опет, са стране форме, занимати полазак из Беча, а после ћемо се журити к белешкама о нашим земљама.

Из Беча се пошло 25-ог маја. Сва одлична господа која су с послаником путовала одвезла су се с њим на Дунав у каруцама са шест коња, али је света по улицама било толико (пошто се такво посланство никада није видело у Бечу) да се једва дошло до чамаца. Чамаца је било 36 на број, па и ако су били широки, једва су били довољни за посланика и друштво му. Чамац послаников био је већи и много лепши од осталих; на њему је било намештено осам трубача и човек с таламбасом, који је непрестано уза свирку труба ударао, а и возари су били сваки другојачије одевени.

Тако се на чамцима, који су прописаним редом пловили и у којима се и ноћивало и дањивало, путовало до Београда. Први дочек је био на ондашњој турско-аустријској граници, одмах ниже Коморана; ту су се срели турски посланик који је путовао за Беч, *Махомет-баша*[1], и гроф Леслеј, изменивши поздраве с великом парадом пред уређеним војничким четама с једне и друге стрине. После поздрава,

[1] У књизи Narrative of travels in Europe, Asia, and Africa in the seventeenth century by Evliya Effendi, translated from the turkish by J. v. Hammer, London 1846, XII—XIII читамо како је Евлија, писац те књиге 1075 (1664) турскога летописа био одређен за секретара посланику Кара-Мохамед-паши. Извештај посланика Кара-Мохамед-паше, који се на годину по том вратио у Цариград, штампан је у Рашидовим Отоманским Аналима.

аустро-угарска је свита примила и повела даље у Беч турскога, а турска је свита узела пропраћати аустро-угарског посланика.

Први парадан дочек био је у Будиму. Посланик је предао будимском везиру своје поклоне, а овај је дао посланику и свити шездесет кафтана, које су одмах поврх свога одела обукли, тако да су се у тим кафтанима од везира натраг вратили. Осталој свити раздавано је ткиво пурпурне и црвене боје за хаљине.

Кад се посланство кренуло из Будима низ Дунав, путовало је без запрекâ, до Сланкамена, где се уставило, да би се удесио дочек у Београду. Турску војску која им је овде на дочек изашла писац описује тамним бојама. За старије каже да су изгинули у бојевима с Аустро-Угарском у прошлој години, а места су им заузели синови, још недорасли и неразвијени.

У Београду су пред посланика изашли: *кајмакам* управник вароши, *капиџи-баша* и коморник султанов Хасан-ага, којега је велики везир изаслао посланику у причек. Пошто су се поздравили с послаником, они га одведоше у шаторе за њ спремљене на коси брега, не далеко од реке, где је посланик радо остао, не мареће да улази у варош.

Путовање од Беча до Београда било је од најлакших у оно време, зато што је било на чамцима. Чамци су се ређали један за другим, и кад се где пристане, хватали су толико места, да су изгледали као флота, а свита кад изиђе на обалу, као мала војска. „Пријатно нам је било — вели писац — „у оваким приликама ходати међу Турцима и

„*Грцима*[1] и гледати их како на пољу готове своја „јела и како спавају око ватре, које паложе велике, „*пошто је шуме свуда доста и нико не крати сећи „је* (стр. 104—105).“

Београд описује писац овако: „Подграђа су „београдска велика и пространа, пошто су у Тур„ској обично подграђа већа од самих градова; у „тим подграђима живе разни народи, *Грци*, Јевреји „и остали. Док смо се овде бавили, походише Ње„гово Превасходство *посланици дубровачки*, који „на Отоманску Порту иду обично по двојица. „Они су овамо дошли на коњу са четрдесет људи „свите. Варош смо разгледали у пратњи јаничара, „јер је за странце несигурно да иду сами, па смо „и опет морали бити спремни да увреде и изази„вања турска по каванама и иначе подносимо с „правом хришћанском великодушношћу. Београдски „хришћани нису навикнути да виде у толикој го„мили и тако различна одлична лица њихове вере „у својој вароши, па су се, тога ради, ванредно „радовали доласку посланикову, и не може се ој„мити са коликом су нас великом радошћу примали „у својим кућама. Нарочито се у томе одликовао „грчки трговац сињоре *Марко Маникато*[2], који нас „је дочекао са сваком врстом љубазности и услуге, „угостио нас господски и почастио својим најбо„љим вином. Он нас је опоменуо на старе веселе „Грке, јер је пио као риба, а ударао је у талам„бас својим властитим прстима, пропраћајући своје

[1] Под Грцима овде и често иначе ваља разумети православне Србе. *Изд.*

[2] Дубровачке или далматинске колоније у Београду спомињу се већ из XVI века. Држим да је овај Марко могао бити православни Србин из Далмације. *Изд.*

„певање. Био је тако весео и мио, да је, што „ми кажемо, кућу на прозоре изломио. Таламбас „му је био особит. Беше то велики земљан суд као „пивски бокал без дна, које је било обапето танком „као пергамен кожом, и по тој кожи је он, својим „прстима, вештачки и пријатно ударао. Ми смо „заиста били тако добро примљени, да смо се „ослободили да покажемо како се чудимо несагласности између његове мале и сиромашне куће и „богатога му ума и имућства. На то он просу „неколике псовке и клетве против султана и против његова угњетачког начина којим се служи „према својим поданицима и васалима, па нам рече „како би или он или ма који други хришћанин одмах преким путем био притиснут, претоварен таксама и порезима и опљачкан сложно свима начинима, без икаква разлога и правде, без икакве „помоћи, ако би само најмање показао своје имање „или се поумио да живи на велико, макар да то „тако по понашању Турака не изгледа. Али хришћани то знају, и уверени су како никакве сигурности немају да ће њихова деца после њихове „смрти уживати ма шта од њихове тековине. Ово „је заиста већ много пута написано (па смо и ми „то заједно с осталима веровали док се на месту „нисмо уверили да је другојачије) и обично се држи „да су сви поданици султанови његово робље и „да својој деци ништа завештати не могу, пошто „је султан једини наследник и он једино располаже „свачим. У нечем је доиста тако, али се у многом „другом којечем поглавито држе обичаји и утврђено право, и врло често по томе поступа. Зато „што се тако затекло, или што је тако уговорено „или одобрено. Јер кад султан учини ново какво

„освојење само се неправилним путем може из „свога стеченог права истиснути онај који хоће да „остане и који би уредно плаћао свој данак, иначе „и он и деца му могу мирно уживати све земље и до-„хотке своје. Истина је, ипак, да султан не мари „за хришћане поданике. Хришћани су у његовој „држави понајвише јадни убоги сељаци, који раде „око стоке и обделавају земљу, јер Турчин никад „ни за какав посао не прихвата. Турци су обично „војници и то коњица, јер је најбољи турски пе-„шак, јаничар, нарочито у Европи, образован од „хришћанске деце која се као данак купе, и ко-„јима је сва кућа и сва љубав величина султанова „(стр. 106—111).“

Прелази по том на опис турскога система коњичке војске. И ако ту не казује ништа ново, вредно је исписати и то ради јасности излагања. „Најбољи су им коњици — наставља писац — „спахије, а нарочито они између њих који су за „заслуге награђени земљама што се зову тимари, и „налик су на нашу витешку службу (Knightservices) „у Енглеској. Тако, на прилику, један коњаник „има село које му је дато, или само имање једно, „мање или веће по простору, и то он држи док је „жив, и према већој или мањој вредности земље „дужан је наћи више или мање војника коњаника, „да служе свагда када би их султан позвао. Неки „су дужни набавити само једнога; неки двојицу; „неки још више, до двадесет и више. Доходак од „двадесет или тридесет ливара стерлинга сматра се „већ као тимар. Овим имањима се још једнако рас-„полаже слободно приликом смрти или другога „каквог случаја међу војницима, и то не само у „највећем делу старинских турских области него

„нарочито у земљама на ново освојеним. Приликом „каквога новог освојења обичај је захватити прво „имање побеђенога владаоца и имања оних који су „изгинули или утекли, по том дохотке црквене и „краљевске. Све се то подели у тимаре, а што остане „у рукама оних хришћана који се затеку на својим „имањима и вољни су да остану, то се не дира и „пушта им се и да уживају и да наслеђују, као „што рекох, неки упола неки у целини, под онаким „различитим уветима како су им при освојењу обе„ћали и утврдили (стр. 111—113).“[1]

За тим прелази на врло занимљиву карактеристику целе земље. „Нешто њихова тиранска вла„давина — наставља писац — нешто лењост и „охолост урођеника узрок је да су све турске земље „така пустиња, да често за читав дан пута једва „видите по једно село, и то како уз Дунав до Бео„града, тако и у путовању до Дренопоља. Видите „простране шуме и поља с врло богатим њивама „или са свим пуста, или као најпростије пашњаке, „па и стоке видећете тек овде онде коју незнатну „гомилицу, а радници су овде, као што сам казао, „само хришћани (стр. 113—114).“

По том прелази на веру. „Хришћани већином „припадају грчкој цркви, и имају, као и католици, „у већини великих вароши своје капеле и цркве, „*и свуда потпуну верску слободу*. Исто то имају „свуда и Јевреји, ма да их је мање на броју. „Хришћани и Јевреји кад се саставе, бројем далеко

[1] У ствари, освојена земља узимала се у *хас* тј. државно царско добро. *Хас* се делио на зијамете и тимаре, али је увек нешто остајало или за издржање осталих чиновника и старешина или за потребе двора. Овим хасовима још се у нас зна траг у *Хас-Буковици* (која се сад пише *Азбуковица* у Подрињу у Србији), у *хасу* у Полимљу, итд.

„надмашају Турке. Што се ових последњих тиче, „и ако им њихов закон не крати да имају више „жена, па им не забрањује ни наложнице држати, „опет само великаши држе више од једне или двеју „жена̂, а и деце немају много. И та деца, по смрти „родитеља̂, остају на милост и немилост Богу и „великашима турским, јербо и најзнатније Турке „урођенике њихова деца ретко наслеђују; жене им „наслеђују врло мало, наложнице ништа осим гото„вога новца који би се затекао, па и то више „кришом (стр. 114—115).“

Из Београда се пошло даље 26 јуна 1664 са више од две стотине кола све са три, а нека и са четири коња и са многим оседланим коњима. Из Београда се дошло у Исарџик (Гроцку), одакле се оставља Дунав за леђима. Посланик је имао четворе каруце са по шест коња у свакима. У једнима се возио он са лордом Хауардом и грофом Хербертштајном; у другима и трећима били су преузвишени синовци и лорд Хеј са капеланом и осталима, а четврте, најбогатије, каруце ишле су празне, јер су намењене биле на поклон турском цару у Дренопољу. Остали од дружине и свите имали су обично сваки своја кола, где су им стајале ствари. где им је била постеља, и обично у један сат јутра трубачи би давали знак да се устаје и то двапут; први пут за спремање а други пут за полазак. Тада би се пошло, уз осветљење машалама, да би се путовање по врућини избегло, па би се ишло до првог ноћишта, унапред одређеног. Тамо би, на послетку, стигли и они којима би се, на коњма или на колима, на путу што десило. Састанак би тај био око девет сати, према томе како би дужина пута, за тај дан одређена, била већа или мања.

Станови нам нису одређивани по варошима или по селима, него обично у пољу или у равници, крај каква извора или моста, где би нас свагда чекали разапети чадори, а кувари су већ били у послу да спремају ручак. По подне би настојник кухиње с једним делом кувара (јербо је један део кувара остајао да се стара за вечеру) пошао напред, да спрема за сутра-дан све што треба. На тај начин било је ово путовање у колима, да се боље помислити не може.

Јуна 28-ога стигло се у Коларе. „Одавде се — „бележи писац — види Смедерево, некада чувена „престоница Србије и колонија римска, али сада са „свим опала. Још се тамо налазе остатци мале ка„пеле посвећене Богородици, а становници католици „чувени су и сад по њихову сиромаштву и тврдоћи „у вери као што им је место некада чувено било „по богаству и по слави њиховој (стр. 122).“

За тим се помиње Хасан-пашина Паланка као тврђињица или склониште од коњичких излета. Описује се као место ограђено палисадима или кољем, које је само једно за друго позакивано и улепљено. У тој огради су „куће у којима унутра има само „дима, а споља су говеђом балегом олепљене „(стр. 122).“

После малог одмора, настављен је пут, и 1-ога јула се дошло у Баточину (Bodauzin), а сутра-дан у Јагодину (Jogada). За Јагодину писац каже „да „је место од природе пријатно и згодно за забаве, „јер је обилато чесмама, које су у врује доба го„дине велико опорављење за путнике (стр. 123).“

Од Јагодине су прешли преко лепог и јаког дрвеног моста реку Мораву „којом се дели Србија од Бугарске (стр. 125).“

По том бележи места *Baraizin* (Параћин), *Pellacederesi* (без сумње Шупељак долина, данас Јовановачка река), па онда *Aleschinti* (Алексинац), „где има мали мост (стр. 125).“ Ту помиње да су на трави око моста видели гомилу корњача, од којих су око стотину похватали.

За *Ниш* (који по том долази) писац каже да је некад био варош с епископском столицом, а тада је био варошица.

За Нишем на три миље даљине, помиње место *Coitina* — Кутину. Ту се спомиње, мало на страни од пута, изврсно купатило, у коме су се гдекоји купали (стр. 126).

За тим долази *Musan-Basha-Palanka*, где писац спомиње како су посланство дочекале „бугарске жене“ бацајући пред њих на пут мале комадиће масла и соли, предсказујући и желећи тиме срећу и успех путу и раду посланства.

Јула 11-ог посланство је стигло у Sackerkoi (Пирот), где су преданили. Због врућинâ, промене ваздуха и начина живота ту се од пратње преко 40 њих разболеше, а 26 помреше, међу којима је био и барон Корнифил.

Писац спомиње да су у Пироту имале некад своју резиденцију војводе од Вилака (the dukes of Villack) и да су се ту и тад налазиле три цркве хришћанске, од којих је једна раније припадала Доминиканцима, а у њој је писац тада видео изнад гроба поменутих војвода штатуу човека у пуној величини. Испод ногу тога војводе налазио се точак и у њему крст, на коме се читао натпис „Hic est „sepultus Illustris Dominus Laurentius Dux de Vil- „lack, Filius olim serenissimi Domini Nicolai Regis „Bosniae cum consorte sua Catharina. Anno 1500

„(стр. 127—128).“ Мало раније, код Илока, на стр. 99, писац спомиње да је видео гроб једног сина Краља Босанскога уз развалине некаква манастира.

Јула 15-ог стигоше у Софију, главно место Бугарске, где понајчешће станује беглербег или вицекраљ Грчке (Румелије), зато што је у том месту становништво махом турско. „Варош та нема зи„дова, али нас пред њом срете хиљада коњаника, „и кад у варош уђосмо, сусретоше нас грађани „такође под оружјем, распоређени по занатима и „по улицама кроз које смо ми пролазили. Пошто „варош нема утврђења, нема ни великих топова „(стр, 129).“ Ту се налазио и католички владика и била је и црква католичка изван вароши. Писац је забележио (стр. 129) да је та црква подигнута пре више од 140 година.

Писац по том бележи како се по одласку из Софије види планина Родопа (Rodope). Помиње како се прича да је у тој планини Орфеј слатко свирао у своју харфу. Још се прича за те планине да у њима има седам јаких извора, које мештане и сад зову Орфејевим Изворима, и за које говори да им је почетак у сузама које је Орфеј проливао за својом женом Евридиком (стр. 130—131). Мало даље, при реци Марици (Hebrus), писац помиње како је та река славна што је често помињу песници, а нарочито што се у вези с њом помиње Орфеј „који је из љутње што је изгубио своју жену „Евридику омрзао цео женски род и тога ради увео „обичај љубави међу мушкима. Тога ради су га «Циконијске госпође (Ciconian Matrons) исекле у „комаде и тако га побацале у реку (стр. 133—134).“

За планине Родопу и Балкан (Haemns) спомиње како оне деле Бугарску од Романије, која

се некада звала Тракија. За Тракију бележи да је једна од оних шест области које су у римско време састављале Дакију. Других пет су: Moldavia, Transylvania, Rastia[1], Walachia and Servia.

Јула 18-ог стигло се у Kupra-basha, дан по том у Ихтиман, а јула 20-ога у Киз-дервен (Kisterfent), врло каменитим путем.

Сарембеј (Sakurambeg[2]) у отвореном и родном пределу било је место у које су стигли по том; одатле су прошли кроз *Татар-Пазарџик*, који као да је забележен именом *Татар-Баште* (Dartarbastek) и стигли у Филипопољ.

За Филипопољ бележи како им је ту на неком брежуљку показана мала црква Светога Павла. „То „је вредно да се запамти — наставља писац — „јер на три места одатле налази се горе доле по „селима више хиљада народа који се зову *Паулини* „(стр. 134).“ Писцу није била позната секта *Павликана*, али је у толико знатнија његова белешка.

Знатна је и белешка о звону у Филипопољу, која гласи: „У овоме месту има стара једна кула „са звоном које нам је необично постало, пошто „довде у овим варварским и пространим крајевима „никакво нисмо видели (стр. 134—135).“

За тим спомиње православни манастир. „Не „далеко од вароши, на једном оделитом брегу, има „велики манастир за калуђере грчке вере. Храм је „светога Ђорђа (стр. 135).“

---

[1] Овако је наштампано, а неко је на дну пером уписао да мисли да то треба да се чита Rascia, која је доњи део Словеније (the lower part of Sclavonia).

[2] Руски неименовани путник бележи ово место Сарамъбекъ. П. Сирку. Православный Палестинскій Сборникъ, вып. 30. С. Петербургъ 1890. страна 29.

Настављајући даље белешке помиње како се у Филипопољу чудно обиљу и јевтиноћи вина које се тамо чува у буретима ванредне величине. Чудио се, исто тако, ниским и маленим вратима тамошњих кућа. Објашњено му је да се врата тако праве, да би се спречило Турцима да у куће уводе коње и да од кућа праве арове. „Још сам опазио, наставља „путник, да се народ боји да нас пусти у кућу, „кад где закуцамо на врата да изберемо и купимо „вина. Најпре се извештавају ко смо и чији смо. „То се све ради од страха турскога, јер се с Тур„цима, нарочито ради вина, долазило често до не„прилика (стр. 135—136).“

Из Филипопоља посланство се зауставило у Папазли, где се спомиње џамија и караван-серај и бележи се како се у караван-серају у једном истом простору смештају и људи и стока и коњи, и како је караван-серај у том месту подигао деда ондашњега великог везира[1] (стр. 136—137).

За тим су дошли у *Kiral* (стр., 137), неко место међу Папазли и Харманли, које се у других путника не помиње. Биће то *Kajali* које спомиње К. Јпречек у Die Heerstrasse von Belgrad nach Constantinopel Prag, 1877 (стр. 132[2]). Сутра-дан иза тога стигли су у велику равницу, по свој прилици у Узунцово.

---

[1] Тада је био велики везир Ахмед Куприлић, син старијега Куприлића, који је умро 1661, а био је такође велики везир.

[2] У путовању француског посланика Сен-Приста од 1768 прво је ноћиште после *Папазли* — заиста *Кајали*. Тај путопис у целини штампа се у овом истом чланку. Исто тако се *Кајали* чита на том месту у белешкама неименованог Руса. П. Сырку, Православный Палест. Сборникъ, 30 вып. С. Петербургъ 1896, стр. 28. Један старо-српски списак „париградских конака“, који је штампао Љ. Ковачевић у Гласнику 56-ом, стр. 337 има овај ред: Фінлика, Папазліа, Каѧліа, Оузѹнце, Харманліа, Мѹстан-пашина ѣоупріа.

Јула 27-ога стигли су у *Ormandli* (Харманли), где се спомиње камени мост, а одатле у *Mustapha-Basha-Kupri*. У томе месту писац са задовољством описује караван-серај као врло добро уређен. „Читалац може себи замислити пространо овално дворište са високим и прекрасним редом стубова „наспрам врата од уласка. С обе стране тога ходника шири се зграда, и пространа и дивно покривена оловом. У ходнику су двадесет и четири велика мраморна стуба, који се не даду обухватити, „а око њега су састављене две велике дворнице. „Унутра с обе стране уза главни зид, кроз који „светлост долази на различите мале отворе, пружа „се зид два рифа висок и толико широк, а на даљини од десет до десет стопа подигнути су за „службу путника различити димњаци, еда би на „њима могли себи у свако доба јело зготовити, а „зими огрејати се. Поменути зид служи за постељу, „за сто, за столицу и за сваку потребу којој се по „гостионицама европским дворба чини. Овде засебних одељака нема; све је јавно и очевидно за „свакога, па јео или лежао путник, а као што сам „и раније казао, исто је место и за камиле и коње. „Њих вежу за халке које се покрај свију места у „зиду утврђене налазе. По томе се може ценити „колико сна и мира путници ту могу наћи и коликој су хуци и каквом смраду у таквоме смештишту изложени. На вратима караван-сераја обично „се продају дрва, сено и јечам (јер овса ја у Турској нигде видео нисам), али су обично врло добре „намирнице за коње, а хлебац и вино (којега иначе „има доброг) рђави су. Ако се путник намери где„год на рибу или месо, готовити мора сам, ако момка

„или кувара нема. Ето такве су гостионице по „Турској (стр. 139—141)[1].“

По том хвали мост на Марици у томе месту као врло леп. Каже да је начињен од белога камена и да наличи на мост у Регенсбургу и у Прагу и што се дужине и што се ширине тиче (стр. 128).

Одмах по том зауставили су се у пољу, два сата пред Дренопољем, где је посланик одмарао се два дана под чадорима, на обалама Марице, докле се није удесило све што треба за његов улазак у Цариград. У то време се пред Дренопољем налазило у логору на тридесет хиљада турске војске, и у логору је с њоме становао и велики везир Ахмед Куприлић. Пролазак кроз ту војску и кроз Дренопоље у одређени за посланика стан био је у главноме у реду који је описан при опроштају с царем кад се из Беча полазило. Ваља ономе додати турске почасти у неколико стотина коњаника и јаничара. Ту свечану и дугачку парадну литију завршивала је поворка од 109 кола путничких с пртљагом посланства. „Процесија је, додаје писац, више представ„љала славу и победу Цара Западнога него поздрав „Господару Истока“. Султан је, бележи се даље, са својом породицом гледао параду кроз прозоре

[1] Други путник истога времена, опет Енглез, Ц. Хвелер, описује овакав исти караван-серај у Бруси. Белешке из његова путописа долазе мало даље. Исти караван-серај у Мустафа-пашиној Куприји описује путопис Соранцина млетачког посланства од 1575 овако: „Дуг је 132 корака, широк 31. Саградила га је султанија, „жена Селимова; близу је мошеја и болница. Султанија сагради „све то на удобност путника, те је оставила закладу да сваки „путник који ту одседне, три дана ништа не троши, што се тачно „врши. Сваки пролазећи путник добије крух, рижу (пиринач), месо „и свећу за ноћ. Врх тога многи сиромаси онога краја долазе про„сити милостињу, што им се пружа; даје се не само хришћанином „него и Жидовом“. П. Матковић у Radu Jug. Akademije CXXIV. Изгледа да је ред од 1575 већ био попустио у 1665-ој.

својега двора иза завеса, и рекао је: *да тако што никада видео није.*

За Дренопоље писац бележи да је најбоља и најзнатнија варош међу Острогоном и Цариградом. Грађевине су јој боље него игде у Турској, а ваздух је благ и умерен као што није нигде у Романији. Августа 6-ога посланик се свечаним начином видео са великим везиром, коме је уз скупоцене поклоне предао и царево писмо (адресовано Strenuo et magnifico viro Achmet Bassa Serenissimi Turcarum Imperatoris Supremo Vezirio sincere nobis dilecto). Велики везир је њему поклонио кафтан постављен зибелинима (сибирском куном) који вреди хиљаду талира, као и коња с оправом на којем је посланик ушао у Дринопоље. Друговима и свити посланиковој раздато је тада сто кафтана.

За тим је дошла аудијенција код султана, која је потанко описана. Ја сам већ имао прилике да у Годишњици Николе Чупића XIV, стр. 42. и д. изведем опис пријема посланства војводе Миланскога код султана Мурата. Извешћу и пријем овога аустријског посланика, да би се могао споредити церемонијал, у главноме једнак, али ипак различит.

„Августа 11-ога 1664. имао је бити примљен „од султана гроф Леслеј. Тога дана пред стан посла„ников, одмах чим је свануло, дође сто чауша и „двеста јаничара, да причекају посланика и да га, „кад готов буде, пропрате у двор. Велики Везир „је коње био послао. Кад је посланик у двориштy „сјахао, уведен је у Диван, дворану у којој везири „три пут преко недеље суде. Ту је посланика до„чекао велики везир са још шест паша који управо „господаре Азијом и Европом, и понудио га да „седне у столицу богато намештену. Па да би што

„наочитије показао величанство и славу отоманску, „беше наредио да се ту донесе сума од 375 хи„љада талира, да се пред нама разда војницима и „официрима дворским као тромесечна плата, што „се обично чини приликом кад султан прима стране „посланике. Кад би ко од официра био прозван „да новац прими (било то од јаничара или од спа„хија), за њим би свагда пошао неко од млађих „му да прими новац, који је раздаван у црвеним „кожним кесама, свака са 500 талира. То је тра„јало скоро два сата. По том је служен ручак. За „првим столом били су ванредни и редовни посла„ник (који је пред ванреднога из Цариграда у „Дренопоље на сусрет изашао), велики везир и „највећи великаши. За другим столовима били су „остали племићи с осталим пашама и везирима. „Остатак свите сео је прекрштених ногу по па„тосу, где су као ћилимови прострте биле црвене „коже, на које је стављано јело. Осим меса и рибе „најзнатнија су била јела од шећера и од различних „мириса, а од пића је служена само вода и шербет, „али су послужници били многобројни и господски „одевени. Докле је посланство ручало, поклони цара „аустријског, многобројни, одабрани и бесцени, но„шени су међу Турцима по двору да их свак може „видети и дивити им се. После ручка раздати су „кафтани који се огрћу кад се излази пред султана, „а капиџи-баша јави да је султан готов. По том „је амбасадор уведен к султану, а за њим племићи „његове пратње, сваки међу двојицом одличних Ту„рака. Посланик је предао султану царево писмо. „Султан се просто блистао у злату и у драгом „камењу, што се нигде на једном месту не држи, „него се за њим носи на камилама ма куда да

„пође. Послове посланства посланик је у кратко „споменуо, али је султан одговорио о томе врло „мало, рекавши да ће се све то свршити у Цари-„граду“.

„Августа 16-ог велики везир позва посланике „и главну господу њихову к себи на ручак у један „двор изван вароши, који је припадао дренопољ-„ском муфтији. После ручка је сто Турака на добрим „коњма и у добром оделу извело коњичку игру „с ретком вештином и успехом. Они су се један „на другога цилитима бацали с толиком вештином „и снагом, да је било право чудо како су се умели „сачувати и извити, и ако су два три била опасно „рањена, ако не и убијена“.

С овим се управо свршавају белешке Џона Бурбури које би нас могле занимати. Свршетак његове књиге испуњају разне карактеристике турских навика и обичаја, које је или он сам сазнао приликом тога путовања, или му их је казивао један потурчењак Талијанац, који је као лекар служио при турскоме двору у Дренопољу. Из тих карактеристика изабраћемо оне које нам се чине најзнаменитије.

На прво место стављамо један случај који баца оштру светлост на ред турскога двора и врховних му кругова. „Обичај је, вели писац, у Ото-„манском Двору када куд Султан полази, да се он „при поласку милостиво поклони чиновницима двор-„ским. Чауш-башина је дужност тада да у име свију „захвали Његовом Величанству и гласно узвикне „„Дуго да живи наш Господар, Краљ, и т. д.“ Кад „се у време бављења посланства у Дренопољу сул-„тан кретао за војнички стан пред Дренопољем, „одакле је мислио ићи у Галиполе, чауш-баша, за-

„буњен нечим другим, заборави извршити што је „требало. Султан се учини да то није опазио, али „кад стиже у војнички стан, извести великог ве„зира о тој погрешци. Овај похита одмах у свој ча„дор, заповедивши да се тамо донесу фалаке за де„генеке. Велики чиновници, који су се ту били „скупили, згледаше се питајући се за кога је то. „Онда везир заповеди чауш-баши да легне, те се „њему удари сто дегенека по табанима. Чим се то „свршило, чауш-баша паде к ногама великог везира, „отимљући се да га пољуби у скут и да се поврати „у милост његову. Али му велики везир љутито окрете „леђа, назвавши га рђом, али га замоливши да у „напредак боље пази на своје дужности, јер ће га „други пут удавити. И несрећник је све то издржао „са стрпљењем, на су сутра-дан и он и велики везир „били опет у двору, свак на свом послу, као да „ништа било није (стр. 167—169).[1])“

Прелазећи на војничку дисциплину у опште, писац наводи да имају више забуне него реда и да се недостатак реда накнађа просто силом. За градове каже да су им голи и јадни, зато што ништа не оправљају, осем понеких граничних градова и вароши, па и то им раде потурчењаци, јер од њих нико не зна како то треба радити (стр. 170—171).

„Иста се така небрига и немар — наставља „писац — види по њиховим кућама, баштама и свима „грађевинама њиховим осим јавних зграда, а као „што сам раније напоменуо, то није чудо кад се

[1]) Вредно је забележити да је чауш-баша по Хамеру (Des Osmanischen Reiches Staatsverfassung und Staatsverwaltung Wien 1815 I II) био маршал царства и министар унутрашње извршне власти.

„зна да у Турској треба чувати само живот, јер је „тај на ударцу свакоме, нарочито пак старешини, „и да се нико не сме ни пошалити да се похвали „својим имањем, јер тога ради може отићи без трага „и глава и имање. То се догађало и многоме бо„гатоме паши и везиру, којему су главу одсекла и „однела два чауша или гласника под његовим вла„ститим чадором или у његовој кући онда, кад је „он под својом руком или под својом заповешћу „имао по стотине слугу или хиљадама војника (стр. „171—172)“.

За села бележи да су бедна; да су куће у њима као војничке колибе; да их је врло мало покривено ћерамидом, боље рећи: није ниједна, и да су кравље штале у Енглеској и чистије и угодније од сеоских кућа на Балканском Полуострву. „Зи„дови по селима у главноме су као и у Угарској, „али су гори. То је просто коље пободено у земљу, „па поплетено прућем, и излепљено с једне и с друге „стране блатом и балегом (стр. 172)“.

„Али јавне зграде њихове — наставља даље „писац — као што су *караван-серији*, *ханови*, ку„патила (хамами), мостови, насипи и чесме, које „смо у путовању, сваки дан виђали, у врло су „добром реду, јер их сама њихова вера на то упу„ћује, а богаташи и великаши, знајући да се неће „знати куд ће се после њихове смрти зденути њи„хова богатства, радо остављају на те ствари, у „уверењу да ће се таке њихове наредбе поштовати. „С тим се иде дотле, да гдекоји из нарочите ода„ности и милосрђа остављају средства да се хране „пси или птице, наређујући да се на гробовима „њиховим праве рупе за воду птицама из ваздуха. „Гдекоје птице, нарочито грлице (гугутке) тако су

„питоме и без страха зато што их Турци никад „пуцањем не узнемирују, да сам гледао како на „дрвету седе и после пуцња којим су им од на„шега друштва пушком неке другарице оборене, „тако да понека, првим пуцњем промашена, од „другога убијена буде. А пуцање на те птице само „је нама допуштено, из нарочитих обзира и пажње „(стр. 173—175).“

Занимљиво је забележити пажњу којом је царски аустријски посланик служен од нарочито за то посланог султановог изасланика, који га је од границе свуда пратио и спроводио, да му на услузи буде. „За време пута на свима станицама ручак „је спреман око 10 сати, под нарочитим за то при„готовљеним чадором. Чим би посланик ступио у „тај чадор, изасланик, који га је ту чекао, скочио „би на ноге да га поздрави добродошлицом, па би „замолио и њега и племиће који су му чинили „друштво да седну. За свакога је спремљен био по „један јастук, а за посланика су била спремљена „два, јер он није могао да прекрсти ноге, а није „хтео да се служи столицом коју су му нудили. „Пошто би тако мало поседели, два изасланикова „момка (крупни људи од четрдесет година) пошли „би од једног госта до другог; један би наднео над „свакога фино откани убрус којим би себи заклонио „и лице и руке, а други би за њим носио сребрну „кадионицу с мирисом, па би свакоме накадио лице „и руке. Кад би се то извршило и кадионица из„нела, други би се свилен убрус пружио гостима „преко крила и преко колена, а други момак би „понео ружичну воду, којом би гости образ и браду „себи намирисали. Пошто би се и то свршило и „изнело, простро би се преко колена други ланен

„убрус, и послужила би им се кава. По том би био „служен шербет, напитак врло добар кад је замирисан амбром и начињен од различитих воћних „сокова који се у води разблаже и тако служе. „Најпосле, осим двора у ком је дуван забрањен, „служи се и дуван онима који пуше, и тада се „обично почиње разговор. Кад јело буде готово, „прво се опет умију онако како седе, и онда се на „средину горњега краја чадора, који је обично сав „застрт ћилимима, постави кожни чаршав стони. „На тај се меће најпре постоље на које се ставља „синија (округла табла) од калаја или туча. На „средину те табле износи се обично више округлих „чинија од истога метала, пуних јела. Почиње се „понајвише нежно испеченом овновином или каквим „другим печењем, исеченим у комаде. Кад се хоће „што свечаније, то се печење намирише, па тако „накађено износи на синију. Кувана јела су обично „тако раскувана да се могу распарчати прстима, „пошто се у Турској ножеви при јеђењу не употребљавају. На завршетку се износе чорбана и „млечна јела, која се једу дугачким и великим дрвеним кашикама. На синију се одмах меће у „кришке исечен хлебац, на који се могу при јеђењу „остављати кости, које Турци просто бацају на синију. Хлебац се служи и кад год ко заиште, исто „тако и шербет[1] (стр. 182—187).

[1]) Начин живота у Турској описује овако исто још један Енглез, путник Ц. Хвелер којега пут приказујемо даље. „Турци — „пише тај путник — не затрпавају својих соба постељама, столовима, столицама, ни седиштима. У њиховим собама има миндерлук, који се застре ћилимима и на који се, наслона ради, „мећу јастуци. Ту се седа с прекрштеним ногама. То су Турцима „и пријемнице и трпезарије и ложнице. Кад хоће да једу, донесу „мали округао столац, обично од једног комада дрвета начињен „(синија), са једном врло иском ножицом оздо. На тај столац —

Даљи пут посланства до Цариграда извршен је обичном линијом. После описа тога пута и главних предмета у Цариграду писац се заустављa још на неким предметима. Описујући безистен спомиње при њему *Аврет-базар* — женски трг, или трг робља, где су се продавали људи и жене. Помиње како Јевреји „много тргују женскињем и како на тој „трговини добијају, јер купе младе и лепе девојке, „уче их везу и раду, игри, певању и свирању на „разним свиркама, па их, тога ради, скупље про„дају. Кад се догоди да такво женско сместе у „двор или у бољу кућу, они преко њих траже себи „помоћи и у другим својим пословима (стр. 198).“

При повратку можемо код Ниша извадити белешку, како се лекар посланства Др. Мецгер кренуо из Цариграда болестан и како је на путу, у Нишу, издахнуо, где је близу вароши био погребен у *Дубровачком Гробљу* (као католик).

Из Београда су пошли даље сухим к Будиму. Најпре спомиње у Срему село *Голубинце* (Colombitza). Описује га да је са свим под земљом (у земуницама), јер куће нису допирале ни до колена. Из Митровице су отишли у *Вуковар*, а оданде у *Осек*. Изван вароши Осека находила се некаква чудновата врста двоструких вешала, као скеле, пуна ченгела, на која су се осуђеници бацали стрмоглавце (озго), па су допадали спорије или брже смрти према томе како би се закачили.

»синију — меће се јело. Около се пружи један убрус довољно »дугачак за цело друштво, поврх којега се, каткад, простре још »нешто што замењује тањире. Кад хоће да спавају, момак повади »из долапа душеке, јастуке, јоргане и свакоме простре.« Познато је да се и у нашим земљама овако живело, а по многим кућама у Србији самој живи се још и данас.

Пошто су се одморили у Будиму и пошто је уговорено што треба за церемоније при преласку границе, путници су пошли ка граници. Код Острогона видели су не далеко од вароши врло ружан призор. Преко хиљаду хришћанских глава стајало је набијено на коњу. Ти су људи били заробљени у месту *Barchan* и побијени су по заповести везировој. Да би заситио своју крвожедност, наредио је да се пред његовим чадором, у ком је он лешкарио, убијају један по један, па да им се главе на коље набијају!

На послетку је са церемонијом сусрета код Коморана, с турским послаником који се из Беча враћао, било неприлике и чекања, зато што тај човек није био задовољан с новцем који му је дат на поласку као поклон, него је тражио више и цењкао се око тога! Кад је то чуо гроф Леслеј, запрети да ће се вратити у Будим да се жали везиру, те тим се полазак турскога посланика убрза и све сврши.

II

Опис Турског Царства од непознатог Руса, турског заробљеника из друге половине XVII века

Професор петербуршког универзитета г. П. Сырку издао је још у 1890 години у 30-ој књизи серије „Православный палестинскій сборникъ“, коју издаје „Императорское Православное Палестинское Общество“ један спис који се управо има уврстити у ред путописа Балканскога Полуострва. Натпис је тога списа „Описаніе турецкой имперіи, составленное русскимъ, бывшимъ въ плѣну у Турокъ во второй половинѣ XVII вѣка, подъ редакціею П. А. Сырку.“

Учени издавалац употребио је много труда да издање одговори свима захтевима данашњег времена. Из његова опширног предговора ми видимо да се, по догађајима и другим знацима који се у опису помињу, може са сигурношћу наћи да опис није постао ни пре 18 септембра 1669 (јер су тога дана Турци довршили освојење Крита, а он у свом опису спомиње га као освојен) ни пре 1672 (када су Турци освојили Камењец Подољск), а ни *после* 1686 (кад су Турци изгубили Будим и друга места). По томе је дело то постало негде међу 1672—1686, и то пре ближе првој него ли другој назначеној

години. Писац се не само нигде није потписао, него је у опште о својој личности говорио мало, готово није нимало. Писање му је просто, дијалектом роднога му краја (од некуд с граница међу велико-руским и мало-руским племеном), али се опет познаје да није био са свим прост човек, да је био од војничког реда, да је познавао Свето Писмо и да је био испуњен искуством и познавањем живота, и да је у војничком реду био какав год старешина. На једном месту је сам забележио да је обишао Турско Царство за 62 месеца и 20 дана (5 година, 2 месеца и 20 дана). И ако се писац не каже, издаваоцу је — рекли бисмо — пошло за руком да му име пронађе. Кијевски војвода Ђурађ Петровић Трубецки јавио је својим писмом од 17 јула 1674 како је из турскога ропства дошао и јавио му се Тодор Теоктистов Дорохин, племић из града Јелца, који је као војник у години 1660 имао чин *рејтара*, па је допао ропства татарскога у Криму, одакле је око године 1662 продан Турчину, који га је одвео у Цариград. Тај Турчин га пошље место себе у војску, где је служио у истом чину у ком је и у руској војсци био. Као турски војник тај је Дорохин био по разним градовима, а зими 1674 године он се откупи од свога господара и врати се у Русију. Изгледа да је Дорохин и после откупа остао неко време у служби турској, да је с турском војском дошао под Јаш у години 1684, и да је одатле, са још двојицом Руса упутио се Кијеву. По томе би испало, ако је Дорохин заиста писац Описа, да је он у Турској провео од 1662 до 1674, дакле на 12 година, и да је горе описано време од 5 година провео у служби или у путовању по царству изван Цариграда, или се из

12 година његова бављења онолико има издвојити на службу у војсци, која је могла бити с прекидима, од рата до рата као што је и за друге Турке ратнике. Ако би овако било, и ако је Дорохин доиста писац дела што пред нама стоји, онда би се с много поуздања могло претпоставити да је Опис Турског Царства Дорохин израдио одмах по доласку, око 1675, по белешкама с места донесеним.

Сам опис дели се на два дела: у првоме је прилично исцрпан опис Јерусалима с најближим му градовима и селима, па по том: опис Египта, Александрије, приморских градова Северне Африке и Палестине и градова и села Мале Азије; у другоме је опис Цариграда и осталих градова и села Европске Турске и словенских земаља у њој. Описи су ти у облику неких путоказа или бележака о путничким линијама од једног места или с једнога краја на други. Тако путник назначује белешке од Дренопоља и Филипопоља на северозапад кроз Софију до Београда и Будима. Из Будима се враћа назад до Београда, па одатле иде источно низ Дунав до Видина, Никопоља и Силистрије. Одатле се креће на север до Камењец-Подољска, а отуда долази у Јаш и иде даље до Силистрије. Из Силистрије креће кроз Јасакчу, Баба-Даг, Хаџи-олу-Пазарџик и Правадију у Варну; из Варне се враћа у Правадију, па кроз Карнабад и Јамбол иде ка Дренопољу, а отуда се враћа на Крк-Клисе, Чорлу, Родосто и Хајреболи, па опет стиже у Дренопоље. Одатле прелази Родопске Горе, па се креће к Јегејскому Мору, долази до Ђумурџине, а одатле, опет преко Родопских Гора, иде у Македонију, преко Сера долази у Солун, а одатле иде до Ларисе у Тесалији; из Ларисе иде у Лепанто, одатле у Патрас, а одатле

на Крит. По том се опет из Лепанта враћа у Јанину; отуда опет у Ларису, а отуда преко Бера (Верије) и Костура у Битољ; по том се враћа на запад у Арбанију, стиже у Берат (Београд) и за тим у Драч, а одатле иде у Елбасан и долази у Скопље, из Скопља преко Егри-Паланке иде у Ћустендил, а отуда преко Дупнице долази до Софије. Из Софије се креће опет у Македонију кроз Кратово, Штип, Струмницу и Дојран до Солуна. Одатле се враћа к северу другом линијом, на Аврет-Хисар, Демир-Капију, Велес, Скопље, Нови Пазар до Сарајева у Босни. Из Босне писац описује пут на Сребрницу и Ваљево до Београда. Ту су управо исцрпене главне војничке и трговачке путне линије Балканскога Полуострва.

Издавалац сам напомиње да су белешке ове налик на белешке Ф. Петанчића, А. Вранчића и осталих из XVI и XVII века, које су у нашој књижевности познате по радовима др. П. Матковића у списима Југословенске Академије; издавалац чак мисли да су писцу и познати били неки од оних кратких путоказа, којима су се служили средњевековни путници, али издавалац не пропушта напоменути ни то да писац рускога описа Турске није имао ни онога опширног историјског и географијског знања, па ни онога ширег погледа који су често имали западни путници. Ипак за то његово посматрање полази с једнога различитог гледишта, задахнуто је другојачијим духом, и оно нас по томе може интересовати.

Уз овај општи извештај ми ћемо навести шта у својим белешкама руски путник наводи поглавито о нашим земљама.

I. Руски посматрлац опазио је балканске Словене одмах где помиње Дренопоље. „Иза Дреноп„оља — пише он на стр. 28.[1]) — почињу сељаци „бугарски (уѣздные люди тѣ болгарские), вере хриш„ћанске, језика словенскога; по турски људи се ти „зову Срби (серпы); има врло много тих бугарских „људи и сви су тежаци.“ За тим на стр. 30, при Београду, писац се враћа на ту исту мисао и пише: „А становници села њихових, сељаци њихови, од „самога Дренопоља па до Београда и даље, све су „људи бугарски.“ Није сад први пут опажено да путници који иду са запада (ако немају напред прибављених знања или бележака већ ако суде по ономе што виде), наплазећи од Југословена прво на Србе — српско име носе далеко ка истоку. Исто се, у обратном правцу, дешава кад ко путује од истока к западу. Пример је томе наш писац. Само у Сарајеву осећа он разлику између српскога и бугарскога, и ту већ не истиче више имена бугарскога. „Становници су у томе месту — пише он на „стр. 40 о Сарајеву — људи турски (т. ј. мухаме„данци); зову се Бошњаци, а говоре сви језиком „словенским, а у истом месту, такође, има и ста„новника хришћанских врло много.“ На стр. 41-ој враћа се на ту тему: „Људи у Сарајеву и у области „тој сарајевској, целој, сви говоре језиком словен„ским, и сви се ти људи називљу својим именом „Бошњаци“.

На ону белешку о Турцима да они све балканске Словене називљу Србима можемо додати белешку из једног од старијих турских историка, Кемал-паша-заде, с почетка XVI века. Описујући

[1]) Стране свуд упућују на горе поменуто издање П. Сырку.

поход султана Сулејмана од 1526 на Угарску, Кемал-паша-заде пише за Софију како је једна од главних вароши земље Лаз. За Филипопољ пак пише да је то једна од најстаријих вароши Србије. Да Србију Турци по Кнезу Лазару, од којега су је освајати почели, зову *Лаз-ом*, познато је и из других турских писаца, као што је, на прилику, Сеад-един, у кога долази више пута, и Хаџи-Калфа.[1]) Узрок је сличан ономе горњем, само што припада другој сфери. Бојем на Марици (26 септ. 1371) који је био главни бој у почетку освојења турскога и бојем на Косову (15 јуна 1389), Турци су познали Србе као онда најснажнији народ балканских Словена, и с тога су име српско преносили и на остале. Да је руски писац био у турској војсци, познаје се по том помињању српског имена у турској форми и по томе што он то име нигде више, па ни у Босни, не помиње. Изгледа му да се имена *српски* и *бугарски* тичу једне исте особине и да је оно прво турско а ово друго словенско назвање. Каква несигурност, у осталом, влада у употреби ових етнографских назвања види се и по турском географу Хаџи-Калфи, писцу XVII века, који за Битољ каже да у њему станују Бугари, а за Костур бележи да по планинама око њега станују Срби и Власи.[2])

II. У почетку писац даје као неку општу оцену о царству које хоће да описује. Каже да је Турско Царство држава пространа, али да је по свима областима и крајевима насељена рђаво, маленим

[1]) Споменик Срп. Краљ. Академије. XVIII Ст. Новаковића. Хаџи-Калфа или Катиб-Челебија. Београд 1892, стр. 29, 61, 62, 63. Упореди с тим Pavet de Courteille Histoire de la campagne de Mohacz, par Kemal-pacha-zade. Paris 1859, стр. 34, 156, 168.

[2]) Споменик XVIII. Ст. Новаковића Хаџи-Калфа, 47.

селима; да се Турци не уче никад војничкој вештини (што и иначе у више прилика неколико пута бележи); да су безбожници, агарени по вери, а нечастиви грешници, блудници, одани најгорим полним страстима и с мушкарцима и са животињом; да су пакосни и немилосрдни неверници.

Ноћишта на путу Царград—Београд бележи онако као и остали путописци. Од Дренопоља почињући ноћишта су му: Ћуприја (Мустафа-пашина); Харманли; Узунцова; Кајали; Папазлик (други пишу Папазли); Филибе (Филипопољ, Пловдин); Пазарџик (Татар-Пазарџик); Сарамбег; Ихтиман; Јени-хан; Софија; Драгуман; Шаркуј (Пирот); Муста-паша-Паланка (Бела Паланка); Ниш; Рашка (? Ражањ — или може бити и Руишка — Руиште, село или поток пред Ражњем, долазећи од Ниша[1]); Параћин; Баточина; Касам-паша (Хасан-пашина Паланка); Хисарџик (Гроцка).

О *Београду* на стр. 29—30 говори ово: „У „Београду је велика варош, и налази се покрај реке „Дунава, на равном месту, и около вароши града „нема. А од места тога на ком је варош, уз реку „Дунав, покрај вароши с јужне стране, има велика „река која се зове Сава, и она се ту стаче у Дунав, „и ту где се Дунав и Сава састају, на вршку брега, „сазидан је у старо време град (кремль-градъ), а „има, осим тога града, још један град до реке Саве „и до Дунава. Градови су ти тврди, а топова ве„ликих и малих у њима има много. Становници су

[1]) *Русе* у Герлаха такође може бити пре Рујиште него Ражањ, још нарочито, ако се из каквих год узрока путовало севернијом путном линијом на Мозгово. Рујиште је често могло бити ноћиште, ако се из каква год узрока није хтело или није могло терати до Ражња.

„у том месту у свему Турци, али има много и „хришћана. Сав Београд је многољудан.“

III. Где говори о Будиму износи једну знамениту белешку, која се може узети као доказ да је писац у Будиму боравио после Мира Вашварскога (1664), којим су се границе аустро-угарске нешто примакле Пешти и којим је хришћанско наваљивање с те стране постало живље. Описујући Будим писац каже како је с оне стране Дунава (тј. на пештанској страни), спрам будимске вароши и с друге стране моста који је ту преко Дунава начињен на лађама, саграђен мали град у равници, али тврд и добро наоружан топовима. „И по свој „тој страни, око тога малога града, села су докле „се догледати може. И та сва села по области, „хришћанска су и мађарска и сама за се, а нису „под Турцима. Она не даду Турцима из тога ма„лога града пустити на поље ни кокошке, а људи „не могу ни помислити да на поље изиђу. Хриш„ћани ту заробљавају Турке, а Турци њих, ако „где којега зграбе, и тако ту међу Турцима и „хришћанима мира управо никада нема (стр. 31).“

IV. Из Драча је преко Елбасана писац, неком приликом, допутовао у Скопље. За Скопље каже да је „велико село“, исто што је и за Софију казао. Тим се, мислим, хоће да обележи растуреност балканских вароши међу баштама, карактеристична црта, којом као да се оне од осталих својих другарица одликују. За скопљански град каже да је „старински“, „мален“ и „тврдоћом да није тврд“, а топова да се у њему не види. „Становници су „у Скопљу људи турски, а хришћана има такође

„много. Арбанаска насеља с једне стране се при-„мичу близу до тога места Скопља; али с три „стране около Скопља села су насељена Бугарима „(стр. 38)“.

Обележен је пут из Софије у Солун на Кратово, Штип, Струмницу, Дојран, а пут од Солуна до Сарајева обележен је такође са свима ноћиштима, преко Скопља. Та линија иде на Аврет-Хисар, Текејли (треба Ђевђели),[1]) Демир-Капи, Тиквеш, Куприли (Велес), Каплан — Скопље. Од Скопља се ноћишта ређају даље овим редом: Качаник, Липљан, Вучитрн, Бањска, Нови Пазар, Рогаце, Бело Брдо, Јени-варош (Нова Варош), Кратово, Сугибин, Добрун, Вишеград, Азакова. После Новог Пазара места су исцреметана, по свој прилици зато што их је писац после по намћењу записивао, а објашњења издаваочева у Речнику не разјашњују ствари. У путопису ноћишта од Новог Пазара следују овако: *Нови Пазар, Рогаце, Бело Брдо, Јени-варош, Кратово,* Сугибин, Вишеград. У ствари Рогаце долази после Вишеграда, јер је то Рогатица а не *Рогозно*, како г. П. Сырку у Речнику објашњава. У томе правцу путовања Рогозно је пре Новог Пазара, а ни извртање не би се до те мере дало разумети. *Сугибин* не зна се шта је, ако није какво место у околини Сенице, али и то место треба тражити свакојако пре а не после Новог Пазара, зато што су станице од Нове Вароши до Вишеграда одвише честе према осталима. По томе би ноћишта имала следовати од прилике овим редом: Нови Пазар —

[1]) П. Сырку у своме коментару мисли на Текели, прву поштанску станицу, западно од Солуна. Међу тим ово ноћиште долази међу Аврет-Хисаром и Демир-капијом, и не може бити никоје друго него Ђевђелија.

Сугибин? — Нова варош (Јени-варош) — Кратово — Бело Брдо — Добрун — Вишеград — Азакова (неко место међу Вишеградом и Сарајевом, као што изгледа негде на Гласницу). Издавалац мисли да ће то бити Бандин Одак, село на Гласиначком пољу. За Сарајево говори од прилике као и за Београд: да је велика варош средње мере; да града око вароши нема; да је град мален и засебан накрај вароши, али да је тврд и зидовима и кулама и да у њему има много топова.

V. Обележен је и нарочит пут од Сарајева до Београда, при коме имамо такође једну исправку да ставимо на издање рускога издаваоца. Пут београдски иде преко Сребрнице, и ноћишта су му од Сарајева до Дрине: Мокра, Мачкавина (Мачковац), Почепје (Подженје), Равна (Подравна), Сребрница. Бележи да од Сребрнице до Дрине има по дана, да је Дрина граница међу облашћу *босна-сарајском* и *београд-дунавском*. Од Дрине до Београда бележи ноћишта: *Брила*, *Сарина* или *Јени-хан* (Царина), *село Ваљево*. Не може се наћи које је место мислио под *Брила*. По Сребрници (претходном) а по Царини (потоњем ноћишту) судећи, то би се место могло тражити на Љубовији, али онде данас, колико знам, нема имена које би на *Брила* личило. П. Сырку мисли да је *Брила* покварено од *Дрина*, али томе, рекао бих, смета сам текст, који гласи: а у той рѣки Дрину стоитъ наслѣгъ, а зовется такъ онъ именемъ своимъ той наслѣгъ Брила (стр. 41).

Очевидно је писац тим путем собом прошао, јер после преласка Дрине забележио је ову занимљиву белешку о путу од Ваљева до Београда. Прво је што бележи после Ваљева још једно ноћиште до

Београда, али то ноћиште не обележава никаквим именом него каже само да је оно с оне стране реке Колубаре (Калуба у њега), где ко падне. „Од тога ноћишта (т.ј. од ноћишта после Ваљева) „— бележи путник даље — пола дана пута, пре „него што се стигне до Београда на Дунаву, на „десној страни тога пута, далеко у страну, има „мали град који се зове Авала, град тврд, у коме „има мало топова. А од тога маленога града Авале „на великом путу сарајевском налазе се на самом „путу два села хришћанска, која се зову једно „Жарково а друго Репиште. По том, из тога села „Репишта одмах се иде у Дунав-Београд, који смо „на другом месту описали какав је (стр, 41).“ Знаменито је што писац бележи да је још у то време, око 1670, град на Авали био насељен. Село Жарково познато је свакоме. *Репиште* данас није село него место у хатару села Жаркова, међу Жарковом и Бановом кућом, ближе Београду, као што писац бележи. Осим места где је могло бити село, које се и сад зове Репиште, има и Репишки Поток и Репишко Окно, једно од језерištâ макишких. Репиште је могло бити село старије од Жарково, а Жарково је Репишту могло бити само заселак или одељак, а после је старије име ишчезло у млађем. Вара се г. П. Сирку што Жарково у своме речнику везује за град на Авали и старо му име Жрнов. О томе је и текст потпуно јасан.

VI. Још ћемо извести оцене о војницима Европске Турске, па ћемо тиме наше изводе завршити. „Од људи се — бележи писац — свуда може чути „колико је где, у целој тој турској земљи, у свима „великим и малим местима, под платом војника пе-

„шака, који се сви зову именом својим *јеничари*, и „они су пред самим царем турским славни војници „за војевање, вешти у ватреноме оружју и силни „борци, али сви они нису учени војници“. „Али су „они сви — пише одмах за тим — за бој и вое-„вање рђави и у бој се држати не могу што они „управо не знају како се бој бије и на војсци во-„јује, и сви су они људи слаби и тешки и нису „војници. Њихова је навика да седе на миру у „својим кућама (стр. 42)“.

Као што се види, писац од ове оцене не издваја никога, али он опет за то друкчије говори о Арбанасима и о Бошњацима.

О Арбанасима говори онде где помиње Арнаут-Београд. Ту бележи како су Арбанаси мусломани (люди турские), а језик им је арбанаски, њихов, „и у своме крају они сви говоре својим арбанаским „језиком, а земљу у којој живе зову именом својим „*Арнаутлук*. И у свој турској земљи они су пред „царем турским бољи од свију, и људи су чврсти „и јаки и у борби снажни борци, и као такви су „чувени међу људима, али ни њихово војевање није „учено војевање. И у целој области арбанаској, по „селима, у кући, на путу, свак носи припасану „сабљу, пушке и велики нож: такав је у Арбанаса „обичај. И они по томе своме арбанаском обичају „сви тако иду свагда справни: таква им је при-„рода (стр. 37—38)“.

При Сарајеву враћа се на исти говор поводом Бошњака, где се чита ово: „А од људи ћеш чути „свуда ово. У целој турској земљи, пред царем „турским, ова је област на другом месту што се „тиче славе војничке и људи тврдих и крепких за „бој и борбу. И те две области, Арнаутлук и

„Бошњаци, зову се заједничким именом Анадол, а „људи из њих, славни и снажни војници, зову се „Анадољани, али њихово војевање није учено војевање (стр. 42)“.

Чудновато је каквим начином писац везује за Босну и Арбанију име Анадол, кад се зна да се та реч свагда везује за Малу Азију и да ни по своме значењу (од ἀνατολή исток, рађање сунца) не би могла тицати се баш најзападнијих крајева Турскога Царства!

III.

Белешке енглеског научника Ц. Хвелера (Georges Wheler) о путу по Далмацији и Грчкој из 1675—1676 године

Обично се до сад обраћала пажња на путописе посланика, чиновника или других, мање или више службених, путника по Турској. Научна путовања из старијега времена нису ни позната, или до сад нису ни долазила до руке књижевницима који су се овим послом бавили. Мене је послужила срећа да набавим једно од најстаријих научних путовања по једном делу Балканског Полуострва. То је путовање горе наведено. Описаћу најпре књигу, а у томе опису ћу наговестити и шта и како из ње вадим.

Преда мном је француски превод једног енглеског путописа из друге половине XVII века, који на две књиге у којима је штампан овакав натпис носи: Voyage de Dalmatie, de Grece, et du Levant, par Mr. George Wheler. Enrichi de Medailles, et de Figures des principales Antiquitez qui se trouvent dans ces lieux, avec la Description des Coutumes, des Villes, Rivieres, Ports de Mer et de ce qui s'y trouve de plus remarquable. Traduit de l'Anglois. A Amsterdam 1689 Tome premier и Tome Second с једном истом пагинацијом 607 стр. малога формата

осим предговора и с многобројним на засебним листовима додатим снимцима, плановима, картама, сликама итд. којима је окићено цело дело.

Из књиге се види да је писац путовао по Далмацији и по Грчкој од јуна 1675 до новембра 1676, а из предговора као и из књиге види се да је то путовање извршио у друштву с др. Споном, Французом. Своје путничке белешке Спон је обнародовао године 1677, али се Хвелеру учинило да те белешке, које се баве поглавито о споменицима класичнога доба, могу бити корисно попуњене и другим посматрањима, а понегде и исправљене, и тога ради се одлучио да и он своје белешке изда. Тим су начином угледале света поменуте белешке, за које се још онда нашло да их је вредно и у француском преводу издати. Хвелер је обраћао нарочиту пажњу ботаници и географији, по том по негде и животу и обичајима. Његово је посматрање већином просвећено и широко, и његово је перо срећно уграбило да фотографише понеку страну оновременог живота на Балканском Полуострву. Истиче се, нарочито, његова карта Ахаје, овоме делу приложена, рађена с компасом у рукама, за коју се бележи да је у оно време обогатила географију знатним исправкама и новостима. Пошто није лако доћи до књиге с краја XVII века, ја нисам ни тражио енглеског оригинала, задовољивши се за своје белешке француским преводом који ми је до руке дошао.

Цело дело је подељено на две половине (у две књиге), а свака половина на три одељка. У првој половини прво одељење описује пут од Млетака до Цариграда; у другом одељењу се описује Цариград и околина му, нарочито с погледом на старине; у

трећем одељењу се описује путовање по Малој Азији. У другој половини прво одељење описује пут од Занте до Атине кроз разна места у Грчкој; у другом одељењу се описује Атина и старине у њој, а у трећем одељењу су описана неколика путовања из Атине у Атику, Коринат, Виотију итд. и побележено је што је на тим путовањима знаменито виђено.

Лакшега прегледа ради ми ћемо разне белешке из ове књиге поређати у засебним одељцима. Прво место и онако долази белешкама из Далмације.

I.

У књизи се налазе планови и уз њих други нацрти Поле, Задра, Морлака (слика човека уз опис, на који ћемо доћи касније), врата св. Крисогона из Задра, Сплета, Диоклетијанова двора из Сплета, Трогира, Хвара (Лесине, пристаништа), Новога (Кастелново, више као карта). У свима се тим местима писац задржавао мање или више, и о свакоме има и бележака.

О *Задру* (стр. 12 и д.) пишући описује место, пристаниште, град и војску у њему. Каже да је тада у Задру било осам чета пешака и три коњаника и да су „у њима били понајвише Морлаци „или Словени (Morlaques ou Esclavons), Хрвати и „људи из преко планине (des Croates et des Tra„montanes du Septentrion de Dalmatie), на север од „Далмације, људи висока узраста, јаки, здрави и „смеони, нарочито Морлаци, који су обикли на „хладноћу и на неплодност планинâ што се њи„ховим именом зову, а протежу се у млетачкој „области дуж ових обала. Ти људи су окорели „противници Турака, и када их у руке добију, ни-

„једнога не штеде. Кад праве излете на турску „границу, свакада дођу натоварени пљачком. Неки „људи, којима се веровати може, уверавали су нас „да су Морлаци тако јаки, да четворица могу узети „на рамена коњаника на коњу, па га однети кат-„кад на дванаест или тринаест стопа најопаснијим „и најтешњим местима у планини. То су огледали „приликом кад је неки од њихових главних офи-„цира преко тих планина прелазио. Хаљине су им „различите боје. Обућа им је парче коже, учињене „или каткад просто само осушене, и то вежу за „ногу каишима или узицама које се врх ноге укр-„штају, те тако тај ђон (опанак) држе. На ногама „до колена носе доколенице од чохе или од коже „које се састављају с чакширама боје црвене или „какве друге, која се коме допада. Пршњаци им „немају рукава, већ их замењују рукави од кошуље, „дугачки и широки, без икаквих запонаца, који су „около као гајтаном опивичени. Капе су им дугачке „од црвене чохе, те падају час на једну час на „другу страну; на њима спреда има камен за који „су заденута као три пера, од гвожђа танко начи-„њена. Сељаци Морлаци обично не иду никуд без „сикире; војници носе сабљу (стр. 13—14).“ Овом опису са свим одговара слика која је пред страном 13-ом.

Путник се зауставио у *Сплету* једанаест дана, отишавши и до Солина и до Клиса. За Сплет каже да у оно време у њем није било гостионице, те су путници преноћили у неким собама у карантину, које су служиле као хан трговцима из Босне а биле место намештаја пуне инсеката. По обичају који и сад већином влада у Турској, ови су путници носили уза се душеке, који су им и у Сплету тре-

бали. У свем Сплету била је само мала једна механица, и њу је држала жена једнога војника, Немица, код које су се путници хранили. Јаребица и зец могли су се купити за четврт динара (5 суа или золота); фунта меса продавала се за 5 сантима.

За *Солин* бележи путник да му је на север *планина Морлачка*, која је од развалина вароши одвојена морским заливом.

За *Клис* каже да је одатле две миље унутра, у пределу врло пријатном, засађеном виноградима, маслињацима, шипцима, засејаном житом и другим занимљивим биљкама. Помиње да је Клис утврђен више природом него вештином. Налази се на гребену брега на стени, и место је између две планине, тако високе и тако кршне да се само туда из приморја у унутрашњост и обратно проћи може. А пролазак је такав, да ни човек ни коњ не могу проћи, ако се из града не допусти. Описује се како је Клис пао из турских у млетачке руке под командом г. Фоскула, ондашњега проведитора Далмације. „Турској посади не стизаше помоћ, која се „дуго узаман очекивала, а хране јој беше нестало, „па кад једног дана бомба паде баш у џамију, кад „су Турци у њој били на молитви, поубијавши „многе, Турци изгубише поуздање и предадоше се, „уговоривши с командантом да им се живот и имање „поштеди. Али им и то није помогло, јер их Мор„лаци, њихови непомирљиви непријатељи, дочекаше „у једној клисури и све исекоше. Клис је напад„нут са западне стране. Ту су своју батерију по„дигли Морлаци на једном брежуљку испод пла„нине (стр. 29).[1]“

[1]) Исти тај догађај, из год. 1648, описује један Турчин који је у војсци турској био овако: „Неверници — пошто су разбили

Дубровник путници нису видели, јер се на њих сумњало да не буду кугом заражени. Писац бележи да је пристаниште Републике Дубровачке боље од свих осталих која су дотле видели. За околину каже да је покривена виноградима, баштама и пољским кућама дубровачких грађана. „Дубров„чани — напомиње писац — имају муку да се опо„раве од помамнога земљотреса који је варош скоро „целу, заједно са становницима, упропастио пре „неких дванаест година. Морнар један који се онда „затекао код вратâ Светога Крста уверавао ме је „да му се чинило да ће се њихова лађа на води „раздробити у комаде, што се, колико ја знам, не „може објаснити никаквом природном појавом. Још „ми је рекао да је том приликом вода кључала баш „као да је у лонцу на ватри, што је, без сумње, „долазило од паре која је из земље у дно воде изби„јала. Дубровчани су се драговољно ставили под „заштиту Турске, и за спокојство које имају плаћају „Турској годишњи данак (стр. 39—40).“

Планине арбанаске које се виде с мора кад се прође ушће Бојане писац везује за Македонију, којим се именом служи и за осталу Арбанију. Знаменита је, у том погледу, белешка о Кимари и о Кимариотима. Кимара је приморски планински предео у јужној Арбанији, јужно од Авлоне. „У том „пределу — бележи писац — има близу мора пет „или шест села која се бране од Турака и никако

„турску опсадну војску код Шибеника — навале на Клис, ту ра„запну турске чадорове, а њихов заповедник стави на главу турбан „Текели-Мустафа-паше, нађен у стану после боја на Шибенику. „Тим лукавством преварена посада, отвори град, а неверници на„грну и отму га.“ Evliya Efendi Narrative of travels. I. London 1846, стр. 149. У осталом, о истоме се догађају говори и даље у опису дела Евлијина.

„не плаћају харача. Међу тим селима главно је „Кимара, на врху једне крупне стене, окружене са „свих страна провалама. У томе селу има места „где се, на случај потребе, може склонити сав народ „тога предела. И ако би их власт хтела напасти „с мора, они се повуку у планине готово непри„ступне, и отерају са собом и своја стада; а ако „би их ко напао са суха, они се бране на про„ласцима тако тесним, да би ту могли уништити „читаву војску, ништа друго не чинећи, него котр„љајући озго камење на њу. Њихово је приста„ниште Porto Panormo. Вере су грчке и под влашћу „су владике јанинскога, који је на два дана даљине. „Како су од храбре расе маћедонске, цене се за „добре војнике, а краду онако исто добро као и „Маниоти, за које се зна да воде лозу од Лаке„демоњана. И једнима и другима, дакле, стари су „били чувени по ратоборности, а садашњи су људи „тих крајева чувени по крађи и отмици, јер се „говори да они продају хришћане Турцима, а Турке „хришћанима (стр. 41—42)“. Мало даље, на стр. 72—73 говори се о Маниотима, такође славним гусарима морским и страховитим крадљивцима. Мања је град и варош у Морији. Она се дуго држала у независности од Турака, бранећи своју слободу и оружјем. Једном приликом пристану они да Турци у њихову крају подигну две тврђаве. Турци то изврше тако вешто, да данас нема ниједнога Маниота који харача не плаћа. Услед тога многи су се иселили у Пуљу у Италији. Ове смо белешке навели да покажемо како је под Турском на разним местима било, с пристанком или без пристанка средишње власти, самосталних крајева и предела, мањих или већих, где су то прилике допуштале. Изгледа

да је средишња власт остављала те пределе самима њима, покушавајући само овда онда да их себи подчини, без великог настојавања.

II.

При Крфу писац бележи нешто што се тиче крвне освете. Изводимо ту белешку што је у вези с тим обичајем и у нашим земљама Јадранскога Приморја.

„Становници су Крфа врло осветљиве природе. „Нанесену им увреду не заборављају нигда, докле „год има кога жива од једне или друге породице, „јер се освета преноси с оца на сина, тако да се „тим начином обе породице истребе. Сами причају „с осудом поједине варварске случајеве крвне освете „који су се на Крфу догодили. Опомињем се једнога „таког случаја, и ако сам заборавио имена поро„дичних чинилаца. Закрвиле се две породице, у по„четку за незнатну ствар, свађа је, после, узела то„лике размере, да су неколика лица изгинула и с једне „и с друге стране, нарочито с оне која је увреду „нанела. Од тих породица у једној остане само „један младић. Кад он за женидбу стигне, понуде „му да се ожени девојком из куће непријатеља поро„дичних, да би се тиме завади учинио крај и да „би се породице измириле. На чешће наваљивање „он, на послетку, пристане. Женидба се уговори и „сврши са великом радошћу. Али мало по том, пошто „је невеста своме мужу доведена, овај позове к себи „на част женина оца, мајку, сестре, браћу и остале „рођаке, намоли их да остану код њега да ноће, „па их све, па и саму своју жену, немилостиво „покоље (стр. 56)“.

III.

О хановима или гостионицама за путнике и трговце по Турској има у Ц. Хвелера такође занимљивих бележака. Главни им је опис при Цариграду.

„Има у Цариграду и по целој Турској — чи-„тамо на стр. 150 и д. — јавних зграда које засту-„пају гостионице и које се зову *караван-сераји* или „*ханови*. Они су подигнути на разним местима ва-„роши као пијаце или трговн на којима се продају „разне потребе. У ханове се прима свак, без обзира „на занимање, стање, народност или веру. И богат „и сиромах у њима ноћива подједнако, јер свак има „оно што понесе како за постељу тако и за храну, „иначе му ваља ноћити гладан на земљи или још „највише на асури, којом су чувари у по гдекојим „хановима дужни послужити путника.

„Ханова има две врсте. Најстарији су проста „велика зграда без одељака и соба: у њима има уза „зид само клупа стопу и по подигнута, подзидана „да не би пала, озго патосана каменом, и широка „од прилике седам или осам стопа. На четири или „пет стопа од зида имају мали димњаци, између „којих се стеру постеље, где се везују коњи и где „им се полаже да једу.

„Позније се по већим варошима стану зидати „ханови чистији. Ови се зидају обично тесаним ка-„меном у облику четвороугла, на два три боја. Кров „су им лепа кубета од олова; деле се на одељења „од десет квадратних стопа од прилике, и ту се „поједине гомилице или дружине смештају и живе „како хоће, пошто се око тих места налазе разни „дућанићи који умереном ценом продају потребне

„намирнице. Ови катови хана имају ходнике или „галерије унаоколо, које гледају у двориште, а из „којих се улази у различите отворене мале собе.

„Ти су ханови лепи видети споља, а нису „непријатни ни изнутра. Зидани су обично од ка„мена, с великим вратима на уласку, и с џамијицом „или црквицом у средини за побожне. Овако што „било би добро увести и у хришћанским земљама, „јер су тамо сиане гостионице, пивнице итд. само „извор разврата који штете веру па и државу, јер „се ту не само склања развратник, безбожник и „пијанац, него и беспосличар, и лењивац, и скит„ница, и крадљивац. Ту гости плаћају двоструко „оно што поједу и попију ни знаш зашто ни крошто; „ту пропада хиљадама душа и богатих и сиромаш„них, и одатле многи богаташи дочекају да помру „као пропалице.“ [1]) За тим препоручује да се ханови подигну по великим трговачким местима у Европи. Леп хан описује путник на јужној страни Мраморнога Мора у Мудањи, пристаништу Брусе, који је имао два ката и био подељен на собе. У једној варошици близу Смирне писац описује караван-серај са софом дуж зидова, са димњацима на сваких осам или девет стопа, где је ханџија свакога

[1]) У ствари треба разликовати *ханове* од *караван-серија*. Ови последњи су само за путнике, и њима припада онај облик простране дворане с димњацима и с одморником уза зидове и међу димњацима. Ти су *караван-серији* по путовима, а и по варошима. Ханови су пак као мала *тржишта*, врста безистана, спремљена у неку руку, за иностране трговце. *Хан* од *караван-серија* лепо је разликовао Др. Браун у путним запискама из 1669 год. баш за Београд, у коме описује поближе два трговачка хана. Види Споменик Срп. Кр. Академије IX. стр. 36. Из дела Евлија-ефендије о турским варошима још се боље види како треба разликовати *ханове* од *караван-серија* и како то није једно исто. Описујући Цариград, он броји *ханове трговачке*. За персијски (који стоји и сад) пише да има 70 одељака, а спомиње ханове и са 200 па и са 300 одељака. Био је хан и за продају робља.

служио још и асуром. Испод путника, коњи су њихови везани били за кочиће, а јечма и сламе положили су им покрај софе пре него што су сами легли. Средина те зграде ипак је имала ред мраморних стубова, који су с уласком везивали (стр. 204). У Бруси видео је путник три четири врло лепа хана на два боја, покривена оловом, са собама сазиданим на кубета, у које је светлост кроз кубе долазила (стр. 188). Исти је ред био и по свему осталоме царству.

IV.

Пошто имамо посла с путником образованим, посматраоцем хладним и правичним, који у својим белешкама не показује нигде ни сенку фанатизма, вредно је да покупимо шта је он из године 1675 забележио о Васељенској Патријаршији.

„Чим доспесмо, смислисмо да одемо код цари-„градског Патријарха, који се звао Партеније, да „видимо како живи и да му предамо књигу коју је „као поклон послао му по нама протопоп из Крфа.[1]) „Двор и црква патрријаршијска налазе се у подграђу „Балата, на западном крају Цариграда. Патрријарха „поздрависмо баш кад је излазио из цркве. по оби-„чају грчком, с дубоким поклоном, пољубивши га у „руку или у бројанице, примакавши исте прво „к устима, па онда к челу. Обично одело патријархово „није много различито од одела калуђера реда св. „Василија. Одело се то састоји од дугачке ха-„љине од црног лаког вуненог ткања и црне капе

[1]) Из патријаршијских спискова зна се да је Партеније управљао црквом од 1 јануара 1675 до 24 окт. 1676 по четврти пут. И заиста су у то време патријарси слазили с престола и враћали се на исти по неколико пута.

„с црном подвеском; тако често носе и остале вла-„дике, архимандрити и игумани. Живи веома про-„сто; двор му је као у нас најобичнија кућа. Црква „је патријаршијска грађевина малена и мрачна, без „икаквих украса и лепоте, пошто је источна црква „у свем турском царству врло притешњена. У тој „се цркви чува стуб, за који кажу да је био при-„везан Христос кад га је Пилат шибао.

„Патријарси зависе од султана и у црквеним „и у световним стварима, јер међусобне хришћанске „распре суде Турци. Они своје достојанство купују „скупо и држе га с грдном муком: али је свештен-„ство грчко тако похлапно за тим положајем, да „се код великог везира просто надмећу као уценом, „тако да овоме нема већега задовољства него да „гледа како се они међу собом чупају око тога ко „ће на његов млин више воде нагнати. Грчки ка-„луђери просто откупљују то достојанство грдним „сумама новаца, које после цеде од сиромашних „сељака грчких. Па кад су га већ једном добили, „сигурно им је само докле други какав владика не „понуди још више, или докле им се не натовари „за врат каква кривица, па им се објави да су збa-„чени, а то везир једва чека, јер он збацује опту-„женога. Али то владике нимало не плаши, тако „да је у простору од пет година збачено пет па-„тријараха. Неки су погубљени; неки су утекли; „једнога сам ја видео у Занти, а кажу да још један „има у Смирни.

„Власт, добивену симонијом, они одржавају „тиранијом. Јер чим узму власт у руке, они се „одмах обраћају свима владикама тражећи накнаду „утрошене суме. Који владика покуша да се извуче, „они га збаце и на његово место пошљу другога.

„Владике за тим притисну ниже свештенство, које „се окоми на прости народ, или откида од уста себи „и деци својој. Али се логађа да патријарси обе„ћају колико нису у стању скупити, и цркву тако „по турски употребљују, да она дуго опстати не „може, ако се Бог на њу не смилује. Казивали су „ми да патријарх Партеније још дугује педесет кеса „(свака по 500 гроша), тј. скоро 25000 талира „или 6000 литара стерлинга, што га мора силно „тиштати, пошто се, при садашњем спротном стању „цркве, толика сума тешко може извадити (стр. „154—155)“.

V.

Из путовања по Грчкој вредно је да забележимо како се у Лепанту дочекивао паша.

„Дошли смо — бележи путник — у незгодно „доба да видимо ово место (Епакто или Лепанто у „Коринатском Заливу). Чим сутра-дан свану, све „се барке узаптише да иду пред пашу од Мореје, „коме беше дошла заповест да дође у Лепанто и „у Санта-Мавру, да попали све шајке и гусарске „лађе које нађе. У осталом ниједна га чекала није. „На тај глас сва се варош упрепасти: нико да се „помоли из куће; нико да отвори дућан или врата. „С прозорâ нашега стана који су гледали на при„станиште, ми смо из собе могли гледати долазак „пашин. Он вођаше са собом у свити на пет сто„тина људи и педесет Словена (Esclavons) као своју „гарду. Прелазио је из Востице, морејске вароши „на другој страни залива, спрам Лепанта. Пред „њим је ишло у једној барци неколико таламбаса „и неколико зурлаша, а један Арапин је ударао у „сантур (timbale), музички инструменат чудноватога

„звука. Још су пред њим носили два коњска репа „наврх дугачке мотке, којима се означавала висина „достојанства његова. Кад је ушао у пристаниште, „пукло је пет топова, а војвода (voivode), кадија и „главни варошки чиновници дођоше на ону капију, „на којој се извезао, да га пољубе у скут и да му „учине све могућне почасти. Чим се извезао, узјаха „на коња и одјаха кући војводиној, а други му сле„доваху пешице. Сутра-дан ухапси емира место „брата његова, који је давно негде некога у ва„роши убио, али се спор расправио новцем, јер је „новца ради паша то чинио. Сутра-дан нареди да „му педесет коња издаду мусломани, педесет — „јевреји, а тридесет хришћани, којих је у вароши „најмање (стр. 327—329)“.

VI.

Прешавши у Морију путници су добили прилике да посматрају живот пастира негде у околини Патраса, и Ц. Хвелер је о томе забележио врло занимљивих података.

„Једнога дана — читамо на стр. 329 — кре„немо се у планину и поведемо нашега Грка до„маћина и вођу, а ради смо били да се прођемо „и да што купимо за храну. На једну миљу од пута „прођосмо нека стада, али сама, без пастира. Про„дужимо пут уз планину и на једном вису спазимо „двадесет или тридесет пастира где седе унаоколо. „Мени падоше на памет приче о пастирима у Арка„дији, која није далеко одатле. Помислих на какву „свечаност, какву удадбу неке пастирке, на којој су „пастири играли, па од игре уморни, поседали да „се одморе и да се заложе добрим вином и дебелом

„јагњетином, певајући какву народну песму или „причајући какву стару причу. Али кад приђосмо „ближе, био сам запста зачуђен, угледавши међу „њима Турчина седе браде који је усред њих седео „као вештац, држећи пуно крило каменчића, а у „руци перо, хартију и мастило, свакоме одређујући „колико има да плати и објашњавајући им како „сваки треба да промени по пет оних каменчића „у грош и да сутра у исто време донесе, иначе ће „бити везан и одведен на галије. Тај Турчин је, „дакле, разрезивао и купио харач или главницу. „Могло би се о тим пастирима забележити и друго „штошта. Стада, нпр., нису њихова, него су ве„лике турске господе, којима они дају десетину од „млека и јагањце као приход, а сами морају изми„ривати све дажбине државне на то стадо. Камен„чића за промену у грошеве пало беше на те јадне „људе 413.

„Ови пастири живе у колибама, начињеним од „морске трске, коју они уплету заједно са кољем „да би се заклонили од кише, а кад обрне ветар „с друге стране, и они обрну врата колибе, тако „да ватра дође напред. То су њихови зимњи ста„нови кад их снег натера да с планине сиђу к мору, „јер су лети њихова села на планинама, где своје „овце пасу на миру. Зиму пак проводе заједно „са женама и децом у тим колибама.

„Хаљине су њихове начињене од чохе која се „тка од масне вуне оваца њихових. Носе велики „огртач или горњу хаљину с капуљицом, која им „виси низ леђа, ако је на главу не метну. Капа „им је на глави нека врста шешира од сукна, „плитка и пљосната, везана каишима испод браде, „и на вољи им је да је збаце и наместе врх капуљице

„за врат. Испод горње хаљине носе кошуљу од „платна тако широку, да им се превеша преко „чакшира.

„Жене њихове носе на глави чудноват један „накит, полукруг од калаја или од бакра наврх „главе. Око паса носе појас од истог метала (павте), „а кошуља им је као и у људи, само што је дужа „и што је око врата, на зарукављу и по дну везена „црвеном вуном. Обућа им је прост опанак од осу„шене коже, притегнут каишима.“ На другом месту — стр. 354 — описује жене из Грчке са северне стране Коринатског Залива из села Бакова испод Парнаса, и бележи како главу ките ситним новцем, како им тај накит пада на врат и на рамена, како новцима ките струк од хаљине и рукаве, како косу чешљају назад, плету је у плетенице, па је пуштају низ леђа веома лепо, завршујући плетенице опет с једним или више новаца.

VII.

Из истога предела о коме смо мало час говорили навешћемо и опис једнога манастира и живота у њему. То је манастир светога Луке Стириота, који се у гори Стири, одмах у близини манастира, постио. „То је — бележи писац на стр. 359 — „један од најлепших манастира у целој Грчкој. У „њему има од прилике сто педесет калуђера. Једни „су јеромонаси, а једни јереји; јеромонаси служе „само у црквама, а јереји се још и у својим ће„лијама баве плетењем капâ и другим потребним „пословима. Старијима се даје по један млађи који „их прати, а којега они уче читању, писању и слу„жењу у цркви. Даровитијима показују још више.

ПРВА С.Д.М.ГИМН

„Остали су калуђери, и они раде све што је тој „задрузи потребно: једни обделавају земљу; други „чувају стада. По пољу ћете их у том послу ви„дети сваки дан, осим свеца и недеље, када иду „у цркву. Осим тога имају архимандрите који се „зову *игумани* и који се сваке две године мењају „избором. Кад смо ми манастир походили, игуман „је био Григорије, човек бистар, који је старо„грчки знао доста добро. У долини манастирској „роди добра вина, уља, жита, меда. Свуд по земљи „манастирској, горе и доле, видећете разне коли„бице, у којима калуђери станују, сваки своме „послу близу. То се зову *метохије,* иста реч којом „су стари Грци називали колоније. Од тога имања „они су имали леп доходак, али су од неколико „година осиромашили, и приморани су да продају „сребро из цркве, да би платили порезу која износи „200 талира на годину. Још имају дохотка од при„лога, али то много бити не може, пошто је свет „свуд унаоколо пао у грдну спротињу.[1]) Још им „од неколико година јако досађују Турци који до„лазе гомилама да их пљачкају и злостављају, па „том приликом по некога и убију. Доведени тако „до пропасти, отишли су да се жале у Царграду „на та несносна насиља, противна њиховим потвр„ђеним повластицама. На то им буде одређен један „јањичар да их брани, и сад морају плаћати и издр„жавати тога браниоца.“

„У манастиру се живи доста добро, кад се на „ум узме како се живи у тој околини уопште.

[1]) Мало даље, стр. 602, а на другом месту Грчке писац бележи како је видео празно село које се било раселило зато што људи нису могли више да плаћају порезе. Ту је био остао само један Арбанас, који је путнике на ноћиште примио.

„Странце примају врло лепо као што се чини по „манастирима на западу, и ако они немају ни до„ходака ни средстава којима западни манастири „располажу. За нас заклаше добро јагње и частише „нас врло срдачно и хришћански пиринчем, граш„ком, маслинкама, сиром, хлебом и вином. Ћелије „у којима они живе собице су од камена, на свод „озидане, и свак има своју. Живе као и остали „грчки калуђери; меса не једу никада, а уз постове „се хране врло рђаво. Устају три сата пре зоре, „те иду на јутрењу. Три сата позније долази служба, „кад се сунце рађа. Вечерња се служи два сата „пред ноћ. Осим тога има још преко дан часова, „а у трпезарији се моли Богу и пред ручак и пред „вечеру. Једу сви заједно у трпезарији, у којој су „с обе стране дугачки столови од белога мрамора. „Места су им по старешинству, а игуман има за„себан стô уврх трпезарије, и ту он сам једе. Имају „обреде и пре и после ручка. Ево шта раде после „ручка. Пошто су сви ручали и дигли се, нико још „не излази, него се на послужавнику донесе комад „хлеба и чаша вина, и то се метне на сто пред „игумана. Он као да то свешта молитвама као при„чешће, и пошто то сврши, носи се редом по трпе„зарији од једнога до другога, и сваки од хлеба „откине по мрвицу, и сваки из чаше скрне по гут„љајић. По том се још читају захвалне молитве, и „по том сваки иде у своју ћелију.

„На по миље од манастира живео је један „испосник. Испосница му је на југоисточном окрајку „једне стене. То је кућерак и лепа капелица на „најузвишенијем крају велике баште, која је лепа „самом природом, и без вештине и без трошка. Огра„ђена је шибљем које је никло само, а на врху је

„ограда стена. Мало ниже куће, на доњем крају „баште, има извор прекрасне воде, и близу је и „водопад речице која силази с Хеликона, тако да „се може са задовољством гледати падање воде, без „досадне хуке за уши. Испосник је одевен простом „калуђерском хаљином која је обојена ораховим „љускама; само се храни још горе него остали ка„луђери. Он једе само по мало хлеба и зеља; пије „само воде, па и то само недељом, уторником, „четвртком и суботом. О великим празницима једе „мало меда и хлеба, али вина, осим о причешћу, „никада не окуша. Време које му од службе Богу „претиче, употребљава на писање црквених књига. „Уза њ живи млађи му брат, који се о њему брине, „али не живи тако као он; овај, опет, у своје „празно време реже крстове ванредно занимљиво. „Изрезотине су шупље и тако лепе да се веровати „не може. Он изрезује главне догађаје хришћанске „вере: рођење Христово, Благовести, итд. али нај„више смрт и страдање Христово. Ја нудих за један „тај крст десет талира, али кад је чуо да се ми у „Енглеској нећемо њиме служити у верским обре„дима, не хтеде га дати.“ По том је путник походио колибу двојице калуђера који су ту обделавали башту за боб и грашак, по том другу, код које је четири до пет стотина кошница. Најпосле су се морали журити да оставе манастир зато што су јањичари пратње њихове били на досади иштући овнове, пиринач, вино, да би ждерали и расипали.

На стр. 512 помиње у околини Атине, на путу у Морају један манастир Свете Богородице, који је, по предању, некаква лепа покајница основала. Тај је манастир ограђен високим зидовима, лепо сазидан, са кубетом на средини, али је напуштен

зато што га сувише често напаствују Турци и гусари; Турци зато што је на путу, а гусари зато што је само по сата од мора. Сад у њему бораве само један или два калуђера, а остали су се склонили даље у планину код једне испоснице.

На стр. 552 помиње писац још један манастир — Пендели. У њему је живело више од сто калуђера и уз њих још сто тридесет лица, с добрим доходцима. Они су под заштитом султанке мајке, и за ту заштиту они дају шест хиљада фуната меда Новој Џамији коју је та султанка сазидала у Цариграду, а још толико, ако се потражи, али под утврђену цену, по пет гроша центу. У њих је, тога ради, ретко кад мање од пет хиљада ројева; осим тога имају доста орнице, мноштво оваца и друге стоке, велике винограде и маслињаке; свега, дакле, у изобиљу. Старци су у том манастиру све собе међу собом поделили, а млађи су им распоређени на службу. У томе су манастиру путници видели и добру књижницу, али бележе да се њоме нико не служи.

VIII.

Из ових бележака о манастирима прећи ћемо на белешке о Атини, где има не мало занимљивих цртица о варошкоме животу тога времена на Балканскоме Полуострву.

Онога времена било је у Атини осам до десет хиљада становника, и од тога броја три четвртине је припадало хришћанима а остало Турцима; Јевреји се нису могли населити, ма да су то покушавали. Писац хвали бистрину, умешност, здравље и општу окретност Атињана нарочито у пословима трговачким, па и у самим пословима политичким, колико

их је у ондашњим приликама могло бити. Пошто им је досадила суровост њихових турских управника супрот правима и повластицама, они пре тридесет година, са силним трошком и муком, израде заштиту кизлар-аге, који се прими да се у Цариграду стара о њиховим главним пословима и да им помаже у неприликама. „Што се хоће да чини *вој-„вода*[1]) или кадија, или градски ага, то је требало „израдити преко кизлар-аге. Војвода купи све до-„хотке у Атини и кизлар-аги даје 30.000 талира, „а себи за трошкове задржава барем 5000. То се „мења сваке године, а година се за порез почињала „марта месеца. Доходак је од десетка, харача, по-„резе варошке, глоба̂, шишарке, која се употребљује „за чињење кожа. Наредба је и да плаћају неку „извозну таксу пре него што би са својим еспапом „пошли на панађур. Има неких педесет година од „како се на име харача наплаћивало четири и по „талира на главу, али су војводе харач подигле „на пет талира као и по другим местима по Тур-„ској. Још има у Атини *сердар,* који командује над „јањичарима у Атини и у суседним местима; *спахи-„ага,* који командује над спахијама, коњицом тур-„ском, и који тога ради држи под својом управом „извесне султанове земље; *диздар* или заповедник „градски који заповеда само *неферидима* или вој-„ницима гарнизонским који у граду станују. *Кадија* „суди све спорове и међу хришћанима и међу Тур-„цима. Хришћани свом снагом избегавају суд тур-„ски. Како је хришћанско становништво по црквеној „подели распоређено у осам парохија, из сваке се „парохије бира по једно лице од најстаријих, нај-

[1]) Тим се именом — како изгледа — онда по целој Турској звао административни или извршне власти старешина по срезовима.

„богатијих и најзнаменитијих, које се зове *епитроп* „(старалац). Тих осам лица састављају неку врсту „изборног суда који пријатељским начином рас„правља спорове међу хришћанима, да се они не „би морали обраћати суду турскоме. Достојанство „ових народних изборних судија даје се само по „општем поштовању и по старости. Људе који би „то уважење стекли, били не били у дужности, на„зивали су *геронтима* или *архонтима* (старешинама), „и они су се од других и оделом разликовали.

„Ма да Атињани добро осећају терет турскога „тиранства и ма да је далеко од њих и помисао да „се умешају у што било против султана, опет су „они увек готови да покажу незадовољство и да „потраже правицу и исправку, ако би чиновници „њихова права повредили. Један такав доста зна„менит случај догодио се док смо се ми бавили у „Атини. Нови војвода, који беше дошао, наметну „некакве нове таксе на њих и на робу њихову „против свакога права и разлога, да би што пре „извадио новац што је код кизлар-аге утрошио да „то место себи изради. Три главне аге атинске „беху, уз то, три брата, и договорише се сви да „их муче свима тиранским и суровим начинима, само „да извуку свој новац. Не могући већ више подно„сити, Атињани се договоре те пошљу у Цариград „као изасланике два брата од породице Лимбона „с великим поклонима за кизлар-агу. Кизлар-ага, „кад је саслушао жалбе њихове, натури војводи „велику глобу, истера из службе градскога агу, а „она остала три аге, који су сви у том договору „били, отера на робију. Браћа Лимбони вратише „се као победници на велику тугу атинских Турака,

„а на велику радост хришћана. Неки од хришћана, „који нису веровали да то може бити, па нису са „својима држали, нису се, после, смели у друштву „показати, него су се покалуђерили.“

На другом једном месту писац помиње да је ова врста самоуправе, на коју је невоља турска натерала хришћане, практикована и по другим местима.

IV.

Белешке турскога путника Евлија-ефендије из средине XVII века

У Споменику Српске Краљ. Академије XVIII ја сам приказао и у свему што се наших земаља тиче и извео дело турскога географа XVII века Хаџи-Калфе или Ћатиб-Челебије по једноме немачком преводу који је још 1812 у Бечу издао познати оријенталиста и историограф Турске Јосиф Хамер. Исти Хамер издао је још једног турског писца, путописца историка и географа, у енглеском преводу године 1846. То је књига Narrative of travels in Europe, Asia, and Africa in the seventeenth century by Evliya Efendi. Translated from the turkich by the Ritter Joseph von Hammer. London. Printed for the Oriental Translation Fund of Great Britain and Irelaud 1846, vol. I in 4⁰ у два одељења 186 и 251 стр.; vol. II, 1850, стр. 244. (Прича о путовању по Европи, Азији и Африци у XVII веку од Евлија-ефендије.[1])

---

[1]) J. Хамер је још раније објавио садржину дела и неке изводе из њега у својој књизи des osmanischen Reiches Staatsverfassung und Staatsverwaltung. I. и II. Wien 1815. Не знам како, али у енглеском преводу нема онога дела који говори о Дренопољу, а тај није иза Евлије остао неизрађен, што се види из садржине, коју Хамер у горе поменутој књизи наводи.

Да се, прво, упознамо што можемо краће са Евлија-ефендијом самим, па ћемо онда прећи на његово дело, с којим много посла нећемо имати.

Евлија-ефендија савременик је Хаџи-Калфе. Родио се у Цариграду 1611 год. Отац му је био главни златар у Цариграду и од старе војничке породице турске. Учио се Евлија у Цариграду, и у години 1635, одликовавши се знањем, лепим гласом и изгледом, постане у Светој Софији муезин, што буде повод да на њ пажњу обрати султан Мурат IV, код којега је рођак му Мелек-Ахмед-паша онда у дворској служби био. И Евлија уђе за неко време у дворску службу, и ту се, својом бистрином, још већма допадне султану. Особиту је вољу Евлија имао на путовања. Своја путовања почео је он пажљивим разгледањем и описивањем Цариграда. Сам каже да је у путовању провео четрдесет година, а кад је навршио шездесет година, смирио се, и почео је описивати што је видео, прошао и сазнао. У путовању је прошао цело Турско Царство у Европи, Азији и Африци, осем Туниса, Алгира и Триполиса. Путовао је по Румелији (Европској Турској), Анатолији, Сирији и Египту; пратио је турско посланство у Беч од године 1664[1]) као секретар. Из Беча је отишао у Нидерландску и Шведску, откуда се вратио преко Крима. Путовао је у Брусу 1640; 1645 пошао је као старешина над муезинима, придатима флоти, на Малту и на Крит, одакле је изашиљан у војничке експедиције у Далмацију на Шибеник. Осем осталих путовања девето му је путовање било у Бугарску, где је рођак његов Мелек-Ахмед-паша, постављен био за губернатора

[1]) Напред смо навели опис путовања аустријског посланства, које је овоме на сусрет ишло.

у Силистрији (пошто је, пре тога, неко време губернатором био у Одакову). Пропутовао је целу Европску Турску, зауставивши се у Дренопољу, које је потанко описао. Тиме је попунио опис три отоманске престонице: Цариграда, Брусе и Дренопоља. На послетку се смирио, како изгледа, у Дренопољу, где је умрО, ма да се о последњим данима његовим ништа не зна, пошто се и остало што смо овде наводили црпе из дела његова, а дело му је остало недовршено.

У предговору к енглеском преводу, из којега и ми црпемо ове податке, бележи се да се цео опис путовања Евлијиних нигде наћи није могао. Изгледа да му је остало недовршено. У овоме што је у енглеском преводу 1846—1850 изашло има само опис Цариграда и Брусе, а нема нигде описа Дренопоља; имају описи разних путовања по Азији, а нема описа ниједног путовања по Европској Турској. У опис Цариграда уплетено је све — и историја појединих султана, и цариградске опсаде, и описи разних установа, места, зграда и споменика, и статистика и описи еснафа цариградских, једног од најзнатнијих одељака целога дела, и распоред Турскога Царства на вилајете и санџаке, и попис тимара и зијамета (државних имања датих војсци коњичкој на име издржања) и хасова (државних имања која су стајала свуда државној власти на расположењу). Тако је то, по стилу и по распореду, право турско дело. Према овоме извештају о распореду дела, ми бисмо се могли овде зауставити, али прегледавши цело дело, нашли смо ипак на поједина места која се нас тичу, и њих ћемо у кратко прегледати, повадивши оно што нама треба.

I. У описима султанских задужбина Евлија често помиње великодостојнике појединих султана. Многи су из крајева нашега народа.

а. При султану Сулејману (1520—1566) помињу се између везира:

„Рустем-паша, рођењем Хрват (Khiroad), а мудрошћу Аристотељ“.

„Кален-Али-паша, родом из села Парче (Parcha) у Херцеговини. Био је најпре у двору коморник, после ага јањичарски, губернатор Египта, велики везир. Био је врло крупан и тежак човек.“

„Мустафа-паша Бошњак; Ферхад-паша, из Албаније; Хапн-Ахмед-паша, бунтовник, из Албаније, обешен у Каиру.“

„Балак-Мустафа-паша, Бошњак; *балак* арбанаски значи болестан.“

При истом султану Сулејману били су беглербези:

„Дукакин-заде Газп-Мохамед-паша, губернатор Египта (по почетку имена, сигурно Дукађинац или Дукађиновић).“

„Балтаци-Мохамед-паша, Бошњак, који је био смењен са губернаторске дужности у Багдаду, и умрО у Цариграду.“

„Харем-паша, Бошњак.“

„Темеруд-Али-паша, Бошњак.“

б. При опису догађаја владе Мурата IV (1623—1640) помиње се уз годину 1628 Бошњак Хозрев-паша као велики везир, постављен због ратних несрећа у Јерменској, за команданта војсци, која је одмах по том почела побеђивати. Хвали се као добар војнички заповедник. Био је и велики везир.

в. При султану Мурату (1623—1640) помиње се као адмирал — капудан-паша — Кара-Мустафа-

паша, родом из Албаније, који је једном изненадио на Црном Мору 200 козачких шајки, и 70 од њих заједно с козачким хетманом ухватио.

г. При султану Ибрахиму (1640—1648) помиње се као везир „*Салех-паша,* Бошњак рођењем, из села Љубиња у Херцеговини, којему су смрт нанеле интриге Тескереџи-Ахмед-паше.“

д. При истоме султану већ су почеле борбе око Крита, који је Турке стао силне крви. У владање султана Ибрахима пада освојење Канеје, које је извршено под командом „Јусуф-паше, који је био родом Хрват.“ Млечићи, по том, привуку на своју страну Ускоке, становнике оних места из којих је Јусуф-паша био родом, и пошље се на ту страну Текели-паша, који опседне Шибеник, и држао га је у опсади 40 дана. Ту турска војска буде опкољена од хришћанске војске, те 22000 Турака изгине, 18000 допадне ропства, а цео стан падне у руке хришћанима. У томе боју је с једним јањичарским пуком био и Евлија сам. Утекао је пут планина Гуламуц (Гламоч), где је седам дана провео о корењу и о трави. Тада је узет од Турака и Клис.[1]) И тај Јусуф-паша био је убијен у Цариграду сплеткама некога Цинци-Хоаце.

ђ. Као великог везира помиње и Зурназен-Мустафа-пашу, родом из Албаније, за кога каже да је био тврдица.

е, У то време постао је везиром и Копрепли (Ћуприлић) Вали-Мохамед-паша. „Задобивши у своје „руке — читамо о томе везиру — потпуну власт и „занесавши се частољубљем да Отоманску Државу „уздигне и прослави, поубијао је у Анатолији

[1]) То је било 1648 године.

„400.000 бунтовника, 17 везира, 41 беглербега, 70 „санџак-бегова, три моле и једног могребин-шеиха. „Он је трошкове царства довео у равнотежу са при„ходима, а приходе је умножио различитим осво„јењима. Сахрањен је у нарочитој гробници близу „пазара за пилиће.[1]) Родом је био из Албаније, али „је вери био ванредно одан и за правоверје се „много заузимао. Одгајен је био у царском харему, „и кад је Хозрев-паша (Бошњак) постављен за ја„њичарског агу, Копрелли је постављен за хазна„дара. После њега је за великог везира постављен „син му Фазил-Ахмед-паша. Он није био онако крво„жедан као отац му, али се показао као изврстан, „искрен, смишљен и поштен управник. Родио се у „селу Копри (Ћупри) у области Сивасу у Малој „Азији, и изнајпре се одао био на изучавање за„кона, а после је био постављен за губернатора у „Ерзеруму и за великог везира. Прво се с њим до„годило да је велико-везирски печат наследио од „оца. Међу градовима што их је он освојио, да спо„менемо Каменик и Кандију. Умро је између Дре„нопоља и Родоста на имању Кара-Бовиру, а са„храњен је уз оца свога.“

ж. Међу везирима Бајазита II (1481—1512) помиње се Ахмед-паша, херцегов син. То је трећи син херцега Степана — Стеван, који се потурчио.

II. О великоме везиру Мохамед-паши Соколовићу има спомена на неколико места.

Спомињући експедицију против Сигета и рад Пертев-паше у Ердељу, писац помиње смрт султана Сулејмана (1566) и рад великог везира М. Соколовића овим речима: „Десет дана пре ове победе

[1]) Таук-Пазара. На другом месту је забележено да је Ћуприлић сахрањен код Дикили-таша (Горелога Стуба).

„султан Сулејман заиска опроштај од овдашњега „пролазног царства и оде у области које никада не „вену. То се десило за време опсаде Сигета, али „је везир Асиф његово боловање и смрт за седам„десет дана тако добро сакрио, да ни сами послужници унутрашњих царских одаја ништа знали нису. „Тога ради се говорило да је Сулејман после своје „смрти освојио Сигет, Ђулу и Коморан.“ У истом овом спису описује се на другом месту исто то дело са више појединости и са нарочитим помињањем М. Соколовића. „Везир Соколи-Мохамед-паша „крио је смрт султанову и наместио му је тело „најпре у Сигету, где је сољу, миром и смолом „био балсамован као да је жив. Тако је Сигет „управо освојио мртав човек. Глас да је Сулејман „умро саопштен је војсци онда када је султан Селим „дошао да покорност војске прими. Тело му је до„нето у Цариград и сахрањено у башти његове „џамије под нарочитим кубетом. На гроб му је на„мештен турбан са седам пера који је он носио.“ Под владом султана Селима помиње Евлија као великог везира Соколи-Мехамед-пашу и каже да је са друговима својим био обдарен мудрошћу Аристотеловом.

Мало раније, међу беглер-безима владе султана Сулејмана, помиње се Арслан-паша, син Соколи-Мохамед-паше. Ту се за Арслан-пашу бележи да је подигао барутни магацин у Будиму и да је погубљен што се на њ сумњало да је неверницима издао Тату и Папу.

Међу везирима владе султана Ахмеда (1603—1617) спомиње се Мохамед-паша, прозван Шахин-оглн (српски Соколовић). Ништа се друго не на-

води осим имена, те се, по томе, не зна је ли он син славнога Мехмеда, али је врло могућно.

На месту где се помињу главни дворови Цариграда, спомиње се код Алај-ћошка и двор Соколи-Мохамед-паше.

Још се помиње Соколовић при Терапији, селу на Босфору и околини Цариграда. „Селиму II (сул-„тану, којему је целе владе Соколовић велики везир „био) беше се допало пецати рибу у Терапији, „која се одмах у хладу кипариса за јело пржила. „Зато је, вели се даље, везир Соколи-Мохамед-паша „наредио да се ту подигне место које се прозвало „Тарапија због тога што *тараб* на турском језику „значи забаву.“ По томе би ово турско предање тврдило да је Терапија (место много старије и очевидно грчкога и византијског постања) основана по заповести Соколовића. У ствари ће бити да је што друго у месту самом сграђено по заповести Соколовића.

III. На послетку за нас су од значаја и белешке о гробу султана Мурата II, о боју косовском и о Милошу Обилићу, које се налазе у опису Брусе.

Белешка о Мурату гласи овако: „Он је дао „јањичарима капе ускуфе, везене златом. Сазидао „је једну џамију у Билецику и другу у Бруси, а „један манастир у Постин-Пуш-Баби. Био је убијен „године 791 [1]) после боја на Косову (Khassova) од „Милоша Кублаки (Milosh Kublaki). На томе је „месту било подигнуто кубе, које је обновио мој „милостиви господин Мелек-Ахмед-паша.[2])“

[1]) По таблицама пок. ђен. К. Протића, ова година одговара тачно нашој 1389.

[2]) Мелек-Ахмед-паша био је у многим великим државним службама, па и велики везир. Рођак је Евлији, те се зато у књизи често помиње.

Белешка о гробу Муратовом гласи овако: „Он „је сахрањен на западној страни Брусе близу старе „Каплице (топлог купатила), испод широкога ку„бета. Његова стрела, лук и тулац обешени су „поврх гроба његова са крвавом хаљином у којој „је био убијен, што гнушањем испуња све који „походе овај споменик. Имао је седамдесет година „кад је погинуо, а владао је тридесет година.“

Путовање Евлије-ефендије, у ком су покупљене ове белешке, извршено је 1640. Ја сам и сâм био на месту, и по овоме што бележи Евлија да је 1640 видео, ваља споредити оно што је показивано нама у 1891. Моје записке гласе: „Чувар показује Му„ратов бео, доста висок турбан, у коме се унутра „види жута (по свој прилици позлаћена) кацига; „Муратову плетену од гвоздене жице панцир-ко„шуљу, доста похабану, за коју казују да ју је Му„рат (тобоже) сам плео; једну књигу (по свој при„лици коран) маленога формата, као садашња џепна „издања, стрпану (не знаш зашто) у једно четвр„тасто стакло с грлићем, кроз који књига није „могла лако проћи; неку справу као мерило; зе„лену горњу хаљину с умереним златним везом, у „којој се вели да је погинуо — и друго ништа. То „све вађаше чувар из једног ормана у зиду.[1])“ Кад се упореде ове белешке из 1640 и 1891, види се како је неверно све што се сад онамо путницима показује!

---

[1]) Ст. Новаковић С Мораве на Вардар Београд 1894, стр. 170.

V.

Белешке о путу Његове Преузвишености г. витеза од Сен-Приста (St.-Priest), посланика француског код Отсманске Порте, од уласка у Београд до доласка у Цариград[1])

Септембра 22 године 1768 стиже око 10 сати из јутра Његова Преузвишеност г. витез од Сен-Прист, краљевски посланик код Отоманске Порте, са својим пријатељем г. витезом од Понт-Кулан, и одмах јави о своме доласку тумачу францускоме г. Форнети, који га, има 46 дана, очекиваше у Београду заједно са Неви-ефендијом, михмандаром или изаслаником Портиним, који је са два чауша послан био на сусрет посланику.

Пошто се с тим изаслаником разговорио и разабрао што је потребу имао да напред сазна, г. посланик га упути да његово поздравље однесе паши и да га о његовом доласку извести. У исти мах

[1]) Ове *белешке* нису нигде штампане. Оне су као извештај остављене у архиви Француског Посланства у Цариграду. Тамо их је нашао и за мене преписати дао г. Огист Бон, секретар посланства. На томе му од мене велика хвала. Белешкама, у српском преводу, дајем место овде. Оне имају вредности за опис стања Турске пре великих ратова на крају XVIII века и пре великих хришћанско-народних покрета који су у њој отпочети XIX века. Копију француску, послану ми од г. Бона, предајем збирци Народне Библиотеке.

беше наложено г. Форнети да наговести паши, како Његова Преузвишеност жели да продужи пут к Цариграду и да се пожури, и ако га од једно петнаест дана грдни назеб мучи, једно што тако треба по заповестима Краљевим, а друго што је пред зиму, па се нада да ће код паше наћи готовост и предусретљивост у свему што му за то требало буде.

О болешљивости својој посланик је говорио у овој прилици само да би себи спремио згодан изговор, да би се извукао да не мора пашу походити, ако исти не би вољан био да походу врати, јер је знао поуздано да паша походу очекује, а није хтео да поступа друкчије зато што се не би слагало с високим достојанством које је имао.

У одговору своме који је по тумачу послао, паша не помену ништа о походи, и држећи да посланику доиста није добро, поручиваше му да се истрља мирисавом водом (eau de la Reine d'Hongrie). Још је паша мислио да чини велику пажњу посланику што му је један лек послао, а мислио је да је посве сигуран за назеб, јер се у двору гради за потребу султанову, који га је паши поклонио. Беше то некакво платно, намазано зејтином и некаквим смолама, по мирису не баш пријатно.

Пошто је посланик тим начином показао да не жели да остане у Земуну већ да што пре ступи на земљиште турско, паша се у томе показа предусретљив колико је год посланик желео. Његова Преузвишеност остаде у Земуну још само сутра-дан; у петак (дан који је Турцима као нама недеља) 23 септембра наређено би све што треба за прелазак из Земуна у Београд и за пријем у Београду.

Паша истога дана посла да се јави посланику да су издате све наредбе за пријем и да ће бити

примљен сутра-дан, у суботу 24-ога септембра, у 10 сати из јутра.

Пошто је тако све било наређено и утврђено, г. посланик се, мало после 9 сати, крену из куће г. барона Штурма, команданта у Земуну, у којој је био одсео. Његова Преузвишеност седе у кола са г. витезом Понт-Кулан. Испред њих је јахало једно одељење драгона и хусара угарских под оружјем, а једно одељење војничке посаде беше изашло мало раније. Официри и чиновници Његове Преузвишености следоваху у више кола, за којима иђаше гомила грађана понајвише у „бирошима“ (en biroches), колима бечкога начина.

Дошавши тако на Саву која дели царства, Његова Преузвишеност уђе у командантову лађу и седе на једну софу, за њ спремљену, поставивши себи с десне стране г. Понт-Кулана, а с леве г. команданта. Напред је било више седишта за секретаре и официре из свите. На дати знак турска шајка, одређена да прими г. посланика, опали два топа, и крену се одмах кад и лађа у коју беше села Његова Преузвишеност, с тим да се сретну и састану на средини реке. Али шајка пловљаше брже.

Кад су се тако сусрели, г. посланик се попе у шајку, где га прими тефтердар или благајник пашин, који то учини стојећи, пруживши му прво десну руку и понудивши десну страну до себе, а после седе под спремљен заклон на софу најпре он сам, понудивши посланика на леву страну до себе. Али г. посланик стојећи пред заклоном, остави тефтердара себи за леђима и постави се тако да тефтердар дође њему с леве стране, показујући му тим начином како се мало пре ружно понашао. Послужише слаткише и каву, али Његова Преуз-

вишеност само се учини да се послужила и једним и другим, не окусивши ништа. У томе и шајка, пуна нижих официра и стражара, приђе крају. Топови са града и јањичарска музика чујаху се непрестано. Кад су се извезли под град, г. посланик одмах искочи на поље и узјаха коња пашина, лепо по турски опремљена, што учини и г. Понт-Кулан. Још беше дванаест коња, спремних за свиту посланикову. Сви су јахали два и два, у реду колико се могло, усред гомиле јањичара и народа. Осам момака, свечано одевених, иђаху с лева и десна г. посланику, пред којим беху два турска официра, Музар-ага и михмандар (изасланик). Овај последњи је већ почео своју службу прихватајући посланика са шајке, чим је к обали приступила. Улазак у Београд извршен је у приличном нереду, и тако се дошло до једне куће на крају вароши. Тешко је не казати да је овај први стан био јад и беда. У њему не бејаше ништа ван четири дувара, без најнеопходнијег намештаја. У кући је било свега три собе, а на две од њих није било прозора.

Мало пошто се посланство сместило тако како је могло, немајући места ни за половину свога особља, па немајући ни кухиње, која се морала намештати у дворишту, посла паша разне потребе за кухињу и воће.

Тога дана нико ништа не помену о походи. Његова Преузвишеност је не хоћаше предложити, јер није хтела да мења своју ранију одлуку да пашу никако не походи, ако овај не би био вољан да походу врати. А није требало о томе ни бринути се, јер се паша далеко више бринуо о поклонима који су му се имали дати него о томе захтеву церемонијала.

Тога истога дана, септембра 24-ог, уреди се с изаслаником и питање о храни начином најпростијим и најумеренијим. Оно што је Порта одобрила на храну, посланик је свео на трећину, потраживши само што је најпотребније за њ и за особље као и за коње и стоку која му је потребна била.

Септембра 25-ог паша посла посланику на поклон доста рђавога ждрепца. Доведоше га са свим нага и само с уздом. Још донесоше у исти мах од паше, од тефтердара и од Рузна-меци различита јестива. Ова њихова глупачка предусретљивост била је само изазвана поклонима које је посланик по своме тумачу послао истим лицима и још другим млађим од њих чиновницима.

У разговору пашином са тумачем приликом предавања поклона изјавио је паша да му је криво што је болест спречила посланика да га походи. По упутству које је имао, тумач му на то одговори како је и посланик био лишен тога задовољства, али како је тиме, барем, паши уштедео труд враћања походе. Том се напоменом хтело да паши на знање дâ како би га посланик походио само у том случају, кад би и он вољан био да му походу врати. Посланику је било нарочито стало за тим да се том приликом нагласи тачка која се тицала његова посланичког достојанства.

Остали део тога дана употребљен је на спреме за сутрашњи полазак.

Септембра 26-ог кретоше се на пут између 10 и 11 сати из јутра с муком и забуном. Кад су изашли из куће, и кад се кренула поворка кола посланикових, зачуше се први топови са шанчева. Посланство се одмах на поласку задржало и за-

каснило тога дана, чекајући да прође неки новац, који је на прилично великом броју коња путовао из Цариграда, одређен за плату јањичара. Кад су из вароши изашли и мост прешли, зачуше се на ново топови са града. Мало за тим дочека посланика један одред јањичара, на 30 коња од прилике, под својом заставом. Кад је посланик стигао пред њих, једна половина их пође пред њим, а друга пође за њим.

Двеста корака даље, приступи колима посланиковим Рузна-Меци који му изјави жаљење што није могао да га походи у Београду, јербо то није обичај. По томе захвали Његовој Преузвишености на поклону који му је послао, и одмах се опрости.

У вече у 5 и по сати приспеше у Хисарџик (Гроцку), где Његова Преузвишеност одседе у кући још жалоснијој него што је била она београдска, које су се још гадили.

Септембра 27-ог продужише пут покрај Дунава, од прилике две миље. Умало се није остало на путу најмање двадесет пута за то време рад' невештине оних који су управљали колима на којима се возила свита посланикова. Заустављали су се сваки час и просипали кишу ударача на коње који, као јахаћи, нису умели да вуку кола. Ипак се око пет сати стигне у Коларе с једним колима у пола поломљеним. Кућа, спремљена за посланика, беше, као и јуче, само једна страћара, и једва је могло обрнути се у јединој соби у којој је посланик могао преноћити. Секретари и официри преноћише као и јуче на поду у кавани, вечито на опрезу због рђавог суседства неких турских војника, наоружаних до зуба, који, овако на путу, не знају

нити за какав ред нити за послушност, а жива је мука остати с њима на миру.

Јањичарска пратња која је од Београда пошла с послаником, у Коларима се одмени другом, истом оноликом.

Сутра-дан, 28-ога септембра, настависмо пут за Хасан-пашину Паланку. Иде се кроз шуме; пут је врло искривудан и непрестано на брежуљцима. Коњи се, међу тим, навикаваху прилично на свој посао, и извукоше доста добро. Хасан-пашина Паланка је на пријатном месту, и стигосмо за рана тако да смо остатак дана могли употребити на шетњу.

У четвртак 29-ог стиже посланство у *Palacina* (Баточину) после шест сати рђавога пута, тежега но пређашњега дана. Шума је око овога рђавог села, и нити овде, нити на досадашњем земљишту нема трага ни од каква обделавања. Све вас опомиње на земљу каква је изгледала после створења.

И у том се месту изврши смена пратње, и одатле се настави пут, септембра 30-ог, до Јагодине (Jagodina). И ту је био и џамбуровит и испроваљиван као и раније. Јагодина вам се покаже кад из шуме изађете; она је на земљишту доста отвореном и у положају пријатнијем него све досадашње станице. Ту је посланик опростио се приземних кућа и добио је за стан кућу која може поднети. Варош ова има доста становника и у њој има доста лепа каменита џамија од полу-мрамора (faux marbre). И људи су нам се овде учинили поштенији, па по томе и мање опасни, и ако су сви јањичари. Његовој Преузвишеноси донеше на поклон живога срндаћа.

Посланство није остало у Јагодини дуже но што треба за обичан одмор, ма да су друга страна посланства иначе чинила. И ту се пратња сменила. Свака јањичарска дружина има засебну и различиту заставу, да би се од осталих разликовала.

Октобра 1-ог посланик је, за четири сата пута, отишао до Параћина. Пут је био леп, раван, једнак. На средини пута између Јагодине и Параћина прелази се Морава, и посланство је то извршило газећи без скеле, која се овде држи за прелазак преко реке.

Октобра 2-ог провело се вас дан у Параћину. Било је то потребно и због мењања кола, којих беше 21, на којима је преношен пртљаг послаников од Београда, и да би се међу Портиним изаслаником и онамошњом влашћу утврдило шта ће се дати тамошњим поданицима Грцима,[1]) и да се наредио што треба за храну до Ниша. Добар део дана употребљен је на распоредне заповести за храну до Ниша. Том приликом се дознало како пролазак само једног јањичарског официра, који носи какву год наредбу Портину, стаје становнике скоро 300 гроша, и то само становнике хришћане, јер тих терета Турци не сносе, него их све претурају на своје *поданике*, хришћане, које тако зову и према томе с њима поступају. По томе је лако израчунати шта стаје пролазак већега лица од достојанства, које путује с великом пратњом и има права на путне потребе. С тога у овим крајевима Србије можете видети само несрећне сељаке грчке[2]) и остале где

[1]) Тако се помињу православни Срби, Нап. преводника.

[2]) Читај *православне*. Нап. преводника.

стењу под теретом најгрубљега притиска; њима се род зноја њихова отимље пре него што га је и земља сама до потпуне зрелости довела.

Недалеко од Параћина налазе се старе границе, утврђене уговором пожаревачким од 1718. Изгледа да је то поток који се прелази некако на половини пута; барем нема ништа згодније да обележи границу, а ту врсту граница Турци увек најволе.

Октобра 3-ег прошло је посланство леним путем између шума, прилично отвореним, у Ражањ (Raschax), рђаво село, окружено брежуљцима. Какво место — онакав и стан. Његова Преузвишеност је имала једну собу при земљи, која се од кошаре разликовала само траговима некаквога пређашњег димњака. Остала господа су преноћила у врло прљавој кавани, на којој су била ћерчива с изрешетаном хартијом, а по којој је ветар свирао како је хтео.

Све се то може просто поновити и за путовање 4-ог октобра које се зауставило, после 4 сата хода, у Алексинцу.

Пошавши из Алексинца у среду 5-ог октобра, ишло се неко време покрај Мораве. Остатак је пута брдовит и испресецан брежуљцима, и места су с једне стране прилично отворена. После десет сати путовања стигло се у Ниш (Nissa).

Мало испред те вароши, која је једна од најзнатнијих у Србији, изађоше на сусрет Његовој Преузвишености јањичар-ага и муселим, сваки са својом свитом, са гардом пешака јањичара без оружја, друкчије него што се то дотле чинило. При уласку Његове Преузвишености пуцали су топови, и прешавши мост на Нишави и гадне улице подграђа

Његова Преузвишеност оде да одседне код архиепископа грчког.

Ниш је на подножју брегова који га окружују. Ономе ко би рекао да је утврђен могло би се пребацити да не зна шта значи утврђење. У стању у коме је данас, ова варош би могла дати само кратак и слаб отпор нападу који би колико толико био уредан. Варош је подељена на турску и грчку варош. Град је повелики, али су у њему само зидови, и они су у доста добром стању. Ти зидови и неколико малих батерија сва су одбрана Ниша. Али становници нишки нити су у мање бедном положају нити под блажим притиском од осталих у Србији. Архиепископ се пред г. послаником није умео уставити жалећи се на кињење коме је он сам лично и сваки дан изложен.

Октобра 6-ог посланство је провело у Нишу. Посланик је послао поклоне муселиму и јањичараги, који су њему послали овнова и воћа.

Октобра 7-ог настављено је путовање уз пуцњаву топова са града нишког. Донекле су га пратили Бесли-ага и ћаја муселимов са својом свитом.

На једну миљу од Ниша има извор вруће воде, и врх њега је подигнуто купатило као у Будиму. Три миље пак даље, почињу врло високе планине, назване Црвене Планине. Требало је два и по сата с коњима и воловима да се изиђе на врх, и врућина која се на тај дан десила, као да је средина лета, умножила је не мало остале тегобе пута. И остали део пута, све до Муса-пашине Паланке, ноћишта тога дана, био је тежак и тесан и каменит. Тога ради се на ноћиште стигло већ у саму ноћ, после осам сати путовања. У Паланци се налази нека врста турскога града, проста ограда од четири

зида, с пушкарницама около и са дванаест кулица по крајевима, у којој се просто може заклонити одред јањичара у време рата, или се заклонити ствари од напада каквих лаких чета. На двадестину корака од јединих врата ове играчке од града налазе се неколики латински натписи на камењу изјраном, које изгледа да је останак римских грађевина.

Октобра 8-ог се путовало преко планина и кроз три четвртине путовања све путем каменитим, док се дошло на ноћиште у Шехер-кјој (Пирот). При уласку у ту варош има полу-разваљен градић, поред кога је пут за кола страховит. Међу тим долазак г. посланика поздрављен би и одатле пуцњем из јединога топа који се на томе месту налази за обрану.

Место је то на подножју планинама. И ту се октобра 9-ог изменише кола. И како је број кола с првим претоваривањем пртљага сведен на 11, Његова Преузвишеност навали да се истога дана пред подне пође даље. И доста рано стигосмо у Сарибарак (Цариброд), пошто су путови од Пирота дотле врло добри. И ту као и на пређашњим ноћиштима није било за г. посланика другога склоништа до хана или штале, јединога склоништа за путнике у Турској.

На једну миљу од Сарибарака, одакле посланство пође октобра 10-ог рано, пошто се имало шест миља пута до Халкали (Сливнице), улази се у теснац планински, у ком се путу ни трага не зна због камења које с врхова у долину пада и због провалије која онуда вијуга.

Више од сата треба да се изиђе с тога рђавог места. Остали део пута до Халкали доста је добар;

и што се више иде напред, све је отворенији. Халкали село је накрај равнице плодне и добро обрађене, али су куће и овуда као и довде праве мишије рупе.

Боље је било у Софији, куда је г. посланик стигао 11-ог. Ту је одсео у кући архиепископа грчког, која је мало пристојнија од архиепископске куће у Нишу. Пре но што се дође у Софију, прође се пространо поље, ограђено планинама са свих страна. Још је пријатније за поглед то поље зато што је добро обрађено и што се од границе све дотле путовало кроз саме шумске пределе. Положај је ове вароши што може бити пријатан, али је варош сама прљава и блатна вечито. Има у њој до 21 џамије. Паша Румелије заповеда али не седи у Софији, и он држи ту место себе муселима или заступника. Тај је Његовој Преузвишености одмах по доласку послао поклоне које је носило осам момака. Два прва ношаху у рукама сваки по живо јагње, и тако уђоше у собу, у којој се налазила Његова Преузвишеност; врста уљудности и пријатна и нова. Други момци ношаху сваки по таблу воћа различите врсте. Сви су ти људи дочекани и отпуштени по турски, то јест свакоме је дат поклон који вреди више него њихов дар.

Пазари софијски су врло ружни и од дрвета. Има и купатило од вруће минералне воде, које се у толико више походи, што је бесплатно за свакога. Хришћанина може више интересовати џамија од цркве посвећене светој Софији; кажу да су у тој грађевини први основи од Грка. Џамија је унутра врло чиста и покривена је асурама. Према средини, с десне стране, види се ограђено место, подигнуто за 10 стопа, на ком се чува Алкоран. Горњи део

овога храма обележен је малом нишом човечије висине; око ње су с обе стране велики масивни свећњаци од бакра. По зиду унаоколо налазе се многобројни натписи црним исписани, са којих они који читати умеју могу понављати најлепше стихове Алкорана.

У среду 12-ог октобра г. посланик је провео у Софији, и јутро је употребио да види два купатила врује минералне сумпорне воде, на два сата од вароши. И једно и друго су тако врела и тако прљава, да се на купање ни помислити не може.

Одмах на два пушкомета до тих купатила налази се рудник гвожђа који се обрађује.

Тога дана је извршена смена кола и пратње.

Истога дана у ноћ г. посланик је, по нарочитом куриру који је путовао у Беч, добио из Цариграда од г. Вержана (Vergennes) писмо којим је извештен о аудијенцији коју је г. Обресков (Obreskow) имао код великог везира и о одвођењу тога министра у затвор Седам Кула.

Октобра 13-ог настављен је пут преко поља софијског у Јени-хан, сат и по далеко од Софије, куд прелази река Грубија (Groubia), која се лети гази, али зими и после великих киша излива се и мења корито, те је, у тим приликама, и прелазак отежан.

У Јени-хану има диван хан од камена, по коме се село, без сумње, и прозвало Јени-хан, што значи Нови Хан. Ту је Његова Преузвишеност сазнала новост да је кримски Герај васпостављен на старому достојанство Хана Татарског.

Октобра 14-ог пошло се врло рано, да би се стигло у Ихтиман, пошто су путови дотле врло рђави и кроз планине. Бугарски сељаци из околине

притрчавали су у гомилама ка колима г. посланика и пратње његове, просипљући на људе шакама жита, с намером да се покаже изобиље и да се пожели, с извесним малим интересом, свако добро путницима.

Из Ихтимана отишло се октобра 15-ог у Бању, гадно сеоце, јадније и прљавије од свију које смо довде прошли. Пут је да се гори помислити не може. Пошто је посланство путовало три сата места, нашло је с десне стране пута на више извора сумпорне воде, који бију из стене и тако су врели да се у њима јаја могу обарити. У Бањи имају од те воде два купатила али умерено врућа, тако да је у њима могућно купати се.

И у том су месту промењена кола, а јањичарска пратња спаде на пет људи.

Октобра 16-ог прошло је посланство кроз Киздервен (Kisdervent) путем још далеко мање употребљивим него што беше онај до Бање. Тај пут с једне стране граничи камењак, а с друге провала, по дну које вијуга река Марица. Ту је посланство прешло три четири сата пута врло опасног, који је једва широк колико кола, а земља му се рони и ваља прећи још и два моста ванредно узана. У Киз-дервену г. посланик је био смештен у правој јазбини, у којој и под и ограда беху од осушеног блата. У то јадно склониште светлост је улазила само на баду и на врата. Са задовољством се посланик 17-ога октобра тога покора опростио, кренувши се за Татар-Пазарџик, који је у доста леном положају. У тој вароши је живо, и насељење је очевидно; има више џамија. Његова Преузвишеност је била пристојно смештена у кући старога војводе, где се донесе на поклон свакојакога воћа, од стране новога војводе.

И ту се променише кола.

Октобра 18-ог посланство присе врло рано у Филипопољ, јер је пут врло лен и једнак све до тог места, које се види из велике даљине, пошто је као амфитеатар подигнуто на два брега који га држе и затварају. У близини се на ново долази до Марице, поред које иде пут. Унаоколо су пространа поља пиринча, који ваља да дâ обилату жетву. Остало поље је исто тако плодно житом, а нарочито воћем и дивним грожђем.

Војска турска у Филипопољу тако је исто неуредна и непослушна као и она у Београду. Пре кратког времена јањичари су многим богаташима грчким попалили куће зато што им нису хтели дати позамашну суму новаца коју су они тражили. Кад је султан издао заповест да се кривци примерно казне, онда се сва овдашња војска дигла на оружје и побунила, и с тим већ нико није умео изаћи на крај, јер онај који је ту султанову заповест донео, морао је своју главу спасавати бегством. У таким приликама и султану не остаје ништа друго него да се начини да ово не види, и тиме сам своју слабост да правда. У осталом пошто је сад баш Русији објавио рат, и то га принуђава да штеди војнике који су толико самовољни да их је тешко обуздати.

У седам села око Филипопоља има растурених на 3000 католика, а мало их је у тој вароши, јер у њој нема католичке цркве, и тога ради они црквене дужности врше приватно и смотрено. Те послове, који нису безопасни, врше с преданошћу два или три мисионара.

Октобра 19-ог провело се променом кола и обновом намирница потребних до Дренопоља. У том

је послу требало бити у толико пажљивији што је у вароши било знака куге.

Октобра 20-ог Његова Преузвишеност је наставила пут до Папазли. До тог села није требало више од четири сата, јер су путови били добри и без тегоба. Примичући се к Папазли, пут опет иде покрај Марице, којој се на десно виде непрегледна поља пиринчева. Овај део је Тракије пријатан, обрађен и прилично насељен.

Октобра 21-ог посланство је отишло у Кајали, ма да је било рђаво време; падала је врло хладна киша са снегом. У том јадном и жалосном селу г. посланик је добио стан гори и од онога у Кизденрвену. Била је то колиба бугарскога сељака, у коју је светлост улазила само на димњак.

Сутра-дан, октобра 22-ог, по путу на ком је било стопа снега, путовало се за 4 сата у Семишче. Ту су путници опет имали да се склоне међу четири дувара од блата и ту им је било исто тако зло као и у Кајали.

Октобра 23-ег путовало се вас дан с великом муком на ноћиште у Херманли. Пре него што се стигне, прође се кроз турско село Узунцову, где се налази лепа џамија, хан и врло добрих купатила. Улазећи у Херманли, прелази се преко каменог моста поузданије озиданог од свију које смо до сад видели. Место ово није тако дивље као Семишче, али ма да има више турских кућа потпуно подесних, изасланик смести г. посланика у колиби онако исто рђавој као што то чињаше прошлих дана, што је могло долазити или од шкомрачења тога човека, или из штедње, за коју се он, разуме се, умео добро наплатити.

Пошто кроз два дана снег не престајаше падати, октобра 24-ог путови бејаху са свим покварени и готово под водом, кад је посланство путовало у Мустафа-паша-ћуприси. Земљиште с обе стране није обрађено, и покривено је цбуњем.

Мало даље прелази се Марица преко врло узаног каменог моста, са свим опалог. А мост којим се улази у Мустафа-паша-ћуприси, озидан на 22 лука, чувен је као најлепши у Отоманском Царству.

У овоме месту предусретоше г. посланика француски трговци, настањени у Дренопољу, и један од њих поздрави посланика у име свију њих и предаде му као поклон понуде за опорављење, које згодно пристадоше. У овоме месту куће су да горе бити не могу, па и оне су скоро пропале.

С истом се таком муком стигло у Дренопоље, октобра 25-ог. Пут је већ постао неупотребљив за кола кроз тешку земљу, размекшану барама воде од растопљеног снега, која немаше куд отицати. Његова Преузвишеност је стигла у Дренопоље са свим раслабљена, и сат касније добила је и доста јаку грозницу.

Октобра 27-ог остало се на месту једно обичаја ради, а друго због слабости г. посланика.

Из јутра је по црквама објављен ферман султанов који заповеда свима поданицима грчке и јерменске народности, да све своје оружје, ватрено и остало, у току десет дана донесу на предају у дућане за откуп одређене. Ко не би послушао, објављена му је телесна казна. Овом се предохраном, у садашњим приликама, кад је рат с Русијом, иде на то да се нарочито Грци поставе у немогућност да што предузму и да се Порта осигура од уну-

трашњих покрета што би их религиозна странка могла изазвати.

У вече је Његова Преузвишеност имала на ново грозницу. Преко ноћ је та грозница још јачом постала.

Октобра 28. и 29-ог остало је посланство у Дренопољу, што посланику није било могућно путовати. Тако исто и 30-ог, али је у току дана Његовој Преузвишености одлакнуло, а у вече је тога дана грозница једва осетна била. Октобра 31-ог све се свршило. Новембра 1-ог повратио се сан, и здравље је дошло са свим на меру; само што се посланик осећао ослабљен.

Новембра 2-ог посланик одлучи да се сутрадан крене даље на пут, и с тога се издаду потребне наредбе.

Новембра 3-ег посланик се крене из Дренопоља, не обзирући се много на слабо здравље у ком се још налазио. С њим пођоше и његови сународници до ноћишта у Хапси, ма да је време било рђаво и киша је падала. Ни оно мало знаменитости што их има Дренопоље није могао видети.

Истиче се нарочито као знаменитост првога реда двор султанов и дивна џамија султана Селима. Њен свод је најсмелије грађевинско дело што је извршено у Турској. У ту џамију долази светлост на 999 прозора; четири минарета или кулице имају изглед четири величанствена стуба са жлебовима, који су за познаваоца права наслада за око. Свако то минаре широко је изнутра на 6 стопа, и у том простору свако има троје различите степенице од 243 ступња, и по њима се могу пети тројица један другога не видећи. Те троје степенице у вези су

сваке с једним од три ката спољних ходника. Не мање је вредно да путници виде чаршију, тврду грађевину од камена, у којој су трговачки дућани ради заштите од ватре.

Главни султанови чиновници у Дренопољу јесу: бостанџи-баша и јањичар-ага. У осталом познато је да је ова варош у прекрасном положају и да је подесна за велику трговину.

Новембра 4-ога требало је посланству 9 сати да стигне из Хапсе у Баба-Ескиси, и ако даљина није већа од 6 сати, толико је пут био тежак због бреговa и блата.

Исто је тако требало учинити и 5-ог, да се дође у Бургас. Налазе се истина трагови некога насипа, али по њему кола ићи не могу, јер их могу извући само волови кад се где заглаве. У Бургас се улази преко лепога каменитог моста. Посланик је у том месту био смештен у стану маленом али чистом.

Тога истог дана Његова Преузвишеност је послала г. Форнети кримском Герају, који се налази у Бунар-баши, на 5 сати даљине, да му изјави поздраве и честитања што је враћен на достојанство хана татарског и да му однесе поклоне. Хан се тој пристојности уљудно одазвао.

Новембра 6-ог није се могло путовати, и ако је г. посланик рад био, због тога што на месту није било судије с којим је пзасланик турски имао да уреди послове о издржању посланства.

Новембра 7-ог посланство се крене на пут и стигне на конак у Каристиран, сеоце пусто, голо наго, у коме путници могу наћи само крова.

Новембра 8-ог није било боље посланику ни у Чорлу, и ако се то место зове варош. Под њим

је лепа равница али необрађена. Кроз њу се долази у Чорлу. Мало напред од тог места, почиње се опажати море.

Новембра 9-ог посланство стиже за три и по сата у Киникли. Г. посланик је ту преноћио под кровом штале у једном склоништу без прозора, у које светлост улази на један отвор с крова.

Новембра 10-ог одатле се врло лепим умерено бреговитим путем путовало у Силиврију (Sélivré) за мање од 5 сати. У варош се улази преко каменитог моста од 32 лука, испод којега запљускује морска вода, ако је поле море немирније. Ова варошица је у прекрасном положају, и од ње је потпун преглед Мраморнога Мора. Још се виде неки порушени стари зидови и једна са свим опала кула на уласку у пристаниште. Г. посланик је био смештен пристојно у кући једнога Грка, одакле је имао прекрасан изглед.

По нарочитој жељи посланиковој посланство није остало у Силиврији на уобичајеном одмору, него се 11-ога новембра рано кренуло даље за *Pontégrandé*. Пут је скоро непрестано покрај мора. Поменуто село налази се на једном узаном али дугачком заливу, који улази дубоко у суху земљу. Преко залива се прелази мостом дугачким на 600 стопа, подељеним на четири једно с другим везана одељења. Пристаниште је мало, и у њ могу ући само рибарски чамци.

Претпоследњи дан пута, 12-ог, ноћиште је било у *Pontépiccolo*, само три миље далеко од Цариграда. Положај те варошице са свим је као и у *Pontégrandé*, само што је величина залива различита и што је пристаниште већ до последње мере запуштено. Ту је г. посланика примио г. Ла Флеш, изасланик

француске колоније у Цариграду, са г. Де ла Портери, најстаријим трговцем и г. Форнети, братом тумача који се од Београда уз г. посланика налазио.

Најпосле, 13-ог новембра посланство стиже у Цариград. Долазећи сухим, мора се сав Цариград обићи да би се стигло у подграђе Перу, где се налази француски посланички двор. На месту које се зове Слатке Воде, од прилике миљу даљине, Његову Преузвишеност дочека и поздрави сваколика француска колонија из Цариграда, са спремљеним послужењем. Г. витез де Вержан беше још даље пред посланика изаслао првога секретара и првога тумача посланства с једним колима. Кад је г. посланик слазио с каруца, он је одмах с колонијом пошао у цркву Капуцинску на благодарење, и тек је по том ступио ногом у француски посланички двор, где га је примио и три дана свечано гостио стари посланик, претходник му, који се из двора иселио био.

ПИСМО КНЕЗА НИКОЛЕ ВАСОЈЕВИЋА
СИНУ АЛТОМАНУ

Покојни Милорад Медаковић дао је још у педесетим годинама ово писмо у препису, да се штампа у *Седмици*. Због неких узрока, који су у своје време имали свога разлога, ово није учињено. Смрт Медаковићева сети ме на тај препис и како су престали разлози, који су били против пуштања у јавност тога писма, то га сада овим путем износим на светлост.

У „Историческо-критическом описанију битке косовопољске од г. 1389. јунија 15. сачињеном од Ђорђа Малетића, а изданом заједно с картом Косовог-Поља Ђорђем Мушицким мед. доктором и каваљером“ [1]) има животопис кнеза Николе Васојевића, који је написао др. Мушицки. Према том животопису родио се кнез Никола 1797. године у Васојевићима у селу Лопатама. Отац његов, кнез Михаило, погинуо је 1802. године у бој с Турцима. Никола се прво спасао у Куче, за тим у Аустрију, а одатле је отишао у Русију, где је свршио инжењерску војничку школу. Пошто је 12 година служио у Русији и капетаном постао, иступи из руске службе и дође у Србију 1830. године; али

[1]) У Новом Саду, печатано писменима Л. Каулицијем. 1847. На 8. Стр. XXI, 1 л. и 57 стр. уз 28 стр. пренумеранатских имена.

не добивши тражену службу, оде у Турску, где је седам година служио, као главни конакчија турске војске у Европи. Године 1836. остави турску службу, походи Француску и Енглеску и дође са тога пута у Нови Пазар, као енглески консул за Босну, Херцеговину и Арбанију. Из Новога Пазара морао је побећи крајем 1838. године, јер су му Турци ишли о глави. Он се склонио у Србију, где је 1839. године био постављен за инжењера, али после пола године остави ову службу и опет оде у Француску и Енглеску, одакле је 1841. године ишао у Васојевиће. Пошто је наново ишао у Цариград и оданде једва изнео главу, срећно је могао почетком 1843. године да дође у Васојевиће, где је 14 месеци управљао оним племеном, као независан владалац. Идући на Цетиње, куда га је позвао био владика Петар II, убију га близу Загарча мучки из заседе 30. маја 1844. године.

У реченој књизи, коју је издао др. Мушицки уз карту Косова Поља, коју је начинио кнез Никола, налазећи се у турској служби, имају натписи, које је на гробној плочи и на крсту дала урезати удовица кнеза Николе. Ту се каже, да је њега погодила „властољубне политике стрела“ и да је убијен „из преваре од политички гонитеља“ — изрази, који би могли дати повода свакојаком нагађању; али кад се узме однос Васојевића према Турској, као и да су Турци непрестано ишли о глави кнезу Николи, откако је био оставио турску службу, тако да га ни енглеска консуларна застава није могла штитити, онда је лако знати, из чије је заседе био убијен. Што је погинуо, кад је стао на црногорску границу, то се може такође протумачити тадашњим приликама. Све до кнеза Николе Петровића знала се црногорска

граница само према Аустрији. Према Турској била је граница неодређена, зато су тамо биле вечите пограничне кавге. Границу нико није чувао и тек кад је чета каква продрла, био је поклич и Црногорци су кликовали један другога.

Кнез Никола Васојевић доводио је своје колено од „готско-словенскога“ краља Радослава, кога помиње поп Дукљанин. Колико вреде ове ђенеалођије, није овде место расправљати. Али кнез Никола, који је кроз 14 месеци управљао једним делом српске земље, као потпуно независан господар, свакако заслужује пажњу свакога Србина.

О његовој породици нисам могао ништа да дознам. Др. Мушицки у поменутом животопису каже, да је за њим остала удовица Настасија са три сина, Алтоманом, Браниславом и Светиславом, и кћером Јелисаветом. Г. Милићевић сећа се, да је у четрдесетим годинама (свакако после 1844. године) један од његових синова умро у Београду, као дете, а Бранислав је тада био у II. разреду ђимназије, у Београду.

У писму кнеза Николе ја сам оставио језик, којим га је писао; али правопис сам узео нови, као и интерпункцију сам му исправио.

Ђ. Поповић.

ПИСМО

Јего Сијателству Књазју Алтоману Николајевићу от Васојевичах

Јего Сијателству Високоплеменитому Књазу Алтоману Николајевићу от Васојевичах.

Дражајши мој син, Књаз Алтоман!

Из посљедњег мојег писма, које сам ја писао брату Вашему Књазу Браниславу, ви сте са свом подробностију видјети могли моје отшествије из Рима, древне столице свијета; видјели сте, да сам се опет повратио у Чивиту Векију, приморски град папин, откуда сам на пароходу „Кастору“ сретно присиљео у Неапољ; велим, са свом подробностију видјели сте, да се ништа памјати-достојно овде от мојих очију сакрило није — а особито огнедишушча висока гора Везувиј, њено страшно велико и мало грло (велики кратер и мали кратер), знаменити но несретни у древности градови Помпеја и Херкулана, који су јошт прије Христа, заливени били лавом [1]) Везувија. Први је био заливен врелим раствором (из вреле воде, песка и земље, које у

[1]) Лава је волканически огањ, која будући врућа, тече као житко блато, а кад се охлади, она је камен. Ево вам шиљем једно парче лаве баш с' врх Везувија.

оно доба Везувиј из себе извергаваше). Овај град сад је више от половине већ откопан, а и сад га јошт откопавају. Сваки дан на овај предмјет Неаполитански краљ опредјелио је около педесет работниках. Втори пак град Херкулана, будући једном само лавом заливен, која је сад тврђа от камена постала, и при том будући да је на поверхности његовој сад насељен лијепи град Портичи, којега устројство, правилност улица, очаровательних вртова и великољепни палатах привлачи очи и вниманије путника, предан је чељусти забвења: откопаније (раскритије) његово сопрегнуто је с' непреодолимим препјатствијем тврдине лаве, коју би морали длетом само сећи, работа, која би се једвам у тисућу љета окончила, и при том било би совершено безрасудно са стране Неаполитанског правителства, покварити таки славни град, изјашчност ума и дјело рук человјеческих, који милионе стоји, за открити — што? какву камену статују (кумир), или древну римску малу кућицу, или најпослије само за удовлетворити једно љубопитство, које умни путник и без видјења лако себи представити може, а безумному није ни потреби — и прочаја, и прочаја — велим, све сте Ви ово, љубезни мој син, подробно видјели у вишереченом мојем писму к' књазу Браниславу, на који предмјет нисам пожалио ни труда, ни времена. —

Сад пак! ево ме идем Вам дат рачун о мојем путешествију от Неапола преко Сицилије, Крфа до моег вступленија на брегове крваве Албаније, нашег отечества.

Јунија 1 (13) 1841. љета у недјељу у једанаест часова прије подне, опростивши се с' пријатељами, с графом Ферети, с' Маркизом де-Турис и прочима,

сјео сам ја на пароход Наполитански „Францеско I“ и бити може на вјеки оставио Неапољ и Италију, која премда се зове вртом Европе, далеко је, за моћи сравнити се с Францијом и с Англијом. — Да Вам истину речем, Везувиј је тронуо био чувства моја, и ја и дан данашњи јошт не могу опоменути се от онога изумљенија, које су ми велики и мали кратер причинили; но питам ја: кој је тај смртни, који се не би ужаснуо, кој на врх височајше горе у хладне области под својим ногама пред собом видјети опширно и оком необјатно огњено језеро, бездну от 120 корачаји глубоку (300 нога енглески) и на 560 корачаји пречином широку, која бљуваше огањ и огњене ријеке из себе изригаваше — да, ја се јошт живо опомињем, у каквом изумленију бијах онда, кад Госпожа Брествар, видећи ме на крај ове велике пропасти замишљена и руком главу подупревши, рече ми ове ријечи:

— Prince Vassoévitch, indisposé? (Књаз! Ви сте нерасположени? то јест, нездрави?)

— Не, рекох јој, но овај ужас и ово чудо јестества тронуло ме је, и сад видим, да земљесловци (геологи) ни најмање не гријеше, с бесчисленими вјеројатностјами доказивајући, да је земља наша била некада огњено море, која послије четири тисуће љета окладивши се, почела производити царства животних. Горе и планине на њој нису ништа друго, него подњатија (елевације) волканическа, које је земља у теченију охладњенија својег причинила, и проч.

Говорим Вам, љубезни мој, да сам, остављајући Неапољ, јошт у овом изумленију оком мојим пратио дим Везувија — и најпослије изгубио га. —

Пароход „Францеско I“ јест један из најпишнији пароходах, које сам мог'о досада видјети, и он, као и сви прочи, дијели се на три одјеленија. Перво одјеленије опредјелено је за високи степен људи, као за Краља, за Књазеве, Графове и високо благородство. Овде је све кадифом свиленом постављено и златом исписано. Второ одјеленије опредјелено је за свакога, тко је у состојанију да плати; а трети за пуку сиротињу. — Ја, као књаз, занимао сам прво мјесто у первом одјеленију, наравно, скупо ме је стало, но није могуће било бити иначе, јер почти сва просвјештена Европа, која дјејствително, и ако има истинито поњатије о стварима, мисли, да су паре и богатство рођени с титлама. — Вјетар је био јужни и противан. Ја сам бљувао, и с' мојом великом жалошћу заборавити нећу, да нисам могао да ручам, будући је ручак баш књажески сварен био, двадесет и пет јела било је свега вкусно приправљени. — Овде сам се ја споменуо мога сина а Вашег брата Књаза Свјетослава, који радо за оваким трапезама сједи — и премда ми се глава вртила, нисам могао не засмјејати се, погледавши на толика вкусна јела, знавајући сластољубије Свјетославово. Впрочем море, које не мари ни за Књаза, ни за јела, принуди ме удалити се от трапезе и послије тешког бљувања отправи ме у свилену постељу, у којој сам слатко ноћ провео.

Утром рано, кад се дан указа, указа ми се и Сицилија и Калабрија, а пред нама један уски пролив. Протревши очи, рекох близу мени стојећему Графу:

— Није ли ово пред нама онај знаменити у баснама пролив мисински, а ово с десне стране Сицилија, а с лијеве Калабрија?

— Јест, Књаз! одговори Граф.

— Ви се спомињете, Граф, да нам историја и басне много којешта говоре о Харибди и Сцили, које ја не вјерујем, рекох.

— Не, Књаз, Ви у томе гријешите и сушчество Харибдис и Сциле отрицавајући, увређујете истину, будући да и дан данашњи ове двије опасности морепловцам сушчествују; а за љепше увјерити Вас, ако допустите, ја ћу их Вам сад показати, гдје су; но нека се јошт мало приближимо, јер смо далеко.

— Чувствително благодарим Вам, Граф, за Вашу љубезност, стиснувши му руку, одговорих ја; но време је да пијемо кафу. Ово је мој обичај, рано.

На златним подносима у позлаћеним кафајницама донесоше кафу. Друштво већ поче устајати; но поскорије окончивши пити, одосмо напред к' носу парохода, откуд рече ми Граф:

— Ево, Књаз, Сицилија с' десне, Калабрија с' лијеве стране, а пролив на средини. Сад имајте стерпљеније, добро разгледајте пред собом, и што год увидите, кажите ми.

Гледам, разгледам сваки и најмањи вршуљак Сицилијских и Калабријских планинах, разгледам брегове и једног и другог предјела, најпослије бацим поглед и на тихо море и на пролив, и видим при бријегу Калабрије једно село, близу којег јасно се видјаше да нешто кипи по мору; а с' десне стране видим једну дугачку ниску песчану косу, која као на подобије серпа из Сицилије угнула се у пролив; на крај ове косе наоди се једна висока на подобије звонаре башња (кула), а не далеко от ње у проливу баш против оног више реченог села калабријског видјаше се један вир, кој воду у себи

пијаше; а далеко от нас напред при брегу Сицилије указа се нешто бијело, које сам ја за Месину узео.

— Е добро, Граф, рекох; ево ја сам сад све разгледао, но ни Харибде ни Сциле видио нисам.

— Не, Књаз! Ви сте их видјели. Но сад молим Вас, што сте по мору примјетили, кажите ми, да Вам истолкујем.

— Е добро; шта је то што ври при оном селу калабријском?

— То је, одговори Граф, Сцила, и оно, што Вам се чини да ври, није друго ништа, него морска пјена. И оно исто село зове се Сцила. Сцила није друго ништа, него просто вртлог морски причињајеми вјетрами и теченијами двух мореј једно у друго; вртење воде овде је тако силно, да највећи кораб, који би у тишини имао несрећу бити близу њега, бива као гвожђе магнетом притегнут к' оним крутим каменим бреговима, гди ријетко који уцјељава, развје при великом вјетру. — А онај вир, што десно от нас остаје, он је она славна у повјестници Харибдис. Впрочем она није толико опасна, као Сцила у време тишине; ако и нађе на њега кораб, то осим једног вртења друго му ништа учинити не може. Впрочем за мале барке и чунове он је веома опасан, одма их прогута. Ове године имали смо два несрећна примјера опасности Харибде и Сциле. При Сцили усред тишине разбио се је о брег један грчки кораб; а Харибдис је прогутала двије велике барке с' људма, које из Палерма идјаху у Мисину. При силном вјетру ове опасности ишчезавају.

— А гди је Мисина? запитах ја.

— Ено оно је, што се далеко пред нами бијели. А ова башња, која се при коначности ове пешчане косе наоди, то је мисински фарос, на старом древном фаросу сазидан. Он освјешчава бродовима ноћу и указује морепловцам, гди су опасности.

Ево нас на конец у проливу мисинском, на водама средиземног мора, које су у старој древности често биле позоришитем морских битака, а особито у Пуническој војни Рима с Картагеном. — Брегови сицилијски и калабријски нису на мене имали никаково впечатљеније, на против све ми се овде показало дивље, а особито Калабрија, која мало чим различи от Черне Горе. Впрочем чудна ми се показала Сицилија; она је сва гориста и обработана свуд. Почти по свију верхова горах види се капеле и цркве латинске, из којега сам могао закључити, да и овде свештенство латинско имају своју јаку силу.

Говорећи о проливу месинском, и он има своје прелести, а особито ради тога, који није видио Цариградски пролив. — Најпослије

Јунија 2 (14) у 8 часова утра стигосмо срећно у пристаниште Месине, приморски славни трговачки град с' отличнима палатама и великољепними зданијами, у којему има пет стотина цркви и около четрнаест тисућа попова различног реда. —

Овде сам ја био веома лијепо примљен и јошт љепше испраћен; посјетио сам све боље и боље храмове, училишта, книгохранилишта и народња најзнаменитија зданија, а особито борса и судејски присудствени мјеста, карантин и таможњу, једном ријечију, ништа памјати достојно испред очију моји сакрило се није. — Једно само остало је мноју забвенију предано, и то не по презрјенију, но јединствено из строгог набљуденија њеких правила

супружеске нравствености, и то су народња увеселенија, а особито театри. — Дражајши мој Алтоман! Ви конечно не без причине укораваћете ме у том важном предмјету, а прије него ли ме осудите, ја знам Ваш приговор: егојист. — Конечно, сваки онај, који ме добро не зна, рећи ће, да сам егојист. — Впрочем сами Ви шта бисте о мени рекли, кад би ја без вас ишао по театрима, и истини супруг и отац можо ли без дјеце своје весео бити? Конечно не. — Моје је главно правило живота за суштество, а не са општеством, и ја осим моје фамилије никога више не љубим, или боље рећи: пријатељ човјечеству до грла, но друг никому, осим мојој фамилији. Ево, мој син, моји страни правила, који су ме учинили презрјети све театре Париске, Лондонске и Италијанске. — Међу тим ја морам се и сам у тому признати, да никада подобна увеселенија, театри, нису ми пријатна била. Привикнувши вољној жизни и свагда у послу, свака ми је празност била тешка и несносна. Но време је, да се повратим к' даљњему повјествованију мојег путешествија. — Драги мој син! Остављајући Европу, нашао сам у Енглеза чрезвичајни егојизм и презрјеније о људма, но зато и чистосердечност, тврдоглавије и трудољубије; у Француза нашао сам чрезвичајну вјетреност и у свему непостојанство, јунаштво, претпримчивост, готовост услужити ближњему својему и веселост. У Италији нашао сам лијеност, распутство и развратност нравствености до височајше степени. Совјест ми се содрогава и помислити, а камо ли изговорити; но будући да Ви сада ступате на поприше свијета и с' свијетом морате живјети, то ради Вашег правила знајте, да у Италијанца по већој части нејма ништа свјато, брат сестру, муж жену, а отац кћер

за интерес продаје. Ово Вам ја по сопственом опиту мојем представљам, предостављајући савершенству возраста Вашег о далшем судити. — Енглез је јошт сујевјеран, Француз чист предрасутков, а Италијанац развратан. Разумије се, да ја ово не о свима у општој маси говорим, но само о већој части Енглеза, Француза и Италијанаца. —

У Мисини ја сам причинио велику радост Христјанима восточног вјероисповједанија, посјетивши храм и присуствовавши при божественој литургији. — За тим посјетио сам једног нашег Сербина, Господина Јулинца, консула Росијског, који двадесет година живећи покрај цркве восточне, јошт ни једанпут био није у цркву своју. Сад могу Серби судити о Србину у туђем свету, који не само нације, но и Бога се свога срами јединствено зато, за допасти се општеству Италијанском и свјашченству Латинском и кецељи Талијанској. — Велим, наша шака Христјана, која се овде жителством находи, обрадовали су се, видјећи ме с' прекрштеним рукама, као укопан, у церкви слушати божествену литургију. — Послије литургије ја сам био позван христјанами на кафу, гди сам их похвалио за њину тврдост и непоколебимост к' вјери и к цркви својој и проче. —

У Месини ја сам просједио цијелије дванаест дана, очекивајући на кораб, који одавде за Адријатическо море одлазаше. 14 (26) Јунија 1841. у суботу у вечер на трговачком Италијанском корабљу оставио сам ја Месину и знамениту Сицилију. Цијели дан петнаестог Јунија провели смо против најјужнијег миса Европе прозваног Спартивенто у предјелу Калабрије, баш против горде планине Етне, која онда спокојна бјаше и само кат-кад коју пару

дима из себе испуштаваше. Впрочем она, премда се више о њој говори, него о Везувију, у много отстаје от ове посљедње. — Велим, ја сам по преданију свети отаца знавао, да је Јона пророк баш при овом мису китом рибом прогутан био, но признајем се, да ја до данашњег дана вјеровао нисам, да у Средиземном Мору има кит риба. Сад пак моје невјерије исчезло. — Љетни дан, тишина на мору, ни от куда ни најмањег вјетра, море као огледало, риба свакојаког рода около нас играху, и ја љубопитствујући занимао сам се подробним размотренијем једне летуће рибе, која у онај мах летећи, ударила се о нашу катарку и полумртва пала баш код моји ногу. Ово је било около осам часова утра, кад у једанпут завикаше морнари: Кит! Кит! Да нам не обали корабљ! — Скочих и ја с прочима и видим не далеко от нас ову страшну рибу, која из носа бацаше воду на 40 аршина у висину. — Колико су ми време и опстојателства допустили размотрјети је, она бјаше 30 до 40 корака дугачка и около 10 корачаји широка; она ми се показала почти црна с' великим брковима. — Послије петнаест минута времена опет се у море сакри. —

Одавди пак пут се наш продужавао корњачиним корачајем. 21. Јунија (3. Јулија) ми смо били при калабријском мису Леука,[1]) и 23-га стигли смо и оставили смо Отрант, и на конец послије једанаест дана нашег блудења по Адријатическом мору, једва као корњача стигосмо у древну републику Бриндези, која лежи на југоисточном[2]) брегу Адри-

[1]) Capo Santa Maria di Leuca није у Калабрији, него у Тарентинској области (Terra d'Otranto). Ђ. П.

[2]) Правије: југозападном. Ђ. П.

јатическог мора и принадлежи к Неаполитанском краљевству. — Овде подходећи к' карантину и видећи пун карантин грчкије бродова, а преговорноје одјеленије пуно Грках из Греције и Турске, с воздиханијем возопих:

— С' Богом, просвијештени свијете! С' Богом, Англијо! Јуначка мајко Францијо! И с' Богом, Италијо! Ево овде је конец просвијештеног свијета и от ове точке почиње невјежество и варварство!

Велим: с' воздиханијем изговоривши ове речи, ступио сам на брег, гди су ме лијепо и благопристојно дочекали карантина, таможне и судејски чиновници, гди по осмотренију нашије писмена с' доказателстви опредјелили су ми благопристојно жилиште. — Консули Росијски, Аустријски, Римски, Француски и Американски учинили су ми своје подворење, које сам ја упут вратио.

Бриндеси јест стара градина окружена древнима стијенама и опкопима пуније воде. Число домова около тисућу различне величине зданија. Впрочем има неколико доволно вниманија достојни стројенија, а особито цркве, књигохранилишта и судејски присуствена мјеста. — Но будући да је све на свијету подвержено промјени, то и овај град, који се некада величеством, силом и красотом својом дичаше, сад почти у развалинама пада под бременом забвенија, и као да нам говори: ништа на свијету није вјечно. — Впрочем Бриндези окружен будући са свију страна водама и гнилими блатами, подвержен је почти вјечној грозници. Ријетко ће тко овде видјети здрава човјека, све је блиједо или жуто, слабо и полу живо. — Обитатељи ове бивше негда републике јесу људи смирени, добри и услужљиви, и умно се разликују от прочије Италијанаца.

— Почти цијело Наполитанско краљевство насељено је различитими древними колонијами, частију Славјанами и Сарацинами, о чем јасним свидјетелством служе нам различије нравов и обичајев, а особито различије језиков. От Анконе све до најјужнијег миса Италије, Спартивенто, наоде се многа населенија Грчка и Арбанаска, која јошт и дан данашњи својим сопственим језиком говоре, впрочем веома покварено и поиталијанчено. Као на примјер у Барлети употребљује се један језик, који није Италијански, нит Грчки, нит Албански, а на свију ови трп наличи. На примјер: *до ми шкуут*. Ја, који на тринаест језика говорим и пишем, ово никако разумјети нисам могао, и значи по италијански: date mi biscotto, т.ј. дајте ми сухареј. Впрочем ријеч *до ми* јест гречески *δός μι*, дај ми; а ријеч *шкуут* јест италијанска, која произлази от biscotto, сувар (сухар). Но о овоме се Ви немојте ни најмање чудити, а просто читајте повјестницу Греческу, Тројанску, Римску, Славјанску и Албанску, Вандалов, Готов и Сарацинов, пак ћете видјети, да све ове колоније нису ништа друго, него остатки више реченије народа, који су из једнога краја свијета у други крај прелазили, или нуждом нагнани. Спомените се, да је Енеја, вративши се из Троје и Картагена, на својој плавници (флоти) довео са собом много Тројанаца, Финикијана и Африканаца; а Пелије, син цара Тројанског Пријама, послије разоренија Троје с' великом частију Греках Тројанаца дошао у ову част Италије, која је и названа била Велика Хесперија, или Велика Греција. — Ја сам се зачудио, кад сам чуо, да се фамилије италијанске презивају грчким именом, као што је фамилија

италијанска у Месини Мавроматији. Ово је пука грчка ријеч: черне очи, и проч.

У Бриндеси ја сам се задржао четири дана, док се је спремио Грчки брод, који за Корф полазаше; а 28. Јунија (10. Јулија) около осам часова утра, испраћен различними чиновники, оставио сам Италију и просвијештени свијет. — Вјетар је био нам посцјешан, небо чисто и ведро, албанске планине све ближе и ближе видјаху се, а особито Авлонске и Кимериотске планине сваки час јасније видјаху се. — На истом броду била је једна чета пјевача Италијански, који идјаху у Корф и у Грецију, да штогод заработају својим дарованијем, будући да у Италији не могу да живу. Началник и начелнице ове вишеречене чете пјевача, препоручивши се мојој милости, питају ме: што ми се чини от њиовог пута и какво је моје мјеније сверху овог њиовог претпријатија?

— Кад ме питате, ја ћу вам истину рећи, да Греци никада ни у појезији, ни у пјенију никому на свијету уступили нису, а особито Корфиоти, који се својим древним Јоническим нацјевом славе. Зато ако мислите и желите научити се пјевати, то сте веома лијепо учинили, што сте ово намјереније предузели; ако ли пак мислите, да ћете штогод зарадити вашими Талијанскими пјеснама, то се ви варате, и ја вам совјетујем, да се вратите натраг; јер као што велим, Грци љепше от вас пјевају, и као груби и непросвијештени и међу тим по њиовој јестественој склоности, много су чувствителни к' иностранцима. Ево вам моје мњеније и мој совјет. Сад чините што знате.

Овако разговарајући се, нечувствително приближимо се к' мису Авлонском, који се иначе назива

Каводукати; а пред вечер 1 (13) Јулија стигосмо у пристаниште Крфа, старој Коркири, отечество свјатог Спиридона, који и дан данашњи овде цјелокупан у кивоту лежи.

Син мој! Крф је толико важан, по древности и по својему политическому, стратегическому, трговом и географическом положенију, да заслужује особитог труда и више времена, на које ћу ја друго, спокојније време посветити; а сад само као мимоходом путнички тичем се њега, да бисте читајући ово писмо и гледајући на карти Европе, видјети и разумјети могли путешествија оца вашег. Ништа мање, као мимогред, говорим: Остров, а и град исти Крф јест очаровательан. Он је столица Јоническије седам острова, а житељи његови јесу природни Греци Јони, који почти у свему много разликују се от Греков Пелопонеских, а особито карактером, нравом, обичајима и пјеснами. Јони ако и јесу Грци подобно Морејцем, но јесу по већој части поштени и правдољубиви људи и у ријечи тврђи другије Грках.

У Корфу ја нисам се дуго бавио, и зато осим мојих главних пријатеља, регента свију седам Јонически острова, Доктора Гангади, г. Антонија Конди и генерал-консула француског, г. Д. Сан-Саувера, више ни у кога ни био, ни примио нисам. — Овде помисливши мало о Вашој љубезној родителници, Књагињи Васојевичкој, за знак моје битности у Европи, купио сам јој једну драгоцјену велику шаљ, баш по њеној и жељи и вкусу.

Свиданије моје с' консулом Енглеским у Превези, Господином Саундорсом, било је неопходимо; зато 3. Јулија сјевши на један Превезански брод, на трећи дан стрећно стигох у пристаниште Превезе,

и послије дванаестодневног мојег пребиванија у њој опет сам се вратио у Корф, гди сам стигао 20. Јулија, баш у највеће врућине.

Сад пак у пристаништу Крфа, идући из Турске и наодећи се у карантину, ја нисам могао имати те згоде, које би се хотјеле за мене, недоставивше ми постеља, недоставивше ми добре воде за пиће, толико више ја, кој не пијем ни вино, ни ракију, нити пушим, нити употребљујем дуван от носа. Здравље моје овде от дана до дана све више и више подвергаваше се опасности, а брода за Скадар, или за Дурацо сасвим не бијаше. Најпослије, за не разбољети се, у оваком стању за благо рассудио сам гдигод у горе и планине утећи, и ако баш за ништа друго, а оно барем за једну добру воду, која је у свима болестима највећи доктор. И зато 25. Јулија, сјевши на један Кимариотски брод, оставио сам Крф; но тек што смо се на један час пута удалили от Крфа, ал страшно бљување и немилостива грозница спопадоше ме, тако да сам без чувства три дана као мртвац лежао. Сви су мислили, да већ от мене живота нејма. — 28. Јулија рано пробудим се, отворим очи и видим се у једном малом усамљеном пристаништу, окружен високајшими горама. Покрај нас јошт бјаху двије подобне нашој лађице, на којима се наођаше само по један чувар, а на нашем броду више от једног морнара не бијаше, сви прочи разишли се бјаху по својим домама.

Сад питам ја: гди смо?

— У пристаништу Кимариотском Вуно.

— А село гди је?

— Један час хода одавде преко ове високе планине, рече ми морнар.

Ја сам био веома слаб, но лак. Упут сам зажелио штогод појести и добре воде напити се. Воде доста, но јела нимало. — На други дан рано на једној мазги сјевши, доведоше ме у село Кимариотско Вуно, код једнога из поглавицах, два брата Јанко и Маргарити Казнетис, гди сам цијелије петнаест дана боловао, но не толико опасно. Вода и воздержаније от јела, а такођер и ричиноје уље били су моји највећи и најбољи лијечници. — Велим, у мало не оставих и кожу и кости у Крфу. — Хвала горам и планинам! Хвала мојеј осторожности и хвала Кимариотцам села Вуно, Јањи и Маргарити, који су ме у болести пригледали и послужили! Хвала им, и по тисућу пута хвала! — А Вам, као мојем сину, заповиједам, да бисте за мене, ако Вам икад до руке дође, овој фамилији отхвалити.

Кимариоти су дјејствително на гласу и на мору и на суво као ајдуци; но за мене и у својој кући дјејствително били су поштени. Ово је старо поселеније Албанцев; они мало грчки знаду и говоре својим природним језиком Албанским, но не толико чистим.

Пошто сам већ довољно у силами био, да сам могао полако ходити, оставио сам Вуно и Кимариотске горе планине и на једном из бродова Кимариотски покрај Авлопе стигао сам у Дурацо, гди ме је грозница посијетила, али не тако силно, као у корфиотским водама. Дурацо је стародревно населеније јошт от Грках остало. Он је обведен стијенами и баштњами по древному обичају и искуству укријепљен, а око њега шанац ископан. Но све то ни к' чему не служи, све је у веткост дошло и изван сваког употребленија. — Дражајши мој син! Не-

мојте заборавити, да је овај град некада дика Римској монархији био, који данаске, осим једније изломљеније столпова мраморни и натписах Римски и Јелински, и такођер и које гдје по стијенама извајаније кумирах, от величија свога друго сачувао није. — Внутрено устројство улица и домова овог града није достојно ни најмањег вниманија. Смрад, поган и нечистота јест то, што путник овде најприје видити може. — Житељи јесу Албанци чисти и чистим Албанским језиком говоре, впрочем веома дивљи и нељудими.

Моје је жилиште било код њекога доктора њемецког, који се у Турској служби по карантиној частију ухљебљен находио. И то ми је много помогло у мојој болести.

У петак послије захожденија сонца 22. Августа ја сам оставио Драч (Дурацо); но будући да је цијелу ноћ тишина на мору била, то прије зоре нисмо се могли ни на корачај макнути. Зато 23-га на час прије восхожденија сонца дуну благопријатан вјетар, који нас онда, кад сунце у море падаше, у устије ријеке Бојане донесе. То је било у дан суботни. Сутра дан, недјеља, ријеком стигосмо у Скадарско пристаниште Обот, два часа далеко от града; а 26. Августа једва на силу стигох у Скадар, који у оно време у веома мутном стању бјаше.

Ради мојих далеких претпријатија нуждно је било добро освједомити се о положенију дјел нашије горах и племенах у отношенију Турске, а такођер и у призрјенију Росије и Аустрије. — Овај толико важни предмјет задржао ме је овде почти двадесет и један дан, гди впрочем у мало погинуо нисам измјенически. Турци, који већ одавна као

вуци скреже зубма на мене, договорили се били, да ме из пистоља убију на улици полазећи, или на шетњи; и зато премда би потребито било јошт мало више задржати се у Скадру набљуденија ради за интригом чужестраном у ове крајеве, у свој итњи морао сам се уклонити. — Моје впрочем свиданије и објасненије с' Абди пашом Скадарским дали су ми јасно поњатије о могушчеттву Султана у ове крваве крајеве. Абди паша, као човек мени из давна познат, није утајио от мене своју политическу слабост. Говори он:

— Ја сам овде просто више набљудатељ, него ли повелитељ. Ви видите, што се чини по Стамболу и от Турске. Ви видите, да ја нејмам никакову исполнителну силу, с' којом би могао заставити, себе и права мога цара уважавати; а зато као сужник и сам затворен сједећи у овој крјепости, нити могу и нигдје излазит, и јесам више свједок овог беспоретка, него ли властитељ зауставити их. Крвопролитије, које се у овим крајевима чини, већ ми је обикло и ни најмање не беспокоји ме. Што се пак тиче Черне Горе, то политическа полза мога цара иште, да се мира с' њом нејма. Наша међусобна свађа више нам је полезна, него ли вредна, и проч.

Велим, у свој итњи ја сам морао оставити Скадар, с' намјеренијем, као мимогред посијетити моја племена и отечество моје Горњи и Дојњи Васојевићи.

Ево вам, љубезни син мој! у кратко моје путешествије от Неапоља, царствујуштег града Неаполитанског краљевства, преко Сицилије, Калабрије, Корфа, древног Епира и верхње Албаније до Скадра на Бојани — мјеста, љубезно дијете моје! која

дјествително достојна су вниманија Вашег; и ја Вам препоручујем, ако икад у теченију будуштеј жизни Вашеј време и достатки Вам допуште видјети Италију, а не бити у Францији и у Англији, боље је ништа и не видјети; јер образ правленија, нравствена жизн и начин мислења Италијанцев не могу него Вас развратити. Италијанци су робови политических предрасутков. На против Француз и Енглез јесу у свему смислу људи свободни умом и дјелами, то су прави образовани синови природе (les enfans de la nature).

Ја окончавам ово писмо, увједомљавајући Вас, да сам данаске послао на дар љубезној нашеј маминки, супруги мојеј, два велика сандука пуна којекаквима беспослицама женскима, које сам ја у Лондону, у Паризу, у Риму, у Неаполу, у Сицилији и у Крфу, што ми се женско допало, купио, и све ово стоји около тисућу талира. Кажите маминки, да ми опрости, ако јој нисам могао све по њеном вкусу угодити, не будући женоподобни Италијанац, а груби Брђанин Славјанин и математик. Ја умијем љепше бирати сабље, коње, јунаке и астрономическа орудија, него ли женско одијело. — Впрочем тамо ћете наћи и њеколико мали топова, ради вашег увеселенија, но гледајте добро при пабијању, да не бисте очи опалили. — Нека Књаз Свјетослав с' Вами и с' малим Браниславом учини једну малу земљану крјепост (forteresse) коју бијте с' оним топовима, и свагда гледајте да учините пролом на исходећем углу, и проч.

Ја сад предузимам пут опасни; но Бог је увијек био са мном, а и сада, надам се, његова невидима рука оставити ме неће. — Из Васојевичах

ја ћу ударити преким путем преко Бијелог Поља, преко Сјенице, Јавора и Чачка.

Родителници Вашеј, Књагињи Васојевичкој, от моје стране поцјелујте обе руке, уста, очи и њене прелестне косе. Кажите јој, да јој и иглу, с' којом шије, цјеливам. — Обнимите и слатко от мене поцјелујте Вашу браћу и сестру, Књазеве Свјетислава, Бранислава и Јелисавету; а Вас заочно грлећи, по тисућу пута цјеливам.

С' Богом! — Јесам, љубећи Вас,

Ваш до гроба родитељ
Књаз Васојевички *Николај.*

У Скадру на Бојани.
Недјеља, 21. Септемврија
1841. љета.

Дополненије повјествованија у Превези, која лежи баш против самог миса Акцијум, гди је Јулиј Кесар разбио Антонија у Артском, или боље рећи, Амвракијском проливу. — Овде, као човјек у овом крају познат, ја сам био приглашен на жилиште у њеког Епиротца касапина Јањи Дипалдо, човјек, кој је много у свом животу и зла и добра видио. Он је воспитаник извјестног отметника Турског, Тепелен Али паше, кому су у 1820. љету отсјекли главу и у Цариград понели. — Једно вечер послије вечере за трпезом мој домаћин у разговору о карактеру Грчком поче ми историју сопственог живота приповиједати. Говори он:

— Господин Књаз! Ја сам сву моју младост све до паденија Али пашиног при њему провео. Ја сам био један из најљубимих његових придворниках, и ја сам био код њега, као тајни хранитељ сокровиштах његових. Његова ме је смрт помогла,

и све, што видите, то ми је от њега остало. — Послије његове смрти, ја будући пресљедујем његовими непријатељами, принуђен сам био присајединити се к' једној чети ајдуках грчких, с којима сам ја цијеле три године четовао. Ја сам био млад и на све хитар и може бити да би и во вијеки с њима остао, да ме није једно само гнусно опстојателство от овог поганог друштва отргло. А имено једанпут дошли смо у једно село, које се зове Врахори. Ту су нас христјани поштено примили и свију тринаест у један дом умјестили, гди је домаћица била трудна и већ близу к' рјешенију бремена свога, и готовјаше нам вечеру. Два ајдука от моји другара, обадва истини и прави Грци, почеше да се препиру међу собом: шта је у утроби ове бремене жене наше домаћице? Један говораше и доказиваше, да ће ова жена родити мушко, а други опровргаваше, говорећи: није него женско! Најпослије опкладише се о једну боцу вина, који изгуби да плати — и у исти мах онај, који доказиваше, да ће родити мушко, трже от појаса нож и жени распори утробу, гди дјејствително лежаше мушко већ живо. — Е! ево видиш, да си изгубио једну боцу вина! рече своме другу. Видиш, да није женско, него мушко, указивајући на дјетородни уд младенца, који се већ полу мртав по утроби материној премећаше.

— Ах, Боже мој! рекох ја; је ли могуће, да је то истина, што ми говориш?

— Ја Вам то говорим, што ме је принудило удалити се от овог поганог друштва. — Видите ли, Књаз, поступак грчки с' Грцима! Истина, ја сам сâм Грк, Албанац Грчки, но нејма невјернијег и поганијег човјека на свијету от Грка. — Ево видите, Ви сте сада међу Грцима, грчким језиком

говоримо и грчки хљеб једемо; али никада Грку не вјерујте. Ја боље знам моју нацију, него Ви. — Послије вишереченог ужасног и грозног поступка наше погане чете у Врахори, ја сам утекао овде у Превези, ожењио се и окућио, као што видите. — Но, што Вам се чини от моје повјести?

— Ужасно! рекох; кожа ми се јежи и помислити.

Сад, љубезни мој син, Вама, који јошт ни свијет, ни људе не знате, нека Вам буде ово за правило, да у Грку вјере ни чувства нејма. — Главна у Грку добродјетељ јест склоност к' наукама, а све је проче у њему порок. Ријетко који да се нађе из њих човјек с благородним мислима и чувствами.

Из Превеза пак послије дванаестидневног мојег пребиванија у њој опет сам се вратио у Корф, гди сам стигао 20. Јулија, баш у највеће врућине. —

Повраћајући се из Превези, рећи ћу Вам, да је ово мјестоположеније очаровательно. Оно образује полуостров, који је, као шума густа, усађен масличним дрвами. Ова се маслична шума около Превеза почти на два часа хода простире. А сви вртови јесу пуни лимоними, португалними и шипковими дрвама, који мирисом својим обајавају проходећег. — Велим, ово би био заиста рај земни, да љетом грозница немилостиво не истребљује људе и служи гробницом житељам без изјатија. — Ми смо овде са свом фамилијом без мало три године нечувствително провели, умилно се по овој свјатој шуми прошетали, поиграли и весели часова проводили. Често и почти сваки дан пред вечер или послије подне ми смо у овој шуми под сјеном свјатог масличног дрвета кафу или чај пили. — Овде су се Свјатислав, Бранислав и Лиза играли.

Не далеко от Превезе на један и пол часа хода лежи у развалинами Никополис, којега остатци јошт ћеду коју тисућу љета доживити. Ову опширну крјепост постројио је Јулиј Кесар за знак стретног окончанија рата с' Антонијем, гди је Антоније при мису Акцији совершено разбијен био и у бјегство обраћен. Овде и дан данашњи храни се почти нерушимо стијене града, книгохранилиште, водопровод, храм, амфитеатр, који као да је данас постројен, толико је остао невредим. Овде смо ми сви њеколико пута по цијеле дневи провели, кафу и чај пили и с' маминком разгледавали натписе и тражили ријеткостеј. — Наше пребиваније у овој очаровательној, но нездравој земљи било је с' 6. Јунија 1835. љета до 17. Септемврија 1837. љета. — Овде сам ја дошао, као инжењер и путеводитељ свију у Европи Турскије дјејствујушчије сила, а изишао сам, као консул Енглески у Босни, Херцеговини и Албанији верхњеј.

ПРАВОСЛАВНА ЦРКВА У БОЦИ КОТОРСКОЈ

ПОСТАНАК И СУДБИНЕ ЊЕНЕ

I.

Далматија, као римска провинција, обухваташе, од времена Октавијана Августа до Дуклијана, све Јадранско приморје од ријеке Раше у Истри до, од прилике, ријеке Мата у Арбанији; а простираше се на исток до Дрине и Лима.

Цар Дуклијан (284—305) оцијепи јужни дио ове велике провинције и створи под именом *Превале* (Praevalis) одјелиту област са главним градом Дукљом (Doclea).

Цар Константин Велики (323—337) заведе вјеру Христову као државну религију за свуколику Римску Империју. Хришћанство већ у велике корјена ухватило бијаше, а његовим сљедбеницима управљаху у црквеном погледу епископи.

Тада већ опстојаху епископије у Цариграду, Риму, у Солину (Salona) и Дукљи, које ће да се нас тичу. Епископи Солински и Дукљански пак бијаху подложни Римској столици.

При деоби римске царевине у Источну и Западну Империју године 395, допаде провинција Далматија, која досизаше до Котора, *Риму,* а Превала допаде *Византији.*

У политичном погледу бијаше дакле Превала подложна византијским царевима, а по црквеној јурисдикцији епископу Римском, што и послије свеђ тако оста.

У V. се вијеку деси сеоба народа. Остроготи освојише Италију и заузеше римску Далматију.

Тек византијски цар Јустинијан 527—565) изгони их из Далматије и споји је опет са Превалом, па одонда оста сва земља под источним царевима.

У VII. се вијеку доселише у ове земље Срби и Хрвати, између којих на приморју ријека Цетина међом бијаше.

У посљедњој четврти IX. вијека бијаху Срби под двјема епископијама, од којих једна опстојаше у *Расу*, а друга у *Дукљи*.

Рашка је епископија основана у дане великога жупана Мутимира († 891), а бијаше зависна од патријарха Цариградског.

У Дукљи бијаше стара епископска столица, која је постала ваљда одмах иза цара Дуклијана, кад је одијељена Превала од остале Далматије. Зна се за епископе Дукљанске од године 450. до 900. Године 877. би Дукља оцијепљена од митрополије Спљетске, те поста и она *митрополијом*.

У почетку X. вијека би Дукља разорена од Бугара, а онда биће да је нестала и тамошња митрополија.

У X. вијеку сва земља насељена Славенима, а Романи држаху само градове. Тада опстојаше *темат Далматија*, који обухваташе само пет приморских градова: Задар, Трогир, Спљет, Дубровник и Котор; а који на југу досизаше до ниже Будве. Јужно од те области почињаше *темат Драчки*, чија

сјеверна међа тецијаше од Паштровића при обали морској, преко Скадарскога језера на Дриваст. Како Дукља бијаше разорена, то потпадаше у X. и у првој половини XI. стољећа све приморје до ријеке Бојане под власт митрополије Солинске или Сплетске.

II.

(1060—1219)

Поред официјалне подјеле на темате, опстојаше у X. вијеку већ географска подјела српска. Српске области тада бијаху: Рашка, Босна, Неретва, Хум, Травунија и Дукља. Велики жупан *Часлав* (931—960) први их је скупио у цјелину под својом влашћу.

Традицију Часлављеве државе пригрлише српски кнезови Дукљански, од кољена Драгомира кнеза Требињског.

Стефан Војислав (1015—1051) ослободи народ од Византије великом битком близу Бара године 1042, у којој погибоше седам византијских војвода и 40000 војника.

Син његов *Михаило* (1052—1081) настави дјело. Идеја српске државе, коју Михаило сноваше, захтијевала је и црквену самосталност. Михаило изради у папе да се успостави *Дукљанска архијепископија*, са столицом у *Бару*, 1060. године,[1] и да се тако Српска Земља оцијепи сасвим од митрополије Сплетске.

Барској архијепископији за *„Dalmatia et Slavonia“* (тј. латински градови и српска земља) бише подређене епископије: *Свач, Дриваст, Пилот, Котор, Требиње, Рашка и Босна.*

Од ових области једино Босна не бијаше у власти Михаиловој. Што се пак и она подреди Барској архијепископији, јасно доказује, да су Михаило и Папа добро знали *опсег насељења српског.*

Године 1077. папа Гргур VII. подијели Михаилу наслов *краља,* и пошаље му стијег и плашт. Михаилов насљедник, краљ *Бодин* (1081—1101), изведе очину мисао подложивши својој власти Босну, сјединивши тако по други пут сву *Српску Земљу.*

Тада већ, у XI. вијеку, бијаше поред латинскога свећенства и манастирâ, у српским приморским областима и свећеника и манастира славенских[2] *грчкога обреда,* што је свакако постало утицајем славенских апостола и византијске државне власти.

Како пак доба[3] Источне и Западне цркве у Зети још не бијаше спроведена, то би архијепископ Барски поглавица свој хришћанској цркви у српском *Поморју*[4]; док у *Загорју* православна епископија Рашка потпадаше под јурисдикцију Охридске архијепископије.

Драгомировићи дакле уредише *католичку цркву српску,* а Немањићи ће послије да оснују самосталну *православну цркву српску.*

III.

(1219—1366)

Послије смрти краља Бодина поремети се поново јединство народно, е Босна и Рашка отпадоше од приморске Србије. Тек *Стефан Немања* (1169—1196) основа трајну државу српску, протјеравши године 1170. краља Радослава, посљедњега

владаоца из дома Драгомировића, и спојивши Зету са Рашком.

Стефан Немања, родивши се у Рибници у Зети, би тамо крштен по обреду латинске цркве; али, доспјевши у Рашку, исповиједаше послије све до своје смрти (1199) православну вјеру. *Стефан Првовјенчани* пак бијаше одмах с почетка православан; уза све то прими краљевски вијенац из Рима од папе Хонорија III. године 1220. По томе излази, да је у оно доба још владао неки *вјерски утраквизам*, а да дноба цркве хришћанске на Источну и Западну, која је настала године 1054, у Српској Земљи још није извршена била.

Вјерници латинске (католичке) и грчке (православне) цркве у *Зети* признаваху *папу;* а православни у *Рашкој* признаваху *патријарха Цариградског* (који тада пребиваше у Никеји) за свога црквенога поглавника — *све дакле још по старој подјели и опсегу јурисдикције ових двају хришћанских патријараха.*

Међутим бијаше настануо велик преврат на Балканском полуотоку. Крсташи што пошли бијаху на Палестину да ослободе гроб Христов из руку невјерника, изневјерише се првој племенитој намјери својој, те изненада нападоше и освојише Цариград. Протјеравши византијскога цара и православнога патријарха, основаше тамо Латинско Царство, које потраја од године 1204. до 1261.

Цар и патријарх склоне се у Никеју у Малој Азији.

Срби не хдједоше признати новога *латинскога* патријарха Цариградског, који се тамо преко сваке правице намјестио био, већ прегоше да поред др-

жавне независности стеку и самосталност православне цркве своје.

Брат Стефана Првовјенчанога, *Сава*, пође у Никеју, те изрâди у грчкога цара *Тодора Ласкара* и патријарха *Манојла* да се установи самостална архијепископија за сву Српску Земљу. Патријарх Манојло затим посвети Саву Неманића године 1219. за првога архијепископа нове *автокефалне православне цркве српске.*

Чим бијаше постигнута самосталност Српске Цркве, основаше краљ Стефан Првовјенчани (1196—1227) и Св. Сава (1169—1236), уза стару епископију Рашку, још седам нових епископија. Архијепископска столица бијаше у манастиру *Жичи* (послије у Пећи).

Осам српских православних епископија тада бијаху :

1. *Зетска,* са столицом на Превлаци (садашња митрополија Цетињска).

2. *Хумска,* са столицом у Стону (данашња митрополија Мостарска).

3. *Хвостанска,* са столицом у Пећи.

4. *Будимљанска.*

5. *Рашка.*

6. *Топличка.*

7. *Моравичка.*

8. *Дабарска,* са столицом у манастиру Бањи (данашња митрополија Сарајевска).

Зетска и Хумска епископија бијаху на земљишту *архијепископије Барске.* Према томе видимо, да је тек онда укинута јурисдикција архијепископа Барског над славенским манастирима и свећеницима *грчкога обреда* у приморској Србији, и да је тим спроведено коначно оцјепљење и уређење право-

славне цркве у поморју, подвргавши православне архијепископу у Жичи.

Од године 1219. бијаху дакле у Српској Земљи двије одјелите цркве: *Архијепископија Барска,* за Латине романских градова у Зети и за католичке Србе; а *Архијепископија Жичка,* за све православне Србе.

Осим ових двију старо-хришћанских вјероисповиједи бијаше у Србаља још и присталица јереси *Богомилске.* Још Стефан Немања је истребљивао ову јерес, која у Рашкој и у Зети сасма ишчезну; већина Богомила̂ склони се у Босну, која не бијаше подвласна Немањи. Од Немањиних земаља оста Богомила̂ једино у Хуму, гдје се никако није могло ту јерес сасвим угушити. Богомилство биће поглавити узрок да се Босна потада већ није пријељубљивала Србији; а исти ће узрок бити да је и већи дио Хума чешће отпадао од Неманића. Католичанство онога доба пак није било противно Српству.

Сви историјски споменици посвједочавају да је католичка црква посве слободна била, и да су је краљеви српски из дома Немањина исто пазили као и православну. Опстојао је *паритет* између једне и друге вјероисповјести. Поред свега тога морала је православна црква мало по мало првенство предобити, јер јој је углед тим повећао, што владалачки дом бијаше православан, и што већ у оно доба велика већина српскога народа грчку православну вјеру исповиједаше, која му се омилела ради *литурђијскога језика славенскога.*

Пошто у српској држави три вјере упоредо опстојаху, то је тамо већ у рано доба дошло до *вјерске сношљивости,* које уопће у средњем вијеку другамо нигдје не бијаше. Ово посвједочава знаменит

историјски факат. Године 1305. православни краљ *Милутин* свечано приходи у католичку цркву у Котору, те у присуству своје матере, краљице *Јелене*, католичкиње, пак католичкога архијепископа Барског, православних епископа за Зету и Хум, католичкога епископа Которскога и *дједа цркве Богомилске*, чини милост и потврђује даровштине Венедиктинцима католичкога манастира Св. Богородице Ротачке.

Од Стефана Немање па све до Ђурђа Бранковића находимо католичку властелу из српскога приморја у највишим државним достојанствима; а католичких богомоља бијаше усред Рашке, за трговце и грађане који се тамо настанише.

У Српској је Земљи било вјерске сношљивости на *многа стољећа* прије него-ли у осталој Јевропи. Историја цивилизације имаће ову велику истину да забиљежи златним словима. А мислимо, да ће свак, који проникне дух православнога дијела народа Српског, до увјерења доћи, да је *свети аманет вјерске сношљивости* до данас сачуван.

Црква имала је у средњем вијеку уопће велика уплива на политичка дјела, па и српска православна црква постала је главним носиоцем српске државне мисли. По распаду пак Српске Царевине (1366—1367) за времена цара Уроша, кад се Душанија подијелила на више мањих држава: једино за *патријаршију Пећску* не би *нових* земаљских међа. У *Српској Цркви* тад, па и послије, очитова се јединство народно, које ниједан од српских велможа не хтје рушити.

IV.

(1366—1441).

Напоменули смо да бијаше свећенства грчкога обреда, а славенскога језика, већ од давнине у Зети, које пак тек установљењем православне епископије Зетске добн своју требиту организацију.

Епископија Зетска установљена је ваљда већ 1220. године, а столица јој бијаше у манастиру Св. Арханђела Михаила на Превлаци у данашњем Которском заливу. Црква Св. Михаила подигнута је на мјесту званом *Иловица*,[5] а то ће бити старо име ове Превлаке. Традиција казује да је цркву градио краљ Стефан Првовјенчани,[6] што је врло прилично.

Као *први* епископ помиње се *Иларион*, што је пак под сумњом, јер поменик пљеваљски, који је поузданији извор, износи име *Германа*.[7]

По истраживању архимандрита Илариона Руварца слијед је првих епископа оваки:

1. *Гарман.*
2. *Неофит* (1250—1270).
3. *Јевстатије* (1270—1278).
4. *Михаило I.*
5. *Андрија.*
6. *Јован* између (1293—1305).
7. *Михаило II.* (1305—1318).

Јевстатије послије је изабран и постављен за српскога Архијепископа (1278).

Епископ Михаило II. би године 1305. уз краља Милутина у Котору, и поменут је у хрисовуљи тада изданој манастиру Св. Богородице Ротачке.[8]

За стојеће иза Михаила II. послије не знамо имена епископâ.

Цар је Душан уздигао године 1346. српску Архијепископију на Патријаршију, а важније епископије на *митрополије;* међу новим митрополијама би и *Зетска.*[9]

Судбине митрополије Зетске иду доњекле упоредо са судбином саме Превлаке. При распаду српске царевине поста Зета независном државом под династијом Балшића, који већ отприје бијаху жупани Зетски, а клетвеници цара Уроша. Превлака, са манастиром Св. Михаила, бијаше већ године 1366. под Балшићима[10]; а кад ови године 1368. постадоше самодржавни господари српскога приморја, нађе се под њима и митрополит Зетски, чији је положај свакако остао нетакнут, јер промјена свјетовне власти ніучем не утјецаше на старије уређење српске цркве.

Међусобне борбе српских великих властела не узнемириваше митрополита на Превлаци; за њ је опасности могло бити тек од ванјскога иновјерногa непријатеља.

Тежња Ђурђа I. Балшића да предобије град Котор, његов напад на исти године 1369, и мржња которске властеле на Балшиће: учинише да се град Котор 1370. својевољно подложио Људевиту I. краљу Угарском.

Овом дедикцијом по први пут се отворе врата туђинском утјецају на прилике у заливу Которском, који је све до тада искључиво српски био.

Године 1373. бијаху обале Которскога залива под трима властима. Травунска (сјеверна) обала бијаше под Николом Алтомановићем, одметником цара Уроша; град Котор под номиналном влашћу угарске круне, а зетске (јужне) стране бијаху под Балшићима.

Године 1371. имадијаше Ђурађ I. Балшић војску на Превлаци, одакле је хоћаше да превезе у Драчевицу.[11] Не зна се је-ли тада намјеру извршио, али свакако стоји, да је Балшић послије од 1373. до 1377. држао Драчевицу, Требиње и Конавле.

Од 1378. пак находи се сјеверна обала Которскога залива под руком новога српскога и босанскога краља Стефана Тврткa I.

Услијед старога непријатељства између Угарске и Млечића, дође године 1378. између њих до рата. Млетачки бродови под заповједништвом Виктора Писаније дођу под Котор, те помоћу Паштровића, које им је свакако Ђурађ Балшић дослао, преотму јуришем град. Котор остаде сада под Млечићима све до године 1382, а те године предаше га они опет Мађарима услијед мира Туринскога.

Зетом је тада владао (од 1379. до 1385) најмлађи Балшић, Баоша II., који се при крају исте године 1382. находио болестан на Превлаци.[12]

Године 1385. уступи угарска круна град Котор краљу Тврткy: а мало затим умрије Баоша II. (1385). Зетом завлада Ђурађ II. Страцимировић, син Страцимира Балшића.

Ђурађ II., будући ожењен кћерком српскога кнеза Лазара, учестова са својим Зећанима у боју на Косову 15. јуна 1389.

Године 1392. паде Ђурађ II. у турско сужањство, из кога се ослободи, уступивши султану Бајазиту, своме пашеногу,[13] градове Скадар и Дриваст у Зети.

Док Ђурађ Страцимировић у турском сужањству чамаше, одметну се од њега Радич Црнојевић са Горњом Зетом. Црнојевић године 1393. преда

град Љеш Млечићима, а Сандал Хранић, велики војвода краља Стефана Дабише (насљедника Твртка), заузе исте године Будву — а биће да је и Превлака тада под Сандаљеву власт доспјела.

Кад се Ђурађ сужањства ослободи, затече већи дио своје земље у туђим рукама; бијаху му остали само градови Бар и Уцињ.

Прилике су по Ђорђа II. биле врло неповољне: градови Котор и Будва под српско-босанском круном, Млечићи у Љешу, а Турци у Скадру и Дривасту. Али најопаснији непријатељ бијаше му Радич Црнојевић, који држаше сву Горњу Зету (Црну Гору).

Наћи излаза из толике тјескобе могао је једино муж бистра духа и велике храбрости. Историци још до данас не оцијенише праведно знаменита дјела Ђурђа Страцимировића.

Вративши се у Зету имао је Ђурађ да води рачуна понајприје о Радичу Црнојевићу, који му очевину притиште, и о Млечићима, који огледаху да предобију још и оно мало приморске земље која му бијаше остала вјерна.

С одметником Црнојевићем не бијаше измирења; ваљало је дакле покушати да од њега отцијепи Млечиће, и да се бар с њихове стране обезбиједи. Јуначки дух Ђурђев смисли одважно дјело. Предаја Скадра и Дриваста бијаше му изнуђена од невјерних Турака; он пак сад у невољи науми да их опет поврати, па да затим те градове — немогући их трајно одбранити од Турака — преда Млечићима, те тако бар *њихову* неутралност постигне, еда му буде слободна рука да расчисти рачун са Црнојевићем.

Године 1395. преотме Ђурађ доиста Скадар и Дриваст, те их уговором од године 1396. преда Млечићима. Тим се кораком он обезбиједи од Млечића и од Турака.

Још исте се године 1396. сударе Ђурађ Страцимировић и Радич Црнојевић, који у боју погибе.

Утврдивши се Ђурађ изнова у својој власти, биће да је, још прије смрти своје (1404), повратио Будву и Превлаку.

До године 1404. није било озбиљнија повода да митрополит Зетски уклони своју столицу из манастира Св. Михаила на Превлаци. Вјероватно је, да у дане кад зазвекета оружје ублизу Превлаке, митрополити привремено мирније боравиште потраживаху и да се за њеко вријеме склањаху у нутрашњост земље, а по свој прилици у стародавни манастир Св. Богородице у Шестанској Крајини, уза западну обалу Скадарскога језера. Али са наступањем мирнијих дана враћаху се свакако опет на Превлаку — јер силници што наизмјенце држаху Которски залив свеђ још бијаху *Срби*.

Ђурђа II. наслиједи син његов Баоша III. Страцимировић (1404—1421). Баоша се зарати с Млечићима, хотећи их из Зете изгонити. При рату с *Млечићима*, који са својим бродовљем улажаху у Которски залив, не могаше митрополит на Превлаци остати; стога је врло прилично да се столица митрополије Зетске године 1405. премјестила у манастир Св. Богородице у Крајини, па отад ваљда тамо и остала.

Баоша с почетка имадијаше успјеха, е оте Дриваст и подграђе скадарско; него их послије опет изгуби, а уз то и своје градове Уцињ, Бар и Будву, те му оста само Горња Зета. Ратовање

трајаше више година, напокон посредовањем Сандаља Хранића склопи се мир године 1412, по којем Млечићи Баоши поврате Будву и Уцињ.

Кад се повратио мир, стаде Баоша III. да се брине о уређењу земље, којој је рат многи квар нанио био. Године 1413 основа он православни манастир *Св. Николе* у *Прасквици* у Паштровићима. Та задужбина Баоше III. још опстоји.

Послије више година мира, дође 1419 опет до рата с Млечићима. Баоша преоте Бар и Дриваст, а Которанима учини многе штете. Которани се предадоше Млечићима, чији адмирао Петар Лоредан заузе град Котор 25. јула 1420.

Исте ове године узе Петар Лоредан и *Превлаку*.[14]

Међутим бијаше склопљено примирје; али преговори о миру још не бијаху приведени, кад године 1421 Баоша III. умрије.

За владања Ђурђа II. и Баоше III. бијаше положај православне цркве у Зети исти као и за Немањића: господство над земљом још би у српским рукама, а Млечићи не бијаху друго до придошлице, које црквени *status quo* морадоше прихватити.

Права зетске митрополије бијаху изван сваке дискусије, те стога о томе нема ни помена у српско-млетачким уговорима од године 1396 и 1412. Јурисдикција зетскога митрополита над православнима протезала се и на млетачке крајеве Доње Зете, без обзира на нове међе. Ово се изрјеком потврђује у анексу од 1426 к уговору о миру од године 1423, гдје се каже: да митрополит има јурисдикцију над свима црквама славенске вјеропсповијести, *како то бијаше у доба господина Ђурђа Страшимировића и господина Баоше.*[15]

У дане посљедњих двају Балшића бијаху митрополитима *Арсеније,* па *Давид* (између 1405—1417), који имадијаху своју столицу у манастиру Св. Богородице у Шестанској Крајини.[16] О Арсенију има народно причање, да је ходио у Млетке, гдје му на пријевару дадоше да пије отрова, те на повратку дома умре на броду. Укопаше га на Превлаци, а послије га пренесоше у Црну Гору, а напокон у Косијерево у Херцеговини.[17]

Ратовање Баошино настави ујак његов деспот *Стефан Високи* (1389—1427), који одашаље војску под заповјеђу Ђурђа Вуковића Бранковића у Зету. Напокон дође до мира и уговора од године 1423, који би допуњен и ратификован године 1426.

Српском деспоту припадаше у Доњој Зети: Дриваст, Бар и Будва. Уз Будву свакако припадаше Србији и Превлака, Луштица и Солила, која прије Баошина бијаху. За *Грбаљ,* који је од старине био посјед града Котора, каже се, да га Ђурађ Вуковић има предати Млечићима.[18] Оток Св. Гаврила (Страдиоти) мора да је остао у рукама Которана, чији и отприје бијаше, а о чијем се уређењу бави одлука Вијећа которскога 1394 године.[19]

У вријеме ратовања између године 1419 и 1423, биће да су Которани захватили њеке земље *зетскога митрополита* — можда Богдашиће, па и саму Превлаку — те се стога у истоме миру наређује: да се распра у погледу митрополита и цркве Св. Михаила, и међа града Котора преда суду добрих људи.[20] По свему, рекли бисмо, да се тим миром успоставио у которском заливу стад, који је био између 1412 и 1419.

Одређења у анексу од године 1426, која се тичу православне цркве, гласе: *Исто смо изјавили,*

да Митрополит јурисдикцију и обичаје узима за све цркве славенске вјере, како по језеру (Скадарском), *тако и по другој земљи предреченога господства* (млетачкога), *како то бијаше у вријеме господина Ђурђа Страшимировића и господина Баоше; под увјетом, да речени Митрополит не може постављати никаквог игумана у цркву Св. Петра од Обале, ни у цркву Св. Михаила под тврђом Уцињском, без дозволе ректора Скадарскога и Уцињскога.*[21]

Из овога се уговора види, да су се прилике у Зети већ биле промијениле: Млечићи се бијаху осилили, те сада би требито погађати се о правима митрополита Зетског.

Томе насупрот о *католичкој цркви* сад ни послије никаква помена нема у српско-млетачким уговорима. Она је била под благом и праведном српском владавином у Зети, свеђ слободна — а и сад оста Бар под деспотом Српским, а уза њ и опатија Св. Богородице Ртачке.[22]

Овакп је положај био у Зети све до године 1441. Те пак године изгуби деспот Ђурађ I. Бранковић своју државу, а кад Турци узеше главну тврдњу српску, Ново Брдо,[23] онда наступи метеж и у Зети, гдје се Млечићи и Стјепан Вукчић Косача почеше отимати о тамошње градове. Напокон обладаше Млечићи свом Доњом Зетом: Будва и Дриваст предадоше им се 1442, а Бар године 1443.

V.

(1441—1499)

Скуп баштинâ светоарханђеоскога манастира на Превлаци називао се у средњем вијеку *Област Св. Михаила,*[24] латински пак *Methochia Sancti Michaelis,*[25] а данас народ зове његдашњу манастирску земљу *Михољски Збор.*

По спису јеромонаха Василија од године 1633, дао је Стефан Првовјенчани манастиру *Превлачком* пет села на службу: *Луштицу, Кртоле, Ђешевиће, Брда* и *Богдашиће.*[26]

У њеком каснијем спису од године 1751, помињу се Луштица, Кртоли, Богдашићи и Ђешевићи, који састављаху *Jl Sborro di S. Michiele.*[27]

Исто пак потврђује старија млетачка повеља од године 1455 (дакле четрнаест година иза окупације), у којој је говор о црквеној земљи и кметићима оних цркава што их је под собом држао митрополит *„шизматички“*. Те цркве јесу: Св. Петар на Градцу испод Мрчевца; Св. Михаило и Св. Марија на *Превлаци;* Св. Гаврило и Св. Петар у *Богдашићима;* Св. Александар у *Ђешковићима* (Ђешевићи); Св. Лука и Св. Никола на *Луштици.*[28]

Област Св. Михаила[29] допаде Млечићима године 1441, који одмах протјераше православне калуђере са Превлаке.

Народ прича, да су калуђери (преко *седамдесет* на броју) *отровани рибом,* а и један старији српски рукопис тврди да се тако збило године 1441.[30]

Предречени спис, а и народно предање, износе да је то недјело учињено по наговору *властеле которске.* Тако ће и доиста бити. Властела которска хтједоше те земље за себе; они саставише *лажне*

повеље српских владалаца, по којима су све земље његдашњега превлачкога манастира тобоже већ у српско доба њихове биле[31]; а напокон *очи* имадијаху сву *корист* отуд, е им Млечићи заиста подарише земљу Михољскога Збора.[32]

Которски бискуп и властела настојаваху силом да народ вјером преврне. Млетачка је влада томе повлађивала, како јасно свједочи упутство од године 1446 издано бискупу и ректору которском: *нека најбољим начином, који би им се свиђао, огледају да обрате тамошње „шизматике“, али не све одједном, већ полако вјештим начином, да се не би ради множине тамошњих „шизматика“ каква неприлика изродила.*[33]

Колико је гоњена православна црква одмах у *првој десетини* млетачке владавине, рјечито износи већ поменута дуждевска повеља од године 1455, у којој се похваљује дјелање которскога бискупа *Бернарда*: *„враћајући на стотине невјерну и шизматичку чељад у вјеру католичанску, која су се обратила и покрстила, и његовим* (бискуповим) *сопственим рукама кризмана била, а највише у мјесту Св. Петра на Градцу испод Мрчевца дијецезе Которске. У тој цркви исти г. Бискуп поставио је једнога католичкога свећеника, као душестаратеља истога мјеста, и сувише села Богдашића, Кавча и околних“.*[34]

Из те интересне исправе дознајемо надаље да су преотете цркве *Св. Михаила* и *Св. Богородице на Превлаци* године 1455 још опстојале; — разорење њихово извршено је дакле касније.

Љубиша у својој причи *Проклети Кам*[35] наводи *годину 1474* као вријеме разорења превлачкога манастира, а то би се слагало са тврдњом Мила-

ковићевом,[36] да се пропаст збила у дане Ивана Црнојевића (1465—1490).

Изнесавши што знадосмо за судбину Превлаке, ваља да се вратимо к догађајима одмах послије 1441 године.

Поред и послије Балшића бијаху *Црнојевићи* најзнаменитије властеоско племе у Зети. У то доба (у половини XV. вијека) живљаху три брата: Стефаница, Ђурашин и Војчин. Стефаница приста уза Стјепана Косачу, а други пријеђоше Млечићима.

Градови Доње Зете бијаху се предали 1442—1443 Млечићима, а Горњу Зету држаше Стефаница Црнојевић у име Стјепана Косаче.

Млечићи и Косача ратоваху и преговараху, али не дође до никаква споразума. Напокон одби се од Стјепана и Стефаница Црнојевић године 1444, те се измири с Млечићима и с браћом.[37] Стјепану Косачи тада осташе само нека мјеста у сјевероисточном дјелу Горње Зете.

Међутим био се деспот Ђурађ I. Бранковић повратио у Србију, а при крају 1444 или првих дана 1445 врати Стјепан Ђурђу она мјеста што их је још држао у Горњој Зети.[38]

Млечићи бојећи се деспот Ђурђева савеза са Стјепаном Вукчићем, измире с овим најзад сасвим (1445); али с деспотом, ма да се једнако преговарало, не дође до измирења, те године 1448 плане рат. Млечићи митима и обећањима задобију сву Ђурђеву Зету, а највише тим да Стефаницу Црнојевића признаше за војводу над свом зетском војском.[39]

Овако потраја неколико година; од године 1455 пак владао је Горњом Зетом или Црном

Гором Стефаница Црнојевић под врховном влашћу млетачком.

Уговор од године 1455 између Млечића и Великога Војводе Стефана Црнојевића садржи опет њеку погодбу ради православне цркве.

Уговор је преведен са српскога *(transducto de slavo)*, а дотичне ријечи о зетској митрополији јасно показују, како су Млечићи православну цркву притисли били.

Што се тиче опћенитих односа између Зете (горње) и Млетака би тим уговором установљено: *да остану обичаји* (уређења) *како бијаху за времена господина Баоше* (III); а у погледу цркве слиједи: *да не буде никакав свећеник, ни бискуп ни арцибискуп латински над нашим* (православним) *црквама, него да буду старјешине над нашим црквама од „наше вјере"; а хоћемо* (Зећани) *да не може бити латински арцибискуп у Крајини* (у манастиру Св. Богородице), *већ да се поставља митрополит „славенске вјере", јер митрополит Крајински зове се митрополитом Зетским; а он поставља наше свећенике — а без тога не можемо бити.*[40]

Послије нападоше Турци на Зету, а Иван Црнојевић (син Стефанов) бијаше за њеко вријеме (1479—1481) у прогонству у Италији, гдје се у Лорету завјетова Св. Богородици да ће јој подићи храм, ако га поврати у његову земљу.[41]

Вративши се 1481 опет у Зету, сагради Иван Црнојевић манастир Св. Богородице на *Цетињу*, у који премјести *столицу митрополије Зетске године 1485.*

Иван умрије 1490, а остави два сина: Ђурђа и Стефана. Браћа се завадише, а Стефан прогна Ђурђа крајем 1496 из земље; Турци стану заузи-

мати Горњу Зету, те године 1499 придруже је Скадарском санџаку. Стефан се потурчи.[42]

Посљедњи митрополити Зетски, са столицом у Крајини, бијаху *Јевтимије* и *Јосиф* (1453). Митрополит *Висарион* пак пријеђе 1485 на Цетиње. Послије њега би митрополитом *Вавила* (1493).

Послије Вавиле вршаху духовну власт у Црној Гори *владике Црногорске* и *Приморске.*[43]

Митрополити Зетски нијесу прелазили на *Врањину;* повеље врањинске су фалсификоване. На *Врањини* бијаше столица зетскога *епископа* кад у Зети Турци владаху, и кад на Цетицу владиковаху *епископи* црногорски и приморски, који себе по који пут именоваху митрополитима или епископима Зетским.[44]

Године 1575 помиње се њеки *зетски митрополит Герасим,* а то ће бити од зетских митрополита или владика на *Врањини,* гдје им је била столица од 1560 године.[45]

VI.

(1499—1810)

За млетачкога владања била је данашња *краљевина Далматија* подијељена још по старом историјском распореду. Сјеверна чест краљевине до ријеке Неретве звала се *Далматијом,* средњи дио од Неретве до Суторине била је *Република Дубровачка,* а данашња Бока Которска звала се *Арбанијом* (млетачком).

Услијед многих ратова између Млечића и Турака исељавало се у *Далматију* све више и више

српскога народа *православне вјероисповијести*. У XVIII. стољећу било је тамо три православна манастира, наиме *Крка*, *Круша* и *Драговић*. Братство ових манастира и свјетовно свећенство бираху архимандрита, који под именом *викарија* православнога грчкога *архијепископа Филаделфијског* (који имадијаше своју столицу у Млецима) управљаше православном црквом у Далматији.[46]

У млетачкој Арбанији пак остала је православна црква под владикама цетињским,[47] још према уговору од 1455 године.[48]

Владике Црногорске од почетка XVI. па до краја XVII. стољећа нијесу били никакви свјетовни поглавници, већ просто српски епископи као у другим крајевима под влашћу турском.[49]

Владике Црногорске тога перијода[50] бијаху:

1. *Ромил* (1530—1550).
2. *Макарије* (1550—1568).
3. *Пахомије* (1568).
4. *Венијамин* (1582—1591).
5. *Руфим I.* (1593—1640).
6. *Мардарије* (1640—1659).
7. *Руфим II.* (1673—1682).
8. *Висарион* (1682 до иза 1690).
9. *Сава* (1694—1697).

Међутим се ратовањем Млечића с Турцима проширила млетачка „Арбанија“, те је још године 1649 *Рисан* потпао под млетачку власт.

Услијед пораза пак, који Турци претрпјеше под Бечом године 1683, наста ново отимање васколикога народа Српског од турскога господства, а отад поче и Црна Гора да полаже основе својој самосталности.

Млечићи, који се 1684 опет заратили бијаху са Турцима, освојише помоћу херцеговачких и црногорских Срба 1687 *Херцег-Нови*. Миром пак у Сријемским Карловцима године 1699 допаде Млечићима и формално херцеговачка (травунска) страна которскога залива, па, сјединивши ту нову тековину са старим зетским посједом млетачким, поста данашња *Бока Которска*.

Рисан и Херцег-Нови потпадаху *правно* свакако до године 1699 под духовну јурисдикцију епископа Захумског или Полухерцеговачког.

Али како Рисан (још од 1649), а Херцег-Нови (већ од 1687) фактично бијаше под влашћу Млечића, то, ваљда према политичкој промјени, именоваху српски патријарси Пећки њеке *ексархе-владике* за херцеговачко приморје. Таке владике бијаху године 1686 *Максим* и *Теодосије*, а године 1693 *Исаија Лакетић*.[51]

Од године 1693, па до своје смрти 1716, боравио је пак у Херцег-Новоме[52] митрополит Захумски *Саватије Љубибратић*,[53] поријеклом *Руђић*,[54] склонивши се онамо од страха турскога.

Иза Саватија би владиком *Стефан Љубибратић* (1716—1729).

Ради непријатељских сплетака млетачких мораде се владика Стефан уклонити из Боке, те умрије као владика Костајнички 1740 године.[55]

Владика Стефан Љубибратић у својој ресигнацији, писаној у Сријемским Карловцима 18. фебруара 1729, презива се: *„Архијереј Далматијски и чести њекоје Захумља“* тј. *„Херцег-Новога и његове државе, такође и вароши Рисна са његовим околним селима, пак и околине морске, и осталога*

што је од Захумља под влашћу Венетске републике".[56]

Послије одласка владике Стефана биће да су Херцег-Нови и Рисан у црквеном погледу одмах дошли под руку владике Црногорскога. Ово је тим приличније, е владика Данило Петровић Његош (од 1697) велик углед уживаше код Млечића, помажући их у ратовима с Турцима.

Прије Петровић-Његоша ваља да је власт епископа Цетињскога над православнима у зетскоме приморју доста понижена била, а то услијед опћега неповољнога политичкога положаја српскога народа у Црној-Гори.

Чим пак Црној-Гори порасте углед, то огледаху црногорске владике да успоставе своја црковна права над православнима у Боци Которској.

Владика Данило учини сходно кораке у Млецима, услијед којих млетачка влада изда повељу од године 1718, у којој пише:

На нову представку епископа Данила одлучено је у Сенату, да поменутом Епископу Цетињском и Скендеријском и његовим последницима остаје потврђена његова јурисдикција; да је поданицима (млетачким) *закона грчко-српскога, који су у његовој епархији* (цетињској), *како старе, тако и нове наше владе, допуштено признавати горепоменутога за својега Епископа.*[57]

Тај је декрет за оно доба преважан био, е тим Млечићи изнова припознаше цјелокупност старе митрополије Зетске, не обзирући се на међе између млетачкога посједа и Црне Горе.

Поред свега тога оста положај православних под Млечићима врло неповољан. Католички бискупи Которски присвајаху себи права над православним

црквама, вршаху виситације у православним парохијама, и присиљаваху православне, уз припомоћ свјетовне власти, да у *православним црквама* намјештају *католичке олтаре,* над којима католички свећеници мису служаху.[58]

Овакп стад потраја све до пропасти републике Млетачке године 1797.

Владике Црногорске[59] овога перпјода, сви из *дома Петровић-Његоша,* бијаху:

(у надовези на већ поменуте црногорске владике —)

10. *Данило* (1697—1735).
11. *Сава* (1735—1750).
12. *Василије* (1750—1766).
13. *Сава,* исти горњи (1766—1782).
14. *Петар I. Свети* (1784—1830).

Ђенерао Наполеон Бонапарте заузме 1797 Млетке у име Француске Републике, а Далматију и Боку Которску уступи Аустрији.

Прва владавина аустријска у Далматији и Боци трајала је од 1797 до 1806.

Православни је народ био пригрлио цесарску владу с искреним осјећањем. Црквене прилике пак осташе оне исте као под Млечићима. Власти аустријске припознаваху јурисдикцију црногорскога владике над православнима у Боци Которској. Ово се лијепо види по окружници изданој године 1801, којом *Андрија Петровић,* протопресвитер и парох града Котора *„по власти даној му од митрополита Петра* (I) *Петровића“* наставља и упућује бокељско свећенство.[60]

Миром у Пожуну (1805) допаде *Далматија* и *Бока* француској цару Наполеону I. Француски намјесник у Задру заузме године 1807 још и *Ду-*

бровник.[61] Одонда се саставе Далматија, земљиште Дубровачко и Бока Которска у *цјелину*, под именом *краљевине Далматије.*

Далматија би под француском владавином од 1806 до 1813 године. Сад освану и за православне љепши дани. Архимандрит *Герасим Зелић* поднио је молбу и извештај о бићу источне цркве у Далматији,[62] услијед чега изда *цар Наполеон декрет дне 19. септембра 1808*, којим се уређује православна црква у Далматији.

Главне тачке тога знаменитога указа гласе:

Члан 1. *Биће у Далматији један епископ закона грчкога;*

2. *Биће такође један капитуо и једна семинарија за обучавање истог духовенства грчког;*

3. *Назначујемо епископу из наше краљевске ризнице плату годишњу од 15000 либара;*

4. *Дајемо такође исто толику своту из наше ризнице за свакогодишњу плату капитола и семинарија;*

5. *У доходећему мјесецу Новембру под начеоством нашега проведитор-ђенерала биће сакупљен у Задру синод, састављен од четрдесет поданика закона грчког, именованих од истог проведитор-ђенерала из двоструког списка, који ће му поднијети Архимандрит* (Зелић);

6. *Овај ће синод изјавити своје мисли о начину добре уредбе и опслужења закона грчког;*

7. *Приказаће нам се још једно мишљење за боље стање парохија и рачун од трошкова потребних за службу црковну;*

8. *Половину ових трошкова плаћаће подложници истог закона грчког на начин, који буде одређен,*

а друга ће се половина намиривати из наше ризнице.[63]

Синод се искупи у Задру мјесеца Новембра 1808, а сврши се крајем Декембра исте године.[64]

У то доба находио се већ у Далматији епископ *Краљевић* из Босне, који се почео мијешати у дјела црковна.[65]

Синод је изабрао депутацију, која крајем године 1809 изађе у Паризу пред цара Наполеона I. да му се захвали.

Цар Наполеон затим *указом од 26. Марта 1810* одреди:

1. *Епископ Венедикт Краљевић наименован је епископом грчким у провинцији Далматији.*
2. *Провинција Бока Которска биће чест епархије далматинске.*
3. *Архимандрит Зелић биће одређен. као велики викарије епископа Далматинског, да управља црквом грчком у провинцији Боке Которске; уживаће годишњу плату од шест тисућа франака.*[66]

При опроштајној аудијенцији рече цар Наполеон I. архимандриту Герасиму Зелићу: „*Хајдете у вашу отаџбину и кажите, како сте били овдје дочекани, и реците Далматинцима, да ја држим у једној руци правицу, а у другој мач, за наградити добре и казнити зле, и учинићу за њих*“.[67]

Велики Викарије архимандрит Зелић стигне у манастир *Савину* 4. Декембра 1810, гдје га дочекају архимандрит *Никанор Богетић* и многа господа.[68]

Архимандрит Зелић у својој *аутобиографији*, тој класичној књизи српске литературе, описује

стање у којем је затекао 1810 године православну цркву у Боци Которској овим ријечима:

„У Боци Которској имало је духовенство источнога вјероисповједања при републици Венецијанској мало неко утјешење и нешто мало више добра, него далматински клир. Будући да су у Боци Которској два дијела закона источнога, а трећи дио римске цркве, *међутим сви прави Славени, једнога рода и по Христу права браћа;* друго: што су Бокељи, колико сам ја у биће мога викарства међу њима стојећи искусити могао, славни и у оружју храбри, и што су пловећи по мору себи доста просвјећења прибавити могли; а треће: што граниче с народом самовласним Црногорским, који је сав источнога вјероисповједања. Венецијанска је република била из неке политике допустила црногорским митрополитима да могу над бококоторским клиром у црковним стварма неку власт имати тј. цркве освећавати, клирике рукополагати и народ походити, и то је било и под аустријским у 9 година владањем (1797—1806) и све до доласка француског оружја и мога прихода у ону провинцију, како велики викарије епископа Далматинског. Но будући да је у Далматији и Боци Которској народ без семинарија и без других школа лежао у крајњој сљепоти, непросвјећењу и самовољству, зато ни исти упоменути црногорски митрополити нијесу могли поставити самовољни онај клир и народ у црковно благочиније, јер гдје је рат или каква ларма, *ту је први војвода попа*“...[69]

Крајем године 1810 тј. доласком новога великога викарија Зелића у Боку, преста јурисдикција митрополије Цетињске над православном црквом у Боци Которској.

Православни у граду *Котору* имадијаху до онда малу, исконом католичку *цркву Св. Луке,*[70] која је саграђена године 1195., у дане Стефана Немање; али тај храм бијаше претијесан за велики број православних хришћана градских, стога *маршал Мармонт* њима преда, пређе такође католичку а тада празну, *цркву Св. Николе,* коју архимандрит Зелић освети 19. Декембра 1810 године.[71] Цркву Св. Николе у Котору саградио је године 1344. властелин *Никола Буђа,* протовистијар цара Душана.[72]

Герасим Зелић оста, управљајући и уређујући православну цркву, до 16. Јануара 1812. у Боци; тада се одрече викарства ради несугласице с епископом Краљевићем.[73]

Исте ове године 1812 бише уклоњени католички олтари из православних цркава у Боци.[74]

За великога викарија, послије Зелића, буде наименован од француског губернатора *Никанор Богетић,* архимандрит Савински.[75]

VII.

(1810—1871)

Послије погибије Наполеонове у Русији, подиже се Петар I., владика Црногорски, те уђеже почетком Септембра 1813 у Боку Которску. Црногорци и Бокељи с помоћу Енглеза освоје до наизмак исте године градове Будву, Херцег-Нови, Котор и сву Боку. У скупштини бокељских главара пак, држаној у *Доброти* крај Котора, подвежу се сви, писменом *изјавом дне 29. Октобра* 1813, на сједињење са Црном Гором. Тек услијед жеље Алексан-

дра I., цара Руског, изађу Црногорци концем Маја 1814 из Боке, те земљу заузму Аустријанци.[76]

Те године 1814 би придана епархији Далматинској још и *Истра*.[77]

Бечким конгресом и миром од 1815 пријеђе краљевина Далматија (с Дубровником и Боком Которском) и формално опет под аустријску владавину; Французима пак спроведено ново уређење православне цркве оста нетакнуто при овој политичкој промјени.

Епископ *Венедикт Краљевић*, родом Грк, управљао је лично дијецезом од 1810 до 1822; прешавши у Млетке године 1822, имадијаше послије све до године 1829 свога намјесника у лицу *Спиридона Алексијевића*, пароха Задарског.[78]

Епископ је Краљевић оставио жалостан спомен у Далматији, ради свога злосретнога покушаја да изведе *унију* с римском црквом.

Други епископ Далматански бијаше *Јосиф Рајачић* (1829—1834), који послије поста архијепископ Карловачки, митрополит и патријарх Српски.

Иза Рајачића бијаше епископом *Пантелија Живковић* (1834—1835).

Од 1835 па све до 1844 бијаше *епископска столица* Далматинска *упражњена*, те епархијом управљаху *ђенерал-викари*, а то:

1. Архимандрит *Симеон Тркуља* (1835—1841).
2. Парох *Силвестар Вучковић* (1841—1842).
3. Архимандрит *Стефан Крагујевић* (1842—1843).
4. Јеромонах *Атанасије Чурлић* (1843—1844).

Послије дође за епископа *Јеротеј Мутибарић* (1844—1853); а напокон *Стефан Кнежевић* (1853—1871; † 1890).

Епископи од Рајачића па до Кнежевића нђаху на рукоположење у *Сријемске Карловце.*

У *Боци Которској* бијаше *епископских викара,* који стојаху у манастиру *Савини* крај Херцег-Новога, а *слијед*[79] им је оваки:

1. Ђенерал-викарије архимандрит *Герасим Зелић* (1810—1812).

2. Архимандрит *Никанор Богетић* (1812—1822)

3. Јеромонах *Софроније Ђучић* (1822—1825).

4. Архимандрит *Макарије Грушић* (1825—1845).

5. Архимандрит *Принеј Поповић* (1846—1865)

6. Архимандрит *Атанасије Чурлић* (1865—1872).

Осим Зелића, сви други имадијаху наслов *епископског провикара.*

Царском одлуком од 16. Марта 1853. наређено је, да епископ Далматински преко године подуже борави у *Котору;* него то бијаше тешко извршивати ради удаљености од Задра, гдје је столица епископска.

На *молбу од 16. Јуна 1867* православног народа округа *Бококоторског* и *Дубровачког,* одобрило је Његово Величанство цар *Фрањо Јосиф* I., *одлуком од 25. Октобра* (6. Новембра) 1870, да се установи *источно-православна епископија* која ће обухватати предречена два окружја, а са столицом у *Котору.*[80]

Одлуком од 25. Фебруара (8. Марта) 1871 пак, именова Цар архимандрита *Герасима Петрановића* за православнога *епископа Бококоторског* и *Дубровачког.*

У српски писаној *царској повељи од 23. Јули* 1874 о утемељењу епископије Которске, каже се

за Герасима Петрановића да је *„муж изврстан и чист, с непорочнога свога живота и с учености своје; муж који је за поредак црквени и за образовање народа веле заслужан“*.[81]

Истом повељом би парохијална црква Св. Николе у Котору узвишена на част *цркве епископалне* (саборне).

Још године 1873 била је подигнута православна епископија у *Черновици* (у Буковини) на част *митрополије,* а *царском повељом од 18.* (30.) *Маја* 1874 бише јој подређене епископије Далматинско-Истарска и Бококоторско-Дубровачка.

Ово ново уређење православне цркве у Аустрији било је као посљедица новога државноправнога облика Царевине, која је нагодбом од 1867 постала реална унија под именом Аустро-Угарске Монархије.

Положај српско-православнога епископа *Которског* према митрополиту *Буковинском* и према српском митрополиту *Карловачком* одређено је већ поменутом царском повељом од 23. Јула 1874 овако: *„он* (Петрановић) *а и насљедници његови припознаће митрополита Черновичкога за свога непосреднога поглавара црквенога, а токо исто у стварма догматским и чисто духовним Српског патријарха Карловачкога с његовим Синодом за врховну власт неодвисне цркве грчко-источне у државама Нашим* (царским), *и исказиваће им част, штовање и послушност онако, како то изискују закони свете цркве“*.[82]

Ново устројство православне цркве у Далматији, које је почео цар Наполеон I., довршио је цар Фрањо Јосиф I. установљењем православне епископије Бококоторске. С годином 1871, кад је постао Герасим Петрановић епископом Бококотор-

ским, почиње нов период у историји православне цркве у његдашњој Зети.

Берлинским миром 1878 би *Спич* придружен Аустро-Угарској Монархији, пак затим спојен у политичком и црквеном погледу с Котором.

Епископија Бококоторска, Дубровачка [83] и Спичанска имала је при крају 1895 године слиједећу *статистику*:[84]

Епископија је подијељена на *четири протопрезвитерата*, а има свега *четрдесет и три парохије* и *шест капеланија*. *Цркава* свега 206.

Број душа, мушкога и женскога спола, 28000. *Свећеника* чина *монашкога* 11, а чина *свјетовнога* 43.

Манастира[85] има *осам*, а то:

У срезу Которском *Подластва;* у срезу Рисанском *Бања;* у срезу Херцегновском *Савина;* у срезу Будванском пак *Градиште, Режевић, Прасквица, Дуљево* и *Подмахини*.

1. Манастир *Подластва*. Црква је посвећена Рождеству Св. Богородице. Натпис, урезан на једноме прагу, каже да је манастир поновљен године 1700. Приликом устанка 1869 запали војска манастир и цркву, али помоћу Њег. Величанства цара све је лијепо оправљено године 1874.

2. Манастир *Бања*. Црква је посвећена великомученику Св. Георгију. Основан је од главара Рисанских 1718 године,[86] а у њеколико оправљен 1876.

3. Манастир *Савина*. Манастир је опстојао већ 1648 године. Обновљен је 1693 од добјеглих калуђера манастира Тврдоша у Херцеговини. Тада већ опстојаше *мала* црква, која би посвећена Успенију Св. Богородице.

Нова *велика* црква (светоуспенска) почела се градити 1777, а би довршена 1799, неимар јој би-

јаше *Никола Форетић*.[87] Сјеверна страна манастира изнова је грађена 1876 помоћу Њег. Величанства цара Фрање Јосифа I. и настојањем епископа Герасима Петрановића.[88]

4. Манастир *Градиште*. Предање народно каже, да је манастир био филијал лавре Дечанске. Село Градиште пак даровала је краљица Јелена, мати краља Милутина, 1305 године оближњем, а сад пустом католичком манастиру Св. Богородице на Роцу.

Црква Св. Саве Српскога сазидана је године 1500. Црква Св. Николе обновљена је 1620. Има још трећа црква, посвећена Успенију Св. Богородице. Године 1876 је манастир сасвим оправљен.

5. Манастир *Режевић*. Народно причање каже, да је у стара времена ту била гостионица за путнике, на развалинама великих грађевина.

Године 1814 дође игуман Максим из манастира Косијерева у Херцеговини, и оправи двије мале црквице, Успенија Св. Богородице и Архиђакона Св. Стефана. Послије тога још је много шта оправљено и дозиђивано.[89]

6. Манастир *Прасквица*. Основао[90] га је господин Баоша III. године 1413.

У томе манастиру одржаше господа и суђе Паштровске године 1636. збор за бирање игумана. Стара црква Св. Тројице запуштена је. Црква *Св. Николе* (Баошина) распрострањена је и поновљена 1847 године.[91]

7. Манастир *Дуљево*. Народно причање каже, да је овај малени манастир сазидан у дане цара Душана, а да је био филијал лавре Дечанске. За турске најезде опусти манастир.

Послије се обнови, а године 1677 држаху господа и суђе Паштровске збор, на коме изабраше игумана.

Крајем XVII. стољећа дођоше у манастир херцеговачки калуђери, које досла владика Саватије Љубибратић-Руђић из Савине. Године пак 1785 опљачка манастир Махмут Бушатлија, везир Скадарски; иза тога посла Савина лијепе иконе и богате сасуде,[92] те се тако обнови манастир 1786. Црквица је посвећена првомученику Св. Стефану.[93]

8. Манастир *Подмахини.* Не зна се кад је основан. Године 1679 служаше цркву њеки поп Вуко Милићевић. Предио Подмахини био је све до године 1838 *црногорски.* При устанку године 1869 буде манастир спаљен. Милошћу цара Фрање Јосифа I. обнови се сасвим црква, посвећена Св. Петки, 1872 године.[94]

У Подмахинима има велељепна *црква Успенија Св. Богоматере* (сад празна), коју сагради 1747 владика Сава Петровић Његош.[95]

Надодајемо још и *попис* досада познатих *црквених живописаца,* који је приредио Младен Црногорчевић,[96] а који смо њешто мало попунили.

1. *Никодим,* игуман Режевићки, живописао је једну икону у манастиру Режевићу године 1423.

2. Поп *Јевстатије Будимљанин,* исписао је стијене манастира Градишта године 1620.

3. *Ђорђе Димитријевић* (I), спомиње се године 1694, а родоначеоник је живописаца из породице Димитријевића у Рисну.

4. *Димитрије Даскал* (Димитријевић), исписао је стијене у цркви Св. Николе у Пелинову у Грбљу године 1718.

5. *Ђорђе Димитријевић* (II), живописао је једну икону за цркву Савинску године 1740, и иконостас цркве Св. Спаса у Ластви у Грбљу године 1747.

6. *Данило Димитријевић,* исписао је стијене цркве Св. Николе у Главатима у Грбљу године 1757.

7. *Рафаило Даскал* (Димитријевић), живописао је њеке иконе у цркви Св. Георгија у Љешевићима у Грбљу године 1752—1770. Израдио је један крст у цркви Рождества Св. Богородице у Забрђу на Луштици године 1754. Осим тога исписао је године 1750 икону Успенија Св. Богородице у малој цркви манастира Савине.[97]

8. *Василије,* зограф из *Рисна* (ваљда и он Димитријевић?), израдио је иконостас у цркви Св. Николе у Градишту године 1796.

9. Поп *Сима Лазовић* из Бијелога Поља у Старој Србији, живописао је иконостас у Савини године 1797. Иконостас је тај у *великој* цркви.[98]

10. *Алексије* Симов *Лазовић* (Бјелопољац) живописао је иконостасе; у цркви Св. Срђа и Вакха на *Подима* (1804); у цркви Св. Николе у *Баошићима* (1806); у цркви Рождества Св. Богородице у *Бијелој;* пак у цркви Успенија Св. Богородице у манастиру *Режевићу.*

11. *Даскало Рафаиловић* (свакако *син* Димитријевића), *„народни зограф од Рисна“*, живописао је једну икону у цркви Св. Јована у *Кртолима* године 1820.

Овдје придодајемо:

12. Јеромонах *Јосиф Катурић,* родом из Рисна, сада настојатељ манастира *Дуљева,* исписао је многе иконостасе по Боци.[99] Био је као младић њеко ври-

јеме у Русији, у Кијевопечерској Лаври, гдје се живопису научио.

С указом од године 1810 цара Наполеона преста многостољетна потиштеност православне вјероисповијести у Далматији и Боци Которској. Љубав и преданост православних хришћана к својој национјоналној цркви сачувало је од уништења дјело Св. Саве Српскога. Огромна већина православних бокељских Срба остаде у прадједовској вјери и дочека ново и боље доба.

Постављањем пак *Герасима Петрановића* за епископа Которског године 1871, односно његовим примањем управе над епархијом дне 23. Декембра 1872, отворио се посве *нов период* у историји православне цркве у Боци Которској. Књига у којој су забиљежени црни дани, склопљена је за увијек — *а што је било, нека је просто!*

Ђорђе Стратимировић.

НАПОМЕНЕ

[1] Година основања Барске Архијепископије још није тачно одређена. Историци тврде да је још Стефан Војислав покренуо ствар. Непосредни повод, веле, да је била несрећа која је задесила јужно-далматске епископе, путујући морем на црквени сабор у Сиљет, а који се подавише близу отока Хвара (Punta dei Vescovi). Али, мислимо, да је на одлуку столице Римске утицала и зебња да се Дукљани не одбију од ње, услијед раскида између Рима и Цариграда, који је баш у оно вријеме (1054) настао.

Први архијепископ Барски, за кога се зна, био је *Петар,* који доби од папе Александра II. (1061—1073) *плашт* (Pallium) и право да се испред његове особе носи *крст.* Папино писмо (epistola Alexandrina) од године 1062. одређује тачно јурисдикцију Барске Архијепископије, наводећи поименце све подређене епископије. За архијепископа Петра вели Фарлатија, да је већ *двије* године прије тога засио био на пријесто.

Узимајући у обзир, да се у Александровској листини управ износи цијела *организација* барске цркве — то мислимо, да је Петар доиста *први* архијепископ Барски, а да га је поставио још папа Никола II. (1058—1061), а у достојанство да га је увео тек папа Александар II., шиљући му *плашт.*

Према томе основана је Барска Архијепископија од папе Николе II. године 1060. (Александровска листина находи се у Farlati „*Illyricum sacrum*“, књ. VII. с. 17.

---

[2] У листини папе Александра II. пише: „monasteria quoque tam Latinorum, *quam Graecorum sive Slavorum*

cures, ut scias et haec omnia unam Ecclesiam esse". (Farlati, Illyricum sacrum, VII. p. 18).

---

[3] Раскол јавио се већ у IX. стољећу, кад је папа Никола I. године 863. вргао анатему на Фотија, патријарха Цариградског. Али послије су се цркве, римска и цариградска, опет приближиле, те не дође још до коначне подјеле.

Коначна дноба између источне и западне цркве настала је тек 16. Јула 1054, када је папа Лав IX. анатемисао Михајила Керуларија, патријарха Цариградског; на што Михајило и остала три васеленска источна патријарха вргоше са своје стране анатему на Лава IX. (Васеленски су патријарси: Цариградски, Антијохијски, Јерусалимски и Александријски).

---

[4] У вријеме средњевековне државе српске био је Архијепископ Барски поглавник свих српских католика, а називао се *приматом Српским* (Primas Serviae).

Ко прочита историју Барске Архијепископије у Фарлатијевом дјелу „*Illyricum sacrum*", (књига VII), доћи ће до увјерења, да су се у средњем вијеку католичка црква и *српско име* добро слагали.

---

[5] *Гласник* срп. уч. друштва, књига 57, Биоград 1884, с. 75; састав архимандрита Нићифора Дучића „*Јепископије Зетска и Дабарска*".

---

[6] *Споменик* XXVIII. срп. крал. Академије, с. 38, *напомена* 126.

---

[7] *Просвјета*, књ. I. Цетиње 1892., с. 14; састав архимандрита Илариона Руварца „*Владике Зетске и Црногорске.*"

---

[8] *Просвјета*, ibid., с. 14 и 15.

---

[9] *Гласник* срп. уч друштва, књ. 57., ibid. с. 79, напомена 2.

Просвјета, ibid., с. 15 и 16.

---

[10] *Гласник* срп. уч. друштва, књ. 49., с. 172; састав Чедомиља Мијатовића „*Балшићи*“.

---

[11] Константин Јиречек: Odnošaji Dubrovčana sa Srbijom pod carem Urošem i kraljem Vukašinom; пријевод уз *Bullettino di Archeologia e storia Dalmata*, god. 1888. pag. 24.

---

[12] Младен Црногорчевић „*Михољски Збор*“, Београд 1893. с. 11.

---

[13] Ђурађ Страцимировић имао је за жену *Јелену*, а Бајазит *Оливеру*, кћери кнеза Лазара и кнегиње Милице.

---

[14] Farlati „*Illyricum sacrum*“, VI. pag. 457; види тамо дукал од 10. феб. 1421. у коме се спомиње *insula S. Michaelis*.

---

[15] Schafarik „*Acta archivi Veneti*“, II. p. 265.

---

[16] *Просвјета*, ibid., с. 16.

---

[17] Црногорчевић „*Михољски Збор*“, с. 34.

---

[18] Acta archivi Veneti, II. p. 248.

---

[19] Црногорчевић „*Михолски Збор*“, с. 46.
Из текста латинске одлуке *не излази* да су Которани тај оток тек тада заузели.

---

[20] Acta archivi Veneti, II. p. 268.

---

[21] Acta archivi Veneti, II. p. 265.

---

[22] Acta archivi Veneti, II. p. 251.

[23] *Глас* XXVIII. срп. краљ. Академије, с. 39. — студија Љ. Јовановића „*Стјепан Вукчић Косача*“.

---

[24] *Споменик* XXVIII. срп. краљ. Академије, с. 14. — студија „*О прошлости и неимарству Боке Которске.*“ Надодаћемо нешто о дотичном натпису. У приведеноме нашем раду изнијели смо, да почетно слово владичина имена (Неофит) се састоји из три вертикалне црте, које су озго спојене хоризонталном цртом. Сва слова *т* пак писана су као грчко *т*: те стога почетно слово имена никако не представља *т*.

Размишљајући о чудноме облику реченога почетнога слова (које је поводом било да се читало Теофит умјесто *Неофит)* дошли смо до слиједећега ресултата: у натпису су сва слова *н* састављена од двије вертикалне црте, које спаја *степеник* т.ј. хоризонтална цртица, пак вертикална и опет хоризонтална; испоређујући та слова *н* с почетним словом, лако можемо да разумијемо, како је *ковач* досиио до облика за почетно слово владичина имена. Ковач је напме вертикалну цртицу степенића продужио горе и доље, које није знао друкче да смјести, до да их стави уврх трију вертикала — те тако доби облик наопачке окренута *ш*, које му замјењиваше велико *Н*.

---

[25] Црногорчевић „*Михољски Збор*“, с. 7.

---

[26] Црногорчевић „*Михољски Збор*“, с. 34. у напомени 2.

---

[27] Црногорчевић „*Михољски Збор*“, с. 47. у напомени 1. —

Брда су одмах до Превлаке, те и она свакако припадаху Михољскоме Збору, и ако се овдје не именују.

---

[28] Farlati „*Illyricum sacrum*“, VI. p. 467.

---

[29] *Област Св. Михаила* састављаху, како показасмо, дакле: Превлака, Брда, Кртоли, Луштица, Љешевићи и Бог-

дашњи. Опсег Збора како га је оцртао г. Црногорчевић (с. 7), биће превелик.

---

[30] Црногорчевић „*Михољски Збор*“, с. 32 у напомени 1. — Испореди: *Споменик* XXVIII. срп. краљ. Академије, с. 37. напомена 93.

---

[31] Ти фалсификати штампани су у *Radu* југославенске Академије, књ. I.

---

[32] Црногорчевић „*Михољски Збор*“, с. 47. напомена 1.

---

[33] Farlati „*Illyricum sacrum*“, VI. p. 465.

---

[34] Farlati „*Illyricum sacrum*“, VI. p. 467, у дукалу од 22. маја 1455.

---

[35] Стјепан М. Љубиша „*Приповијести*“, Панчево 1882., с. 249. —

---

[36] Д. Милаковић „*Историја Црне Горе*“, Задар 1856., с. 73. —

---

[37] *Глас* XXVIII. срп. краљ. Академије, с. 65; студија Љ. Јовановића „*Стјепан Вукчић Косача*“.

---

[38] *Глас* XXVIII. срп. краљ. Академије ibidem p. 67.

---

[39] Ковачевић-Јовановић „*Историја српскога народа*“, Београд 1891., II. с. 47 и 52.

---

[40] Acta archivi Veneti, II. p. 454 и даље.

---

[41] Ковачевић-Јовановић, ibidem II. с. 65.

---

[42] Ковачевић-Јовановић, ibidem II. с. 66.

---

[43] *Просвјета*, I. с. 17; састав Иларијона Руварца „*Владике Зетске и Црногорске.*“

---

[44] *Просвјета*, ibidem с. 14 и 22.

---

[45] *Просвјета*, ibidem с. 22 и 23.

---

[46] „*Живот Герасима Зелића*“, Панчево, с. 187 и 214.

---

[47] *Гласник* срп. уч, друштва. књ. 57., с. 82.

---

[48] Да су Срби православне вјере и њихово свећенство вавијек сматрали за свога старјешину владику Црногорскога, као насљедника митрополита Зетских, то се лијепо види већ и по натписима на разним црквама у Боци, урезаним и постављеним при оправкама и обновама истих. *Примјери:* Оправка цркве у *Градишту* године 1620, у дане владике *Руфима I.* (1593—1640), који се ту помиње (Шематизам епархије Бококоторске, 1896., с. 44, 46). Црква у *Пелинову*, оправљена за владике *Данила* (1697—1735); види Шематизам исте епархије 1877., с. 31.

---

[49] *Просвјета*, ibidem с. 18.

---

[50] *Просвјета*, ibidem с. 18. Спомињу се прије ових још *Герман, Павао, Василије и Никодим* — али се за њих ништа поуздана не зна. —

---

[51] *Шематизам* правосл. епархије Бококоторске, године 1874., с. 7. (Историјски преглед о православној цркви у Боци Которској од епископа Герасима Петрановића).

---

[52] Сједно је најприје у *Савини*, па послије у *Топлој*. (Испореди Тома К. Поповића „*Херцег-Нови*“, Задар 1883., с. 139).

---

[53] *Шематизам.* за годину 1874, ibidem с. 7.

---

[54] Име *Руђић* захваљујемо обавјештају г. архимандрита И. Руварца.

---

[55] *Шематизам*, за годину 1874., ibidem с. 7. — Т. К. Поповић *„Херцег-Нови“*, с. 68

---

[56] *Шематизам* епархије Бококоторске за г. 1889., с. 37.

---

[57] *Гласник* срп. уч. друштва, књ. 57., с. 84, у већ именованом саставу архим. Дучића.

---

[58] Католичких је олтара било н.пр. у цркви *Св, Луке у Котору* и *Св. Николе у Радованићу* (Шематизам за 1877, с. 31); пак у цркви *Св. Недјеље у Јошици* (Шематизам за 1876, с. 33).

---

[59] *Шематизам* за год. 1874., с. 6. — *Петар I.* постаде владиком 1784, како је то показао архимандрит И. Руварац у *Просвјети*, I., с. 21.

---

[60] *Шематизам* за годину 1891., с. 35.

---

[61] Живот Герасима Зелића, панчевачко издање, с. 305.

---

[62] Живот Герасима Зелића, с. 279.

---

[63] Живот Герасима Зелића, с. 279—280.

---

[64] Живот Герасима Зелића, с. 282.

---

[65] Живот Герасима Зелића, с. 283.

---

[66] Живот Герасима Зелића, с. 299.

---

[67] Живот Герасима Зелића, с. 300.

---

[68] Живот Герасима Зелића, с. 312—313.

---

[69] Живот Герасима Зелића, с. 317.

---

[70] *Споменик* срп. краљ. Академије, књ. XXVIII. с. 20.

---

[71] Живот Герасима Зелића, с. 327.

---

[72] *Шематизам* епархије Бококоторске г. 1893., с. 38.

---

[73] Живот Герасима Зелића, с. 331 и 336.

---

[74] *Шематизам* епархије Бококоторске, год. 1876., с. 33, напомена 5. —
Шематизам, исти, године 1877., с. 31.

---

[75] Живот Герасима Зелића, с. 334.

---

[76] Поповић *Херцег-Нови*, с. 125—131.

---

[77] *Шематизам епархије Далматинске*, за годину 1858., с. 3. —

---

[78] *Шематизам епархије Далматинске*, за год. 1858., с. 4. — На истоме мјесту и *све остало* о *Далматинској* епархији. —

---

[79] *Шематизам* епархије Бококоторске, год. 1874., с. 8.

---

[80] *Шематизам* епархије Бококоторске, година 1896., с. 35. — На истоме мјесту и све остало о епископу Герасиму Петрановићу.

---

[81] *Шематизам* епархије Бококоторске, г. 1896. с. 36.

---

[82] *Шематизам*, пређашњи, с. 37 и 38.

---

[83] Дубровник био је исконом латински град. Сва околна земља пак припадала је српској држави и бијаше

као и данас насељена Србима. Даровштинама српских краљева и кнезова стече Дубровник мало по мало све приморје између Неретве и ушћа залива Которског. Краљ Стефан Душан уступи Дубровчанима 1333 године Стон и Рат (Пељешац), а послије добише од властеле српске све Конавле. Свуда ту бијаше народ православне вјере, али га Дубровачка госпоштина преведе на римокатоличку не трпећи другу вјеру на своме земљишту.

Православни што се досељаваху из Херцеговине у град морадоше или пријећи на католичку вјеру, или чак у манастир Дужи (код Требиња) ходити да одстоје литурђију. При крају XVIII. вијека окрену се на боље. Кад Руси бијаху разбили Турке у поморској битци код Чесме, дођу са својим бродовљем под Дубровник, те учине с дубровачким кнезом уговор, у коме се исти осим осталога подвезује, да ће се саградити православна црква у граду; него то се ипак не изврши. Текем године 1790 купе њеколике православне породице једну кућу изван самога града, у коју смјесте свећеника, који ту служаше литурђију.

А то је био почетак данашњој српско-православној опћини дубровачкој. (Испореди: *Шематизам* епархије Бококоторске, година 1876. с. 7—10).

---

[84] *Шематизам* епархије Бококоторске, год. 1896. с. 33.

---

[85] *Шематизам* епархије Бококорске, године 1877, с. 5—9.

---

[86] *Шематизам* епархије Бококоторске, год. 1878, с. 33.

---

[87] *Споменик* срп. краљ. Академије књ. XXVIII. с. 29.

---

[88] *Шематизам* епархије Бококоторске, год. 1877. с. 6.

---

[89] *Шематизам* епархије Бококоторске, год. 1877, с. 8.

---

[90] *Шематизам* епархије Бококоторске, год. 1893, с. 40.

---

[91] *Шематизам* епархије Бококоторске, год. 1877, с. 8.

[92] Томо К. Поповић „*Херцег-Нови*“, с. 57 и 58.

---

[93] *Шематизам* епархије Бококоторске, год. 1877, с. 9.

---

[94] *Шематизам* епархије Бококоторске, год. 1877, с. 9.

---

[95] *Шематизам* епархије Бококоторске, година 1876 с. 33 и 34.

---

[96] *Шематизам* епархије Бококоторске, год. 1896, с. 48.

---

[97] *Шематизам* епархије Бококоторске, година 1879, с. 29. — У натпису презива се он „*петим зографом, славенскога језика;*“ а доиста је *пети* из *своје породице* (Димитријевића).

---

[98] *Шематизам* епархије Бококоторске, год. 1892, с. 39.

---

[99] Црква Успенија у *Ђешевићу* (Шематизам година 1876., с. 32).

Црква Св. Саве *(гдје?)*; види Шематизам године 1877., с. 32.

Црква Св. Петке у *Главатичићу* (Шематизам год. 1878., с. 32).

Црква Св. Петке у Унпринама (Пољицима); види Шематизам год. 1879, с. 30.

Црква Св. Николе у Леденицама.

Црква Св. Луке у Рисну.

ФИЗИЧКО ВАСПИТАВАЊЕ
И ЊЕГОВЕ РЕФОРМЕ

I.

О потреби физичкога васпитања.

Говорити у опште о физичкоме васпитању код нас, мислимо да је не само корисно, него и *ирекo потребно.*

Телесни развитак и здравље у школи и народу толике су важности, да би питања о њима требала да су непрестано на дневноме реду. Ово тим пре, што нам наши најпозванији фактори, лекари и хигијеничари, већ од дужега времена потврђују немио појав: да је стање здравља у народу све горе, да физички развитак нагло опада — не само по варошима, него и по селима.

Некада је наш народ и порастом и телесном снагом био на високоме ступњу развитка. Поред природних утицаја, које собом доносе земљорадници живот, рад и кретање у слободном и чистом ваздуху, омладина у нашега народа и сама је доприносила развијању и јачању свога тела, снаге и издржљивости; она се вежбала и забављала витешким и народним *играма* у колу, у скакању и трчању, у бацању камена и цилита, у рвању и

стрељању; она се у њима надметала радо и често, у данима одмора, у задругама, на састанцима и саборима. На тај начин, народна је омладина крепила и тело и дух свој; а тиме је, поред стројности и физичке лепоте, поред бадрости и крепости своје, била кадра, кад је требало, да покаже необичну моћ и издржљивост, необично јунаштво и пожртвовање; била је кадра да чврсто стане на браник за име и веру народну, да се јуначки ухвати у крваво коло борбе за ослобођење своје отаџбине...

А данас?

Данас нам је остало само да јадикујемо за том снагом и лепотом јуначком, која је негда била и снага народа нашег. Данас се ретко види она мушка стројност и лепота, којом се одликовала омладина српска; не негује се више телесни развитак у оној мери, у којој је то негда било; не виђе се више онако поносно шарено коло момака и девојака; момчадија се не надмеће онако радо у народним и витешким играма; она почиње заборављати на пријатан и користан умор, што их доносе утакмице у скакању и трчању, у рвању и цилитању; она кржљави и снагом и порастом; постала је жртва разних болештина; измеће се, дегенерише, „изрођава“...

У данашњем стању физичке назадности, где оштра коса неумитне природе листом коси све што је немоћно, мекушно и кржљаво; где озбиљност положаја нашега народа и отаџбине потребује крепости и издржљивости; где омладину нашу очекују огромне жртве за извршење народнога задатка; — неизбежно је потребно, да се неко и код нас озбиљно забрине за здравље и телесни развитак у народу, да својски потражи лека томе злу, које

прети да га са свим разори; потребан је неко, ко ће народу помоћи саветом и упутом, ко ће га подстаћи на неговање телеснога развитка и здравља, на оснажење и издржљивост у раду и животу, за што су, данас, прилике све теже и мучније. Тај неко може бити — не појединац, не више њих, већ ми сви, а на првоме месту школа и држава.

Покретати чешће говор о овим питањима, подстицати надлежне чиниоце (државу, општине, санитете, приватна друштва установљена за унапређење здравља и физичкога развитка) да живље пораде у корист њихову, — било би, нема сумње, потребно за бољитак саме ствари. Али је то, у главноме, посао дневне журналистике, која би питања ове врсте требала да истиче и расветљује много више, него што је код нас случај.

Нас ће овде интересовати питање о начинима и путовима, по којима се креће физичко васпитавање у културних народа европских, а нарочито питање о његовим реформама, које су у најновије доба на дневном реду. Ово је за нас од велике важности с тога, што је последњих година физичко васпитавање по школама нашим потпуно занемарено, те је насушна потреба да се поново оживи; а том се приликом, свакојако, морају имати на уму и реформе његове. Оне ће за нас бити добро дошле и с тога, што се питање о гимнастици и гимнастичким вежбањима отпочело живље кретати приватном иницијативом — гимнастичким друштвима. А што је најглавније, расправљање питања о начинима и реформама физичкога васпитавања, показаће нам и пут, како да се помогнемо у утицају на неговање телеснога развитка у самом народу.

Тога ради, у главноме питању о оцени данашњих начина за унапређење физичкога васпитања и о реформама његовим, користићемо се радом професора физиологије Туринскога универзитета, *Анцела Моса*,[1]) који се нарочито одао на физиологију мускула и њиховога кретања, и који је велику пажњу поклонио физичкоме васпитавању и његовим реформама. Местимице послужићемо се и другим списима о гимнастичким и дечјим играма.[2])

Неће бити некорисно, ако пре свега проговоримо реч две о потреби физичкога васпитавања у опште.

*

У свима културним државама данас је поклоњена велика пажња телесноме развитку омладине, који је био јако занемарен појачаном тежњом за што већим умним и душевним развитком. Циљ данашњега васпитавања схваћен је у хармонијскоме развитку и тела и душе. „Само је у здравоме телу здрава и душа“, — било је главно начело у педагогији старих Грка. Ту је истину признала и усвојила и данашња наука о васпитању.

Већа пажња, посвећена физичкоме васпитавању, тек је новијега доба. Још од времена старих Грка и Римљана, када је телесни развитак омладине заузимао прво место у васпитавању, па кроз толике векове, до последњега, питање о васпитавању тела било је сасвим потиснуто, занемарено; а ако се по

---

[1]) *Angelo Mosso:* Die körperliche Erziehung der Jugend, Leipzig, 1894.

[2]) Од тих списа поменућемо нарочито:
E. v. Schenkendorff u. *Dr. med. F. A. Schmidt:* Jahrbuch für Jugend-und Volksspiele, 1892–96., Leipzig.
О. В. Крыжановскаго: Дѣтскія и гимнастическія игры 1896,
Prof. Dr. H. Blümner: Leben und Sitten der Griechen. 1887.

где-где и јављало, било је или усамљено, или ограничено на поједине изузетке и изузетне сталеже (нпр. код ритерства у Сред. Веку).

Последице овог занемаривања тела кроз тако дуго време биле су веома штетне по човечанство. Природа се свети људима за неиспуњавање њихових природних дужности. Њена се освета огледа у опадању у кржљању појединих раса, које негда беху напредне и угледне; у изрођавању читавих народа културних, који негда стајаху на високом ступњу цивилизације. То нам потврђују и статистички подаци многих данашњих народа. Опадање и „изрођавање" појединих народа оличено је у одсуству знаменитих генија и талената, у опадању друштвенога нивоа карактерности, у стању здравља и умноженом броју врстâ разних болести, у смањеном броју рађања а увећаном броју умирања, у краћем веку живљења, у опадању телесне стројности, угледности, лепоте, итд.

Човек је, у опште, постао немаран према својој снази и своме здрављу. Неће бити претерано ако се каже, да се он више брине о здрављу и снази своје стоке, од које очекује домаће користи, него ли о здрављу и снази себе самога. Та је немарност толико укорењена, да је ни најочевиднија зла не могу лако потиснути. —

Данашњи живот, са својим разноликим потребама и захтевима што их је створила цивилизација, у којој се све бринуло само за развитак и задовољавање ума и осећаја, врло је опасан са својих рђавих хигијенских последица — веома штетно утиче на физички развитак и здравље нашега орга-

низма. А колико је, тек, штетан у данашњем, јако развијеном варошком животу, у масама збијених кућа и грађевина, у ваздуху окуженом димом и шкодљивим испарењима, у нездравим погодбама хигијенским у опште, у природи разноврсних послова који спречавају кретање, потребно за развитак и здравље организма?...

Статистика нам стално показује увећавање броја нервних поболевања, која прете да достигну страховите размере. Упоредо с њима све се више умножава и број малокрвних, слабодушних и грудобољних. А шта да се каже о величини узраста, о угледности и лепоти тела, о издржљивости на послу и у оштријим променама атмосферским?... Одговор је на ова питања врло неповољан. Он доводи у велику бригу хигијеничаре и мислиоце свију данашњих културних народа.

Наши лекари, који имају посла и непосредна додира с народом, у ружној нам боји сликају његово телесно и здравствено стање. Из њихових се извештаја види, да наш народ и физичком снагом опада и кржљави, и да је број годишњих поболевања све већи. „Наш народ, до душе, јесте од природе бистар и разборит, те у многоме зрело суди; али је, за чудо, баш у питањима о животу и здрављу некако безазлен и неук; — шта више лаковеран, неразложан, па с тога и назадан. Баш у тим, тако важним питањима огрезао је у незнању, празноверици, нехату и неразложним обичајима — тако, да га то, у сред лепих и богатих крајева, баш одиста сатире... Дужина човечјега века наших најплоднијих крајева је 19 година!... Статистика бе-

лежи да у Србији више од половине (58%) деце умре пре своје 14. године“...[1])

О кржљавости и физичкој неспособности у народу најбољи су пример војни регрути — двадесетогодишњи младићи из целе земље. Наши војни лекари потврђују већ од дужега времена, да регрутације с године у годину показују све жалосније резултате: да је све већи број *„неспособних“ за војску*, дакле оних, који су или посве малога раста, или неразвијених и слабих груди, или слабога састава у опште. А „бити неспособан за војску, то ће приближно рећи: бити неспособан за живот“, — вели један наш војни лекар.[2])

Такви су извештаји о оном, највећем делу нашега народа, који се креће у слободном и свежем ваздуху, и који је, самим занимањем својим, у најбољој прилици да очува и окрепи своје телесне подобности. Није чудо, што се у варошана, у којих су прилике у том погледу много неповољније, находе и много гори резултати. —

Најштетније и најосетније последице занемаривања физичкога развитка показале су се на младоме поколењу *школском*. Ни кућа, ни школа, не брину се много о правилном и довољном васпитавању тела. И сам систем данашњега школовања толико је штетан по телесно и духовно здравље дечје, да ни најбољи учитељ, ни најбољи методи не могу детету уштедети низ шкодљивих утицаја школскога живота. Узроци су: у дугом сеђењу за клупом, у рђавом ваздуху покваренoм множином

[1]) *Проф. Др. Јовановић — Батут:* „Књига о здрављу“, Београд 1896. год. Издање Срп. Књиж. Задруге.

[2]) *Др. Владан Ђорђевић:* „Отаџбина“, књ. XII, Београд 1882

деце, у једностраном и увећаном духовноме напрезању, поред усиљеног мировања и безгласне непомичности, на које је осуђена жива и немирна природа детиња...

„Несразмера између вежбања мишића и вежбања мозга — вели *Мантегаца* — права је куга за децу; то је црв што подгриза корен здравља и снаге у нашем подмлатку“.[1])

Природа је детиња жива и нежна; за њен је развитак потребно много више кретања него код одраслих. Све данашње педагошке теорије знају ово; све нас оне и упућују на *харманијско васпитавање тела и душе*, као на принцип, без којега васпитавање промашује свој задатак. Па ипак, ми у практици, у школскоме раду, у састављању школскога плана и школских програма, заборављамо на тај принцип, управо, занемарујемо га. Школа, која живу природу детињу натерује да, у школи и код куће, проводи у сеђењу скоро цео дан на књизи и школским задацима, не дајући му ни прилике ни времена за слободно кретање, — убија децу, уназађује њихов физички развитак, упропашћује здравље њихово!

С тога се не треба чудити, што су нам школска деца бледуњава и нездрава, што је број годишњих поболевања њихових врло велики, што огромна већина пати од малокрвности, од анемичких појава у мозгу и конгестија, од покварености крви, од кратковидости и сличних недуга.

Код девојчица је то још у већој мери. Докле мушкарци сами, нагоњени живом природом детињом, надокнађују у неколико тај недостатак школскога

[1]) *Др. П. Мантегаца:* „Хигијена кретања“, превод Ј. Ђ.

васпитавања слободнијим кретањем и играма, којима им није забрањено да се користе; дотле девојчице немају такве повластице. Код њих се кретања и игре те врсте сматрају, без оправданих разлога, као неприлична, „мушкобанска“ и „непристојна“! Њихово је кретање одвећ ограничено, телесни развитак спутан, неприродан. Додајте томе још и оно накарадно, неразумно и прекомерно утезање „по моди“, које се често отпочиње још из најранијега доба, па ћемо имати јасну слику онога угушивања природе, што га, поред школе, још и кућа, са својим навикама и модерним животом, има у васпитавању женскиња.

Отуда је лако појамно, што се варошко женскиње све више измеће; што су данашње удаваче бледе, слабуњаве, сићушне и осетљивих живаца; што је данашње младе мајке кадар један једини порођај да разори и упропасти; — докле су се негдашње мајке наше одликовале много већим радом и издржљивошћу, и поносиле југовићским бројем деце!...

Др. *Ранке*[1] вели: „Сваки лекар може објаснити, колико је шкодљиво једнострано претеривање за телесни напредак дечји. Само поред довољног и енергичног кретања телесног одржава се циркулација крви на нормалној висини. Мирно сеђење и усиљено ћутање доноси брзо опадање радње срца, као и опадање целокупне циркулације крви... За нормални развитак срца игра главну улогу радња мускула. Животиње, које се држе затворене (по оборима и кавезима), имају срце релативно много мање

[1]) *Dr. Joh. Ranke*, univers. Prof.: „Das Bewegungsspiel in seiner physiologischen Bedeutung,“ 1895.

него оне, које живе у слободноме кретању, као зец, срна, гемза“... За тим Ранке наводи овакве податке: На 1000 јединица телесне тежине добија се код свиње само 4,52 јединице теж. њенога срца; код човека 5,00, код зеца 7,70 а код срне 11,55. Срна дакле, која је скоро непрестано у покрету, има срце релативно два пут и више теже од човековога... „То исто важи и за тело човеково; и утврђено је, да код деце обојега пола, која расту под утицајем оскуднога телесног кретања, срце остаје одвећ мало тако, да не може довољно да врши своје задатке“...

Ранке даље вели: „У покретне делове нашега тела струји крв само тада обиљно, кад су они у раду; без тога крв застаје у унутрашњим органима: у мозгу, плућима, а нарочито у трбушним органима... Тада покретни делови добијају мало животних, хранљивих сокова, потребних за растење; подела крви није нормална. С нерадом мишића на мах се умањава и дисање; његови покрети постају слабији и ређи, као и покрети срца. Потребна ваздушна промена у плућима постаје не само незнатнија, већ и крв добија одвећ мало кисеоника; у крви и ткањима нагомилава се угљена киселина и друге шкодљиве материје, које се у животном процесу тих органа непрестано стварају. Ово успорено дисање дејствује опет на успоравање и умањавање радње срца, јер дисање и покрети срца стоје нормално у најтешњој вези“...

„Ово дејство дуготрајног мировања тела на срце и дисање утиче и на слабије храњење мишића; они постају слабији, млитавији, — а отуда и млитаво држање целога тела, с опасношћу искривљења груди и кичме... Усиљено мировање задржава и пор-

мално растење свију органа за кретање, костију и мишића, рачунајући ту и срце и грудни кош... Из оскудице кретања, и из неједнаке поделе крви која пролазн, поред осталих органа и желудац, и слузна покожица његова, препуњавају се крвљу. А све, што производи притицање крви к желудчаној служњачи, као и пиће алкохола и др., одгони глад. Ово смањивање апетита постаје тада узрок умањеном и рђавом општем храњењу, а у њему опет имамо сметњу за нормално растење. Глава и трбушни органи расту брже под утицајем релативнога обиља крви, а нарочито се ови други развијају пре времена, на штету развитка органа за кретање руку и ногу, срца и плућа, грудних и леђних мишића"...

„Па где је, онда, онај ведар и весео поглед ока детињег?" Пита, даље, Ранке. „Из оних озбиљних, помућених очију лењивога погледа у деце, школом изнурене, имамо да читамо прекоре, које омладина упућује на нас с пуним правом, подижући их против једностраног система школскога васпитавања, управљеног само на умни развитак". —

Поред ових красних доказа, што нам их износи др. Ранке о одвећ штетним последицама дугога мировања у школи и у опште, завршићемо упутом на поуке о кретању које нам, као о неопходно потребном за здравље и телесни развитак, даје чувени талијански физиолог *Мантегаца*, који је и у нашој литератури добро познат. Његове су поуке кратке, јасне и убедљиве; његови су докази о потреби што већега кретања очевидни.

„Кретати се много, значи живети много, или још боље, значи живети и много и добро"...

„Мало се кретати, значи имати зарђану машину, у којој точкови шкрипе; значи спречавати

природну бујност живота; значи имати мало здравља и мало снаге, два највећа блага на свету“...

Не можемо, овде, ређати све оне ваљане поуке Мантегацине и његово енергично препоручивање кретања, које утиче не само на јачање снаге човекове, већ и на здравље, на правилније вршење свију функција у организму, на развијање срца и ума, па и на сам карактер човеков. Њих треба утиснути у руке не само сваком дечку и младићу, већ и сваком родитељу и васпитачу, да их на памет науче, да им буду водиља у животу.[1]) —

Већ од дужега времена износе лекари, хигијеничари и физиолози ове и овакве савете и поуке, налажући императивно да их и школа, и кућа и друштво што топлије пригрле. И цео се културни свет што журније одазива њиховим захтевима и упутима.

Средства, која се у школи и ван ње примењују за подмиривање потребе у кретању, као и за унапређивање физичкога развитка у опште, јесу: *гимнастика, гимнастичке, дечје и народне игре.*

Као најважнији од данашњих система физичкога васпитавања познати су: *грчки, немачки* и *шведски.*

Прећи ћемо их по реду, изложивши укратко оно, што је у њима најважније.

---

[1]) Управама наших гимнастичких друштава нарочито препоручујемо, да се постарају за друго издање Мантегацине „*Хигијене кретања*“ у лепом српском преводу од Ј. Ђ. (ако првога издања нема), без које не би требало да буде ниједан њихов члан, ниједан ученик.

II

Грчка, немачка, и шведска гимнастика.

Гимнастика којом су се, зарад унапређења телесногa развитка у омладине, служили стари културни народи, а нарочито Грци и Римљани, није била никаква вештачка гимнастика, са справама и вештачки удешеним системом, већ проста и природна, управо, народна. Састојала се у слободном кретању на свежем ваздуху, у гимнастичким, дечјим и народним играма, — а таква је гимнастика, као што је у последње доба признато, најподесније и најпоузданије средство за физичко васпитавање.

У том погледу стоје *Грци* на првоме месту.

Нигде и никада до данас нису гимнастичке игре биле неговане у толикој мери, колико у Грчкој. Још од првих времена својих, Грци су их јако ценили као одвећ потребне за унапређење здравља и оснажење тела; о њима прича Омир још у доба Тројанске војне. Али су их Грци умели уважавати и као поуздане чиниоце за правилан и хармонијски развитак целога организма; као чиниоце, који чине тело окретним и гипким, стројним и допадљивим, развијајући га до потпуне лепоте. С тога су их и сматрали као најважнији део у васпитавању омладине. И сами стари законодавци грчки, *Ликург* и *Солон,* унели су у законе нарочите одредбе о обавезном и општем васпитавању телесном.

Гимнастичке игре у Грчкој удруживале су све људе једнога места: на њих су се стицали и у њима суделовали и млади и стари, и богати и сиромаси. За њих су подизане нарочите, огромне и

величанствене зграде — *гимназије*[1]) и *палестре* — снабдевене великим просторијама за разне врсте игара, купатилима, вртовима и свима могућним потребама.

Од гимнастичких игара, у којима су се вежбали грчки дечаци и младићи, употребљаване су редовно:

Трчање, — с поступним вежбањем на разним даљинама, с оружјем и без оружја;

Скакање, — уздуж, у вис, наниже, преко греде и ужета, преко човека и кроз обруч; с места и иза трке; с теговима и без њих;

Рвање, — зарад којега су се обично мазали зејтином (да би удови били еластичнији) и посипали прахом или песком (за боље обухватање);

Песничање, — голим рукама, или обавијеним кајишима до лактова;

Цилитање, — дрвеним моткама или цилитом, с гвозденим врхом или без врха; погађањем у циљ хоризонталним правцем или бацањем у вис;

Бацање дискоса, — повећег сочивастог котура од гвожђа или бронзе.

Старији младићи морали су се вежбати и у: *стрељању луком, борењу мачем, руковању копљем* и *штитом, јахању, иливању* и *веслању* — као спремом за војену и ратну службу.

---

[1]) Речи *гимназија* и *гимнастика* грчкога су порекла и долазе од речи *γυμνοι* = *наги*, јер су се ученици у гимнастичким играма вежбали обично наги. У гимназијама било је и нарочитих просторија, *„егзедра“*, у којима су учитељи и философи држали јавна предавања и водили разговоре са својим ученицима о философији, поезији и другим научним питањима. Гимназија је било у свима градовима грчким, а *Атина* их је имала у јелинистичко доба *четири*.

Трчање и скакање беху им најважнија вежбања, на која су полагали велику пажњу још из ранога доба дечјег. Непрестана вежбања и надметања у њима чинила су, да је постизаван врло велики успех. Поједина саопштења о томе изгледају невероватна; као нпр., да су поједини утакмичари прескакали дужину од 50 стопа (око 16 метара), и да је Кротоњанин Филос скочио 55 стопа! „Само се таквим вежбањем и може објаснити, како је Феидипед могао прећи 28 немач. миља (210 километара) за два дана, и како су оружане чете грчке могле брзим кораком и јуришем преко Маратонске равнице прелетати 5000 стопа у нападу на Персијанце, који су, тврдо верујемо, мислили да безумне имају пред собом. Лична одважност и гимнастичка хитрина одлучују победу над непријатељем“...[1])

Игре лоптом биле су (поред многих других забавних, дечјих, друштвених и народних игара) најраспрострањенија и најомиљенија забава, како међу децом, тако и међу одраснима обојега пола. За њих је био нарочити простор и у гимназијама („сферистерион“). Лопте су градили обично мале, од разнобојне коже, и пунили их вуном, длаком или смоковним семењем; а играли су и великим лоптама. Игара је било разних врста.

Школовање грчке деце трајало је од 7. до 18. године.

Начин васпитавања у *Атини* био је различан од онога у *Спарти*. У Спарти је држава узимала мушку децу од 7. године, па их је васпитавала у заједници, по оштрим и суровим правилима, бри-

[1]) *Dr. W. Richter:* Die Spiele der Griechen und Römer, Leipzig, 1887.

нући се скоро искључиво око вежбања на очвршћењу тела и постизању што веће физичке снаге, издржљивости и хитрине. У Атини, пак, васпитавање је било слободно, а држава је само водила надзор над њим; сурови поступци с децом су искључени; али се и ту поклањала велика пажња гимнастици, јер се сматрало да се тек васпитавањем и тела и душе добија поуздана основа за напреднији живот.

Вежбања у гимнастичким играма извођена су методички, по смишљеним правилима и упутима, распоређена по добу и снази дечјој. Деца и дечаци до 15 година вежбали су се у палестрама, а младићи и људи зрелијега доба у гимназијама. За обучавање у свима врстама гимнастичких игара постојали су нарочити учитељи: *педотриби* и *гимнасти*.[1])

Гимназијско васпитавање свршавало се до 18. године; тада је младић постајао *„ефеб“*. Две године ефебскога живота биле су скоро искључиво посвећене спреми за ратну службу. А у 20. години младићи су постајали грађани, подчињени војним дужностима.

Ефебско доба било је најважније доба у животу грчке омладине. Постати ефеб, значило је постати зрео, пуполетан. То је био и најсвечанији тренутак у животу ових будућих грађана и бранилаца своје отаџбине, — тренутак, који је дечачко доба делио од доба мушке снаге и лепоте младићске; који је уздизао понос и одважност, одушевљавао на узвишена и племенита дела, урезивао у срца њихова неизгладиве осећаје родољубља, преданости и пожртвовања према отаџбини... У великој свечаности, пред искупљеним представницима и народом,

[1]) *„Софисти“* су у гимназијама поучавали дечаке у музици, аритметици, геометрији, астрономији и цртању.

огрнути ефебским огртачем и наоружани оружјем изгинулих предака у рату, младићи су полагали заклетву коју је још Солон прописао:

„Ја нећу нигда осрамотити ово свето оружје које ми отаџбина даје, нити ћу у рату напуштати место које ми је одређено. Борићу се за све што је часно и свето, а борићу се и сам и с другима. Онима, који после нас дођу, нећу отаџбину оставити мању и слабију него што сам је примио, већ и већу и снажнију. Покораваћу се властима и законима, и ако ко руши законе, или неће да им се покорава, ја ћу их осветити, било сам или у друштву с другим суграђанима. И, ја ћу поштовати веру мојих отаца... Тако ми богови помогли!“

Ова нам заклетва јасније него и шта друго објашњава ону снагу, којом је малена Грчка била кадра да даје отпора силним непријатељима, чинећи чуда од јунаштва и пожртвовања, остављајући и доцнијим поколењима сјајне примере како се жртвује за отаџбину; — она нам представља и моћ, којом се грчки народ, чувар реда и законитости, заштитник вере и обичаја својих отаца, љубитељ философије и уметности — могао успети на ону културну висину, на којој се находио у класично доба свога историјскога развитка, а коју не могаше достићи ниједан од старих народа ни пре ни после њега. —

Хармонијско васпитање тела и душе, — то је био главни принцип који су, у васпитавању омладине, истраживали сви већи умови у старој Грчкој. Грци су, управо, и били први који су ту мисао о хармонијскоме васпитавању схватили и неуморно развијали.

Главна им средства за тај циљ беху: *музика* и *гимнастика*.

Највећи философи грчки, *Платон* и *Аристотел*, енергично су заступали мишљење о потреби хармонијскога васпитавања тела и душе. Мислимо да ће бити од интереса, ако у неколико речи изнесемо њихове погледе о томе.[1])

Платон називље богаљима оне, у чијем васпитању нема хармоније. Његово је несумњиво мишљење, да се циљ васпитавања састоји у *образовању душе*, чему треба да послужи и гимнастика и музика. „Они, који се одају једино гимнастици, навикавају се на прекомерну суровост; а они, који искључиво негују музику, постају толико мекушни, да их то понижава. Међу тим, суровост је знак снажне природе која би, добро упућена, производила храброст, али која се, развијена преко мере, измеће у својој снази и чврстини; нежност је, пак, знак философске природе која, остављена сама себи, пада у мекуштво, али која, добро однегована, добија благу особину пуну достојанствености. Ми хоћемо, дакле, да се ове две природе нађу удружене у наших ратника; треба их довести у хармонију једну с другом; *њихова хармонија даје души у исти мах и одважности и умерености, а њихов несклад ствара гњилост или дивљаштво*“...

Само је Платон, инак, више нагињао оштроме систему спартанскога васпитавања: „Потребно је да се омладина вежба гимнастици кроз цео живот, почињући од детињства. За будуће браниоце своје отаџбине, који морају бити вазда на опрези, потребан је такав начин живљења, који оснажава:

---

[1]) *Platon* et *Aristote*, par E. Van der Rest, Bruxelles. 1876

потребно је добро око и добар слух; потребно је да се вежбају логорскоме животу, навикавајући се на просту храну, излажући се и мразу и сунчаној припеци; потребно је очувати добро здравље... јер сваки грађанин има своје дужности, а нико нема доколична времена да свој живот проводи у болести и лечењу“...

Аристотело се нарочито бојао претераности у васпитавању музиком и гимнастиком, да се не би прешло у *занатско* васпитавање, да се не би тиме циљ промашио. Износио је потребу и користи од гимнастике, али је при том указивао на њен стварни задатак и границе, у којима је треба обухватити. Од ње не треба очекивати да образује атлете, јер се тиме чини неправо и облицима тела и његовом развитку. Васпитавање не сме бити једнострано: поред гимнастике не сме се занемарити музика и философија. Оно, што би требало ставити у први ред, то је *великодушна храброст*, јер *„племенито иркосити опасности није особина курјака или крвожедна звера, то је особина човека од срца.“* Тврдио је, да се прекомерним развијањем снаге постижу противни резултати: „Међу победиоцима Олимпијских игара једва би се могли именовати двојица или тројица који су, увенчани у детињству, били увенчани и у зрелим годинама; прекомерна вежбања у рано доба њихово учинила су, да се сва снага изгуби“...

Овакви погледи Платона и Аристотела о циљу васпитавања јасно нам казују, како се о њему негда, још пре две хиљаде и триста година, добро мислило, и како се то доцније није умело да појми — све до последњега доба!

Платон се много бринуо и о развитку своје сопствене снаге, па је излазио и на јавне утакмице. Он је до дубоке старости сачувао био праву младићску свежину ума. То се исто може рећи и о његовом учитељу *Сократу,* као и о *Софоклу*. Поред многих знатних људи грчких, који су гимнастици поклањали велику пажњу, поменућемо још: *Хризипа, Демонакса, Ликона, Еврипида* и *Питагору*. Питагора је излазио и на гимнастичке утакмице, а на Олимпијским играма и награду је добио. —

Колико су Грци уважавали гимнастичке игре и утакмице, види се најбоље по *великим народним играма* њиховим, од којих су најчувеније биле *Олимпијске.*[1]) На њих се скупљао свет из свију, па и најудаљенијих крајева грчких, а на њима се неколико дана проводило у утакмицама: у трчању, скакању, цилитању, бацању дискоса, рвању и другим гимнастичким играма.

Награда, која је давата победиоцима на овим играма, била је проста: *маслинов венац* или *палмова грана*. Али и та, тако проста награда, цењена је код Грка као неувела слава, као највећа срећа, која се на земљи може постићи.

Између многих примера, који карактеришу уважавање физичке снаге у Грчкој, навешћемо ова два:

Диагор из Родоса одликовао се био на великим играма више пута; па и кад остари, не хтеде још рачунати да је његова улога свршена, већ се још једном појави на играма. Али тада не беше

[1]) Данашњи су Грци учинили покушај да обнове старе *Олимпијске игре,* које би се држале у облику сталних *међународних* утакмица. Први је покушај учињен прошле 1896. године, с пролећа, а с доста знатним успехом.

више сам; пратили су га двојица младих, здравих и снажних синова. И, кад сви троје изађоше из утакмица као победиоци, одушевљени синови, увенчани маслиновим венцима, подигоше на плећа свога, такође увенчана оца, и пронеше га кроз многобројан народ. Народ их је одушевљено поздрављао, довикујући оцу: „Та ти си се већ довољно наживео Диагоре! Зар се још не мислиш узнети на Олимп?“...

Павзаније прича, да је Грк Тимантес из Клеона, кад под старост није био више кадар да затегне велики лук, којим је обично кушао снагу своју, био толико поражен тиме, да је истога часа припремио ломачу и — изгорео у пламену!

Тако су Грци високо ценили физички развитак!

Оправданост њиховога гледишта у хармонијскоме васпитавању омладине потпуно је потврђена свима фактима њихове историје. Својом културом, стари су Грци стекли право да буду уздигнути на прво место у културној историји човечанства; оставили су после себе светле и вечне спомене своје моћи и величине; оставили су имена и дела својих великих јунака и патриота, својих генија, философа, научника и уметника, која ће вазда светлити као узори и доцнијим покољењима.

Велика љубав и преданост према гимнастичким играма, као и велико одликовање победника у утакмицама, учинили су, да су се појединци посвећивали гимнастици као искључивом задатку у животу, те су се непрестаним вежбањем и начином живљења, који беху срачунати једино на што веће постижење мускулне снаге, старали да у томе достигну највећи ступањ, осигуравајући тиме себи победу у утакмицама, награду и славу. Тако се

гимнастика у старој Грчкој изметнула последњих дана њених у занатску — *атлетску*.

О атлетици и њеним последицама по здравље и развитак организма биће нарочито говора.

*

Данашња *немачка гимнастика* почиње своју историју развитка још од пре сто година.

Као први покретач и отац немачке гимнастике сматра се *Guts Muths*. Његово најважније дело, „Гимнастика за Омладину", појавило се крајем прошлога века (1793.) и оно је најстарији немачки спис те врсте. По добром схватању његовом, *игра* је од велике вредности за васпитавање; [1]) он вели да „ми нашу децу треба да изводимо свакога дана на игре, опако, као што их руководимо и у пословима"...

Покрет у корист физичкога васпитања отпочет је у Европи много раније. Ускрснуће класичких студија крајем Сред. Века покренуло је Европу из средњевековне учмалости. Из њих су упознавани принципи, којима су се стари Грци и Римљани руководили у васпитавању омладине. Од тога се доба више пута указивало и на важност гимнастике, коју су Грци онако ревносно неговали. Између многих знатних људи, који су истицали потребу телеснога васпитавања, поменућемо само имена: чувеног талијанског лекара *Меркуријала*, великог словенскога педагога *Коменског*, енглескога лекара *Лока*, француског философа *Монтања* и прослављенога *Ж. Ж.*

---

[1]) У осталом, то показује и сам наслов списа, који је Guts Muths нарочито намењо том циљу: „*Spiele zur Übung und Erholung des Körpers und Geistes für die Jugend, ihre Erzieher und alle Freunde unschuldiger Jugendfreuden*". Schnepfenthal, 1796.

Русоа. Јављао се све већи број заступника телесноога вежбања, са захтевом, да се гимнастика уведе у школе као обавезна за омладину.

У том погледу, поред Guts Muths-а, сретамо се и с именом чувеног педагога швајцарскога, *Песталоција*. Његов спис о „Телесноме развитку“ изашао је 1807. У њему Песталоције вели: „Човечје тело, као год и човечја душа, потребује средство за развитак својих способности. Важност физичкога образовања призната је у нашем веку као општа и скоро већа од духовнога образовања... Од најраније младости своје, дете потребује слободан, разноструk развитак својих телесних способности; оно мора доспети до снаге и окретности, да би се у свима животним приликама могло кретати према потреби... Природа нам даје дете као неподељену целину, као стварну органску јединицу с разноструким способностима срца, ума и тела; она одлучно тражи да ниједна од тих способности не остане неразвијена... У детету се находи нагон на рад, на кретање. Његова се рука маша за све што види; све меће у уста што дохвати. Руке су му у непрестаном покрету. Оно се игра самим собом; игра се свачим... *У овој непрестаној жудњи за покретом, у овој игри детињој, даје нам природа праву полазну тачку, даје нам основ за чисте, елементарне и савршене назоре о телесном васпитавању*“...

Одзив на покличе Гутс Мутса и Песталоција није изостао. Али, у место да се пође путем њихових красних савета, у место да се утиче на развитак гимнастичких и дечјих игара у слободном ваздуху на отвореним местима и зеленим ливадама, под сунчаним зрацима који оживљују и окрепљују, — отпочело се са зидањем нарочитих гимнастичких

зграда (Hallen), с вештачком гимнастиком у затвореном простору, с увођењем нарочитих справа за телесно вежбање — с *реком* и *барнама!*

Нагли развитак гимнастике у Немачкој изазван је великим догађајима историјским, који су се тада дешавали у њеним земљама. Битке код Аустерлица (1805.) и Јене (1806.) уништиле су аустријску и пруску одбрану, и Наполеонов јарам постаде за Немце сувише тежак и несносан. Тада се јавља први живљи покрет у корист гимнастике, који је подстакао велики патриота немачки *Fr. L. Jahn.*

Јан је био знатан филолог немачки; његово је име историјско, као име великога родољуба и покретача за ослобођење своје отаџбине. У спису „Deutsches Volkstum“ (1810.) изнео је план за опште народно васпитавање, у жељи, *да народну снагу појача и народни дух окрепи за дело народнога ослобођења испод туђинског јарма.*

Јанов предлог о оснивању јавних гимнастичких вежбаоница нашао је одзива. *Прва гимнастичка вежбаоница отворена је у Берлину 1811.*, по Јановим правилима и упутима; а наскоро се установише и по другим местима у Немачкој.

Поред оштрог систематског вежбања телесног, Јан је полагао важност и на гимнаст. игре, у којима су се гимнастичари могли слободније кретати. Али је главно тежиште било у *вештачкој гимнастици са справама.* Ту се први пут појављују барне и рек као нове справе.[1])

---

[1]) *Јан* је први употребио реч *Turnen*, мислећи да је немачкога порекла и да долази од старе немачке речи *turnan* (обртање). Али је та реч позајмљена од латинске *tornare*, која опет произлази од грчке *τορνεύω* (окружавати, обртати). Речи *Turnei*, *Turnier* и *Tour* истога су порекла.

Зарад уздизања народнога осећаја, Јан је предлагао да се установе опште *народне светковине* (Volksfeste), које би утицале на облагороћавање друштвенога живота, стварале појединцима више и племенитије уживање него што га имају у свагдашњем животу, и припомогло да се држава и црква узајамно потпомажу у културном утицају на народ.

Јана називају Немци „оцем гимнастике“. —

Много замашнији полет доби гимнастика у Немачкој од 1842., када пруски краљ Фридрих, у својој наредби, означи гимнастику као „потребан и неопходан саставни део целокупног човечјег васпитања“. Од тог доба, поред обавезне наставе у *школи* и *војсци*, отпочеше се установљавати и приватна *гимнастичка друштва* (Turnvereine), која се повољно развише нарочито 1847. и 1848., кад их је било око 300.

Немачка се гимнастика развијала и усавршавала на оној основи, коју јој је Јан поставио. А тиме, што би уведена и у војску, нагоњена је на формуле и команду. Она постаде апстрактна теорија о кретањима, пуна одредаба и термина. *У њој је главни интерес концентрован на мишиће;* сва су вежбања управљена на њихов развитак и снажење, а организам у опште, срце, плућа и ноге, не беху узети у рачун.

Баш с тога, што је немачкој гимнастици главни задатак *развијање и снажење мишића,* — она је и могла за се створити поуздано земљиште. Њене су последице врло брзе, јачање мишићне снаге нагло. То је, управо, и био главни узрок, који је немачкој гимнастици стекао гласа и важности, који јој је задобио угледно место у касарнама, школама и

приватним вежбаоницама. И доиста, после краткога времена вежбања, моћи дизати огромне терете, и утркивати се необичном, атлетском снагом својих мишића, то је и могло бити веома примамљиво, то је немачкој гимнастици и придобило велики број поборника и раширило је не само по немачким земљама, већ и далеко ван њих.

Па ипак, овако примамљива гимнастика имала је и својих противника. Покушавало се у Немачкој, да се пође другим путем, напуштајући Јанову гимнастику као преживелу, и усвајајући тако звану „шведску“ гимнастику, којој је почетак нешто доцнији од почетка немачке гимнастике, и која је одбацивала справе, као непотребне и штетне, оснивајући свој систем на испитивањима физиолошким. Ну шведска је гимнастика у Немачкој убрзо нашла на отпор: Немци су по што-по то хтели да одрже своју „немачку“ гимнастику, тврдећи: „да се шведска гимнастика, у односу на школску примену, не може мерити с немачком;“ да је шведска гимнастика „једнострана“, јер јој је основа „једино анатомско-физиолошка“, чиме цео поступак добија одвећ досадан („langweiligen“) карактер, који убија вољу у гимнастичара, отежавајући и сам успех у телесном вежбању“...

То је утицало, да су гимнастичка питања живо расправљана у журналистици и засебним списима, којих је број постајао све већи; утицало је и на то, да се обрати већа пажња на метод наставе у школи и у опште, као и у погледу на гимнастику оба пола. Од велика је утицаја у Немачкој било и оснивање завода, у којима су припремани *наставници за гимнастику.* —

Гимнастика је у Немачкој брзо захватила дубока корена. Ту је њена отаџбина; ту се она распрострла више него ма у којој другој европској земљи; ту се тежило, да она постане и народном у оној мери, у којој су то биле гимнастичке игре у старој Грчкој.

Као обавезна настава, гимнастика је уведена у све школе, основне, средње и више; уведена је и у девојачке, стручне и приватне школе, у варошке, као и у сеоске. Она у војсци чини један део војничкога образовања. Нема вароши ни варошица, па ни већих села, у којима не би постојала *гимнастичка друштва* (Turnvereine). А *гимнастичке светковине* (Turnfeste) може се рећи да су одомаћене у Немачкој; свечане, сјајне и величанствене, оне су постале у великој мери *народне* светковине; оне зближују и доводе у везу и блиско познанство Немце из свију крајева простране им отаџбине, чиме подржавају и појачавају осећаје племенскога сродства и патриотизма.

Немачки *Turnerschaft* састављају сви турнферајни у Немачкој царевини, Аустрији и колонијама, под једном, главном управом, а основан је 1860. год. По најновијим подацима има данас у Немачкој преко 5540 турнферајна (од којих је у самом Берлину 35), са близу 600.000 чланова — гимнастичара.

Развој гимнастике у Немачкој није остао без утицаја и на друге земље. Немачка се гимнастика брзо распрострла у Швајцарској, Белгији, Холандији, Данској; примљена је у Италији и Француској; а утицала је донекле и на физичко васпитавање у Енглеској и Америци.

*

Шведска гимнастика нешто је мало млађега постанка него немачка.

Први завод за гимнастику у Штокхолму основан је 1813. год. Оснивач му је *P. H. Ling*, који је пре тога био учитељ борења Лундскога универзитета.

Линг је био лирски песник, а изучавао је анатомију и физиологију пре него се одао гимнастици, те је на тај начин био довољно спреман за реформу у гимнастици. Жарка љубав отаџбинска и одушевљавање врлинама старе Атине и Рима, утицаху на њ да се посвети гимнастици, с тежњом: да створи образац за физичко васпитавање Швећана, да северну омладину васпита у духу јелинистичком, да је очеличи у издржљивости и да је учини способном за одбрану земље.

И код Линга, као и код Јана, био је, дакле, исти подстицај: велика љубав према Отаџбини и жеља да се њој помогне!

Линг је по својим сопственим назорима, основаним на анатомско-физиолошким испитивањима, створио нов систем телеснога вежбања, који је у основи различан од немачкога, и који је назван „шведском гимнастиком“. Држава је одмах прихватила његове тежње и установила гимнастички централни институт зарад спреме наставника за школу и војску (1814.). Заузев тако поуздано земљиште у отаџбини, Лингов је систем задобијао присталице и ван отаџбине, нарочито међу лекарима, хигијеничарима и физиолозима.

Шведска и немачка гимнастика, као два вештачка система за физичко васпитавање, која се битно разликују од слободне грчке гимнастике и њених игара, развијале су се упоредо, негде у борби једна

против друге, а негде и рука под руку. Оне су од постанка свога, па све до последњега доба, сматране као најпоузданија средства за унапређење снаге и здравља. Тек последњих година отпочеле су их замењивати и потискивати опет *игре*, — о којима ће бити нарочито говора. —

Два су карактерна знака шведске гимнастике: један је — њена *простота* и *природност у кретању*, а други — *обазирање на физиологију и хигијену*. Научна тенденција њена исказана је овим речима: „Сваки покрет, који није научно одређен по узроку, по анатомским и физиолошким дејствима, по принципу и конзеквенцијама његовим — није гимнастички покрет“.[1])

Док немачка гимнастика полаже важност на таква кретања, која се извршују што снажније и на махове; дотле их шведска извршује лагано, поступно, непрекидно. У њој се, дакле, не тражи нагло и енергично стезање и грчење мишића, већ њихово лагано истезање и опружање. Друга је битна разлика, што шведска гимнастика одбацује све оне справе, без којих немачка не би могла опстати, а нарочито барне, рекове, трапезе и велике тегове.

Па и оно мало справа, којима се служе у шведској гимнастици, одвећ су просте. То су *полуге*, хоризонтално утврђене у зиду (Rippenwand), *лестве*, гимн. *коњ* и неколике друге. Употреба је њихова ипак потпуно различна од употребе справа у немачкој гимнастици. *Вежбања нису ни у колико атлетска;* то су таква кретања и положаји, код којих је главна пажња управљена на *избегавање на-*

[1]) *K. Schenström:* Reflexions sur l' éducation physique. Paris, 1888.

прасних и снажних грчења, потреса и дрмусања мишића на махове. То и чини, да поред ње акробатика не може захватити корена, чиме би циљ физичкога васпитавања био изгубљен из вида.

Поменуте *полуге* показале су се као изредна гимнастичка направа.[1]) Без ње не би требала да буде ниједна гимнастичка вежбаоница. За лагано истезање мишића у екстремитета и навикавање тела на повољна кретања, она је подеснија него и која друга гимн. справа. За вежбања у висењу и ослањању, ова направа има ту добру страну, што руке не морају непосредно носити целу тежину тела, већ им ноге могу у томе помоћи у сваком тренутку. Она је још нарочито корисна за вежбање и ојачавање трбушних мишића, док у немачкој уредби нема ниједнога вежбања за тај циљ, што јој чини осетан недостатак. Кад се предњи део стопале провуче иза једне полуге, и тело гимнастичара, који седи на клупици, назад савија, трбушни ће се мишићи опружати, а при исправљању скупљати; и то вежбање, у колико је корисно за мушкиње, у толико много више за женскиње.

Шведском се гимнастиком може *свако* вежбати, јер су, врло паметно, искључена сва она напрезања и усиљавања снаге, која може предузимати само мањи број извежбаних гимнастичара и снажних младића. Шведска гимнастика не само што не искључује, већ напротив, нарочито прикупља ону слабу децу и дечаке, којима би се, због слабости или каквих телесних мана, морало забранити вежбање

[1]) Полуге су 3—4 см. у пречнику, с крајевима у зиду усађеним, а поређане су једна над другом од патоса до на 2 м. висине (12—14 на броју), и то тако, да се између зида и њих могу провући прсти при обухватању полуге, као и предњи део стопале.

на немачким справама. А баш је таквима мишићно кретање потребније него другима.

Упоређујући шведску гимнастику с немачком, *Мосо* вели: „Нама, који припадамо латинској раси, може се немачка гимнастика више допадати по бржим последицама, које код ње видимо; јер *ревносним вежбањем води к бржем растењу снаге и мишићнога развитка*. Шведска гимнастика, пак, боља је за мирне, хладне природе, које поуздано знају, да ће на дужем путу доспети до истога резултата. „*Нама долази снага и ако је не тражимо*" — веле Швеђани. Шведском се гимнастиком мишићи развијају лагано, много спорије него немачком; али су *здравствене последице много веће*"...

Научни правац, анатомска и физиолошка знања, која је Линг истраживао од својих ученика, користили су шведској гимнастици, те се је све више усавршавала док, најпосле, није с поља *телесногa васпитања* прешла и на поље *науке о лечењу*. У масажи и медецинској гимнастици (Heilgymnastík), које су управо њена чеда, находи све веће примене. За њу се може рећи да је „била добра мисао, која је лагано сазрела".

Велико уважење, које је шведска гимнастика стекла, осигурава јој у будућности превагу над немачком гимнастиком.

III

Оцена немачке и атлетске гимнастике.

Неповољно мишљење о *немачкој гимнастици* отпочело се јављати већ од дужега времена, а на-

рочито с оне стране, која је најмеродавнија у питањима те врсте, — од стране оних, који су своју оцену ослањали на физиолошка испитивања. Ма колико изгледала подесна за накнађивање кретања, потребних организму, ма колико била примамљива са својих брзих последица, — она је, може се рећи, у опште штетна по целокупан организам човеков.

Улазећи у оцену немачке гимнастике, приметићемо одмах, да баш оне стране њене, које су јој јако цењене и које су је уздигле, подлеже оштрој критици.

Оно, што јој је стекло највећега гласа, чини највећу ману њену, а та је: што је сву пажњу концентровала само на брз и снажан мускулни развитак, а на штету осталога организма. Имаћемо прилике да у другом делу овога одељка расветлимо ову штетност брзог и прекомерног развијања мишића. Овде ћемо само поменути, да је немачка гимнастика тиме постала *једнострана*, потиснувши у позадност све игре у којима се трчи, као и оне, у којима се огледају хитрина, самопоузданост и природна, слободна кретања. А напротив, баш је њих требало истаћи на прво место, као што су то стари Грци умели лепо да појме.

По Спенсеровом тврђењу: [1]) гимнастика је вештачко кретање тела, које не даје никакве накнаде за слободна и природна кретања у играма. *„Да је гимнастика боља него ништа, то признајемо; али, да она може заменити игре, то морамо одрећи“.*

Ова Спенсерова оцена још од 1861. год. показује, да мишљење против немачке гимнастике нити је ново, нити без основа.

---

[1]) Education: intellectual, moral and physical, 1861.

Немачки дух класификовања и систематике ударио је и овде свој печат, створивши од ње *аистрактну теорију*, пуну заплетених и заморних појединости, пуну одредаба, термина и команада, а на штету саме гимнастике. Па ипак је она баш с тога радо примљена и подржавана. Извесно је велика њена драж била у томе, што је дата могућност: да се сви покрети, за које су мишићи способни, могу посебице извести, да се сваком може дати техничко име и за њ поставити дефиниције и правила; што су се могли стварати методи, помоћу којих су се сви делови човечјег костурнога строја, редом, могли ставити у покрет, и што су се лако могла створити наименовања за сва најразличнија вежбања.

На тај начин посташе списи о гимнастици у великим томовима по тисућу страна, који садржаваху грдне регистре гимнастичких вежбања, класификованих научним системом. У њима су најпре проста, а за тим сложенија кретања за поједине удове; потом долазе набрајања извесних кретања која су, према справама за њих, разложена опет у толико исто категорија; у овима, пак, долазе за сваку врсту, у увећаном низу, нове класификације. Ту има колективних, врстачних и комбинованих кретања; на кратко, ту је читава збрка од имена и команада, које се све морају на памет научити, и које сачињавају тако звану теорију или технички жаргон гимнастички.[1])

[1]) Докле *Clias*-ова расправа о гимнастици од 1819. год. садржаваше само 207 гимн. вежбања; дотле је њихов број доцније нагло растао тако, да нпр. гимн. уџбеник за ученике од *R. Obermann*-а, који је по наредби владе издан 1875., садржи 1642 команде. Само у осмој глави, на *барнама*, находе се описани: 358 промена положаја, 54 ослањања (Stützübungen), 22 почетна вежбања, 192 нихања, 25 обртања. — дакле 650 вежбања, која се само на барнама могу, по команди, изводити!...

Командовања у немачкој гимнастици имају такође своју рђаву страну. Истина, она нас подсећају на војничка вежбања, на постројавања у врсте и колоне, на обртања и марширања по једноме темпу, — што изгледа поетскије и примамљивије кад их врше дечаци, и што је нарочито допадљиво учитељима гимнастике, који воле команду и симетрију. То све, истина, може бити лепо за око и за сујету учитељску; али за младе ученике живе природе, осуђене на укоченост и усиљену мирноћу — то, зацело, не може бити никаква забава; с опруженим рукама и укрућеним ногама стојати, докле учитељ објашњава вежбања или корегује неправилности, и докле, зар, не нађе трзање нерава и грчење мишића.

Леопарди би рекао: „Гимнастика је обмана, коју старији чине млађима“ (La gimnastica fu un tradimento della vecchiessa contro la gioventu).

Код сваке команде, нервни систем причињава да се сви мишићи у телу, или бар већи део њихов, грче. Чим извршимо јако стискивање руке, функционишу у исти мах, невољно, и мишићи који служе на то да руку опет отворе. То је, може се рећи, непотребно напрезање које се некорисно губи, јер грчење супротних мишића ограничава и анулира један део првих.

Оваква гимнастика припсмогла је да се од гимнастичкога часа школског, који би требао да буде час живог, слободног, веселог и деци допадљивог кретања и играња, начини час озбиљности, укрућености и досаде — чиме један такав час остаје без успеха. Зато L. Burgerstein (у своме спису о „Нези здравља у средњим школама“) и вели: да је „час гимнастике најдосаднији од свију часова, да вежбања на тај начин нису никакво опорављање, да је

таква гимнастика у већини случајева изгубљени час школски".

Предрасуда је мишљење: да је гимнастика час „одмора", да се поред ње мозак одмара и да је она средство против духовне преоптерећености. Она није одмор, напротив, она је *умор*. Томе доприносе већином и сами учитељи. У место да кретање тела дође на прво место, напреже се мозак све више.

„У својој књизи о „Заморавању" (вели *Моso*) доказао сам већ, да се при духовном раду тако исто заморавају и мишићи. Нећу се овде враћати на тај предмет, јер мислим да сам то тамо објаснио научним доказима, као и да *гимнастика не значи одмор, већ напрезање мозга*. Само ћу овде напоменути, да при одређивању распореда часова треба часове гимнастике рачунати као часове за рад, а не за одмор".

Немачка гимнастика иде на то, *да напрезања појединих мишићних група усами, локализује*, — а то је велика погрешка. *Општи умор*, какав се постизава у играма, у марширању, трчању, веслању, рвању и пливању, много је подношљивији организму и, у физиолошком погледу, то и јесте прави умор, на који се морамо навикавати, ако хоћемо да смо снажни.

Ко се вежбао на барнама, реку или гривнама, зна да је после био као претучен, да је осећао жигања или болове у мишићима. На справама се не ради тако, да се достигне пријатно осећање умора као у играма. *Умор се мора постизавати лагано, поступно; он се мора распрострети на цело тело, а не само на поједине мишиће и поједине органе.*

Грчевита стезања оних мишића, који обично не извршују таква снажна кретања, остављају дуго

времена трагове умора. Треба се само сетити оних непријатних болова, које осећамо у ногама, пошто смо са стрменога виса силазили. Отуда се многи радије пењу уз брег, него што силазе низа њ, и ако нико не сумња да је пењање уз брег скопчано са више напрезања. То долази отуда, што уз брег идемо лагано и што су тада у покрету снажнији мишићи, са чега пењање можемо дуже издржати; тада се дејство умора лако осећа, али га тако исто лако и нестаје. Силажење низ брег могло би се упоредити с гимнастичким вежбањем на справама, а пењање с природним кретањем мишића, продуженим до заморавања. —

Највећа зла немачкој гимнастици наносе *утврђене справе* у вежбаоницама, као што су *барне* („ногари“) и *рек* (вратило).

Утврђене справе имају две рђаве стране; прва је, што при вежбањима чине отпор увек у истом правцу; а друга је, што се тај отпор ни у колико не мења, не смањује. Код свију вежбања у *вишењу* и *ослањању* (Schweben- und Stützübungen) има да се савлада отпор целе тежине свога тела. Ну познато је, да мишићи нису код свакога подједнако јаки. Несразмерност између напрезања и умора при истом вежбању различна је према индивидуалности; многи не могу извршивати поједина вежбања и поред највећега усиљавања и најбоље воље.

Физиологија заморенога мишића потпуно је различна од одморенога. Пре краткога времена професор *Kronecker* је доказао, да јаке контракције треба разликовати од обичнога грчења, и да оне телу више штете доносе. При сваком напрезању морамо имати на уму, да су односи за мишић све тежи, што је

напрезање дуже. С тога се не смемо дуго бавити на справама у вишењу и ослањању. Физиолошко дејство контракција, тј. промене, које се чине у крвотоку и мишићним лимфама, корисније су за храњење мишића онда, кад они нису дуго остајали у грчењу. *Умерено променљиво кретање* има утицај који и масажа, уклања шкодљиве саставке (Zersetzungsstoffe), доводи хранљиве и тиме утиче на опорављање мишића.

Сви се физиолози слажу у томе, да је *уклањање барна* једна од најпречих поправака у гимнастици, како би се телесно васпитавање правилније развијало. Али се томе највећма противе учитељи гимнастике, који мисле да би се тиме задао гимнастици самртни ударац, и који барне сматрају као „символ немачке гимнастике“.

У животу се нигде не дешава да чинимо онаква кретања, каква су на барнама уобичајена. Ни на којем месту, ни у којој прилици, нећемо наћи таква два ослонца, између којих би се имали увући и, искривљеним рукама, носити целу тежину свога тела и ту предузимати љуљања, обртања и превртања! Нашто се напрезати некорисним кретањима, која нигда не могу послужити у борби за опстанак, и која се само у циркусима и гимнастичким вежбаоницама виђају?...

Ако посматрате групу дечака, који се на барнама вежбају, приметићете међу њима више њих, који нису у стању да, опруженим рукама и издигнутом главом, носе своје тело. Многи младићи имају одвећ слабе мишице, те не могу да изврше ово вежбање; упињу се неколико тренутака, почну дрхтати и, кад им нестане снаге, рамена им се уздигну. Заман учитељ командовао да се прса и глава напред

уздигну — врат и глава све се више увлаче у рамена.

Мосо вели: „Као физиолог, мислим да могу рећи, да вежбања на барнама нити су практична, нити естетична, нити здрава. Од свију справа, барне су управо највише допринеле да гимнастика промаши свој васпитни циљ и да се развије као атлетска гимнастика“...

Од свију физиолога *Лагранж* је имао највећи успех у борби против оних гимнастичких справа, које човека приморавају да ноге са земље подигне и да руке носе целу тежину тела. Он је употребио хумористички израз: да ће наша данашња гимнастика вратити човека у оно првобитно стање, у коме је на дрвећу живео, — назвавши немачку гимнастику „мајмунском“.

„Каже се, вели Мосо, да се анатомска разлика између човека и мајмуна находи у мозгу. У свом спису о „Склопу човечјега тела“ (1893.) доказао сам, да се у склопу карлице налази карактеран знак. Овде додајем још даље, да је битна разлика између човека и животиња у томе, што ни код једне од њих није дебело месо толико развијено, колико код човека. То је последица нашега хода на две ноге, јер дебело месо састављају мишићи за сеђење, који такав ход чине могућним. Мајмуни су у стражњем делу знатно тањи и лакши. Па ипак, при пужењу и вишењу, служе се поред руку и ногама; а сем тога природа их је обдарила (као да је находила да ова средства нису довољна) још и репом, који је такође способан за хватање, те помаже да се таква кретања извршују. Из тога излази, да ни за саме мајмуне то није никако просто и безопасно вежбање, да тежину свога тела у вишењу одржавају

једино рукама, кад им је сама природа за тај циљ дала у помоћ и доње екстремитете и реп... Ми, пак, имамо само руке за дизање целе тежине свога тела на гимнастичким справама. У природи нема примера за таква напрезања снаге, каква од нас тражи немачка гимнастика!“...

Из свега се види, да је најтежа погрешка немачке гимнастичке вештине у томе, што у њој нису узети у рачун: *природна особина човекова и физиолошки закони кретања.*

*

„Кад једнога од најславнијих лекара талијанских запитах за оцену о гимнастици, добих одговор: да је већина најбољих гимнастичара, које је он познавао, помрла од јектике. То ће рећи: *снага и јачина са свим су различни појмови*“. (Мосо).

Највећи физиолог старога доба, *Гален*, још је пре 16 векова писао о атлетској гимнастици, коју је имао прилике да проучава као лекар атлетске школе у Риму. Говорећи о болестима, којима су атлети подлежни, вели: *Gymnastica ad sanitatem periculosa est,* — као доказ, да се велики развитак, који мишићи добијају непрестаним вежбањем, не може никако сматрати као знак здравља.

Телесна вежбања римских грађана не имађаху ничега војничког ни атлетског; састојала су се већином у играма, а нарочито у игрању *лопатом*, и служила су само као забава и опорављање у доколици и одмору. Да Римљани не имађаху ни у колико страсти за атлетском гимнастиком, види се и по томе, што су атлети већином били странци. Дивило им се, плаћало и пљескало, али их иначе нису много уважавали.

Говорећи о грчкој гимнастици, поменули смо, како су још Грци увиђали рђаве последице прекомернога развијања мишићне снаге. То нам сведоче мишљења њихових философа, а нарочито Аристотела, који је одсудно устајао против занатске — атлетске гимнастике.

Ксенофон прича, да је *Сократ* о гимнастици рекао ово: „Ви ми се смејете? Ваљда с тога, што кретањем окрепљујем здравље своје; или што при обеду и спавању тражим за се више ваздуха; или зар с тога, што баш таква кретања тражим, поред којих нећу, као тркачи, да имам ноге дебеле а плећа узана, нити као борци у песничању, с дебелим плећима а танким ногама, — већ *хоћу да се напрежем целим телом, да га свег подједнако јаким учиним?*“...

Онима, који нису лекари, може чудновато изгледати да атлет, с изванредном телесном снагом коју показује његова одвећ развијена мускулатура, није ни у колико здравији од других, шта више, *да га баш његова велика снага чини слабим, неиздржљивим.*

Ма колико то изгледало парадоксно, ипак је тако. Сваки лекар познаје велики број људи, чувених гимнастичара и акробата, који су много јачи од њега, али с којима он не би мењао ни плућа, ни систем варења, нити икакав други орган.

Физиолошка нам испитивања показују штетност прекомернога развитка мишића. У потврду тога, поређаћемо укратко неколике резултате новијих испитивања.

Неоспоран је факт, да *гимнастичким вежбањем расте мишићна снага брзо и постојано.*

Dr. Manca чинио је опите у лабораторији Мосовој с куглама од 5 кгр.; дизао их је у вис и спуштао по такту секундне шеталице, докле не осети изнуреност, — мерећи на тај начин растење своје снаге сваког дана по један пут. У току прве недеље својих вежбања могао је дићи кугле просечно 28 пута, а девете недеље 95 пута.

Два су узрока за ово стално и правилно растење снаге. Први је, што се мишићи мало по мало *навикавају* на све већа напрезања; а други, што се они у својој структури мењају и *дебљи* постају.

О овоме су чињени опити у Мосовој лабораторији, које је он изнео и објаснио у поменутоме спису „Ermüdung“. Њима је потврђено, да се *вежбањем мишића добија у снази пре него што се и могло опазити растење његове структуре;* као и, да су се *користи, добивене вежбањем, могле приметити још и тада, пошто су мишићи месецима мировали и свој пређашњи облик поново заузели.*

Ко би од нефизиолога или нелекара посматрао дејства, што их гимнастика чини, лако би могао пасти у заблуду да мисли, да се и унутрашњи органи развијају у истој мери. Растење мишића по запремини за свакога је било очевидно толико, да су не само учитељи, већ и лекари, мислили да у својим рукама имају поуздано средство за поправку човечјега организма.

Пре свега, не стоји то да само развијени, дебели мишићи могу имати снаге и издржљивости. Има доста примера који показују, да и танки ми-

пићи могу извршивати велике радове и функционисати још и боље него дебели.

Мосо узима за пример ноге Абисинаца и Арављана. Арављани су већ одавно познати са хитрине својих ногу. За Абисинце је добио интересне податке од ђенерала Баратијери. И сви официри талијански, који су командовали четама урођеника у Еритреји, потврђују чудновату брзину и издржљивост, коју Абисинци показују у маршевима, и не могу довољно да се начуде оној лакоћи, којом се пужу по стрменима. те за неколико тренутака достижу тачке, до којих талијански војници доспевају тек за много дуже време и после великих напрезања. С целом ратном опремом, прелазе од Гинде до Асмаре за 6 часова и, после краткога одмора, враћају се још за нешто краће време. Растојање између та два места износи 40 километара, а разлика је њиховога нивоа 1500 м., поред врло рђавога пута... Абисинци имају неку врсту игара лоптом, којом се још из малена навикавају на хитрину, издржљивост и маршовања...

„Познавао сам, вели Мосо, чувене вође по Алпима, чији су ножни мишићи били неразвијенији од мишића мојих сапутника, па ипак су се моји сапутници у маршевима много брже заморавали“.

Снаге ногу и руку независне су једна од друге. Оне се у вежбањима морају подвојити. Прекомеран рад, извршиван рукама, чини, да се не може добро маршовати. Баш учитељи гимнастике показали су се најнеиздржљивији у напрезањима маршева и војене службе.

Развијени мишићи нису ни у колико поуздан знак ни за опште стање здравља у организму. На-

против, прекомерно развијање њихово може бити само на штету унутрашњих органа. Мосо вели:

„За време свога дејствовања као војни лекар, уверио сам се да најмускулознији војници не беху навек и они, који су напрезања војничкога живота и инфекционе болести могли најбоље издржати... Професор *Birch-Hirschfeld* је стварно доказао *да су код атлета, превагом мишићнога система, сви остали органи тела одржани у неком стању напрегнутости, и да се они, пошто имају мишиће да хране и да се брину за њихову покретну снагу, лако заморавају и да су за болести лакше примчиви*“.

Брзи развитак по обиму и снази, коју мишићи достижу атлетском гимнастиком, није битни услов и за телесну снагу. При функционисању мишића треба разликовати њихову *способност да изврше што веће, максимално напрезање*, од способности да издрже *дуг низ обичних грчења (контракција) и обичнога механичкога рада*. И, као год што је напрезање различно од физиолошкога рада мишића, тако је исто различан и рад грчења, кад су контракције јаче или слабије.

Немачка гимнастика не полаже ни у колико вредности на потребу, да мишиће припрема за дуготрајан рад; она иде на то, да човека учини способним за велика напрезања, за што веће огледе мишићне снаге; не даје му способности да може непрекидно издржати на послу; не даје му, дакле, ону особину која је најдрагоценија мишићна особина у обичноме животу.

Напрезањем се унапређује понајвише она функција, којом се мишић исхрањује, и то више него обичним радом његовим. Напрезање је готово бо-

лесна, ултра-физиолошка појава; оно надражује мишић и подстиче његово растење и умножавање мишићних кончића; оно је локална појава, која чини, да дебљање мишића није никакав битни животни услов.

Да обичне, физиолошке контракције мишића немају никаква велика утицаја на њихово јаче храњење и развијање, већ да то чине само јача напрезања, показује нам срце. То је мишић, који у телу највише ради; његов рад почиње још пре рођења, а свршава се с престанком живота. Кад би мишићи непрестано расли у обиму, срце би убрзо постало толико, да не би више могло функционовати. То доказују и мишићи за дисање, плућна пречага (Zwerchfell) и мишићи између ребара, који су одвећ танки, ма да су непрестано у послу, докле год човек живи.

С тога се и може рећи, да је растење мишића по обиму, које гимнастика производи, ненормално. надфизиолошко стање, да је претераност, да га управо треба сматрати као патолошки случај.

Већи обим, који мишић има, може му помоћи да тежи терет дигне, али га не може учинити кадрим да терет средње величине ма колико дуго диже.

Растављајући гимнастички покрет на делове, имамо да обратимо пажњу:

1), на мозак и мождину, где је врело нервних надражаја који мишиће доводе до грчења;

2), на мишиће, који хемијску енергију претварају у механичан рад; и

3), на талоге (Schlacken), који се стварају кад се један део нервнога система и мишића утроши механичким радом.

Вежбање (Trainierung) састоји се делом у томе, што тело доводимо у стање да мишићном контракцијом (грчењем) достигне већу моћ; а делом у томе, што се промена материје ограничава: тело ради штедљивије. Други се важан фактор находи у томе, што мишићи по запремини расту, дебљају, чиме постају снажнији и способнији за дизање великих терета.

О овим променама *Мосо* је, с професором *Адуком*, чинио опите на пет ученика, који су се свакога дана, кроз неколико месеца, вежбали на барнама и трапезу, снимајући и мерећи прецизно обим њихових руку и трупа, и пратећи напредовање мишића. Растење мишића показало се већ после четири недеље на плећима, трупу и ногама. А о растењу саме снаге, Мосо вели:

„Ток је растења снаге заплетенији. Ми растемо у снази гимнастиковањем, јер се *навикавамо* на продукте умора и оне талоге, који се у радним мишићима стварају. Али, јачи постајемо и тиме, што мишићи, надраживани вежбањем, *дебљају и расту у обиму*. Наша су испитивања ишла на то, да оба ова фактора подвојимо. У току вежбања лако се могло приметити, да се у снази добија пре него што је и опажено растење мишића у структури. Вежбањем смо достигли максимум у интензитету, полажући при том мању вредност на физичку снагу, која се развила до највишега ступња; и корист, која се добија из ових вежбања, могла се опазити још и онда, кад су мишићи, после одмора од неколико месеца, поново спали на свој пређашњи облик“.

За потврду овога последњег, Мосо наводи још једно испитивање с проф. Адуком. Опити су вршени на гимнаст. трапезу. Адуко се, дохвативши

скоком полугу трапезову, подизао у вис толико да му брада досне до полуге, и спуштао се док му се руке сасвим не опруже. У почетку је могао извршити 11—12 таквих вежбања, док га умор не савлада; а посведневним вежбањам дотерао је до 22. За то време мишићи су му поступно расли; али су после године дана мировања сишли на пређашњи изглед. Међу тим, кад проф. Адуко отпоче тада исте опите, могао је одмах, у самоме почетку, извршити на трапезу 14 уздизања.

На основу тих испитивања Мосо изводи закључак: да *утицај, који вежбања чине на нервни систем (унутрашњи утицај), траје дуже него утицај на мишиће (спољашњи).*

„Мислим, вели Мосо, да се напрезања у гимнастици, која су окарактерисана као шкодљиви надражаји, морају избегавати, и да *гимнастичка вежбања треба, пре свега, подешавати тако, да више утичу на нервни систем* (унутрашњи утицај). На тај ће се начин нервни систем поступно навикнути да утиче на мишиће тако, како ће се назнатном применом енергије постизавати што је могућно већа корист за тело. *Гимнастика, која има научну основу, не сме се обмањивати оним мишићним развитком, који производе атлетска вежбања.*“

Ширење грудног коша најважнија је појава, коју гимнастика изазива. Њу су испитивали многи знатни физиолози.

Може се у опште узети, да је од 100 лица, која су се шест месеца вежбала гимнастиком, код 66 примећено растење грудног коша, код 16 напротив — смањивање његова обима, а код осталих се нису опазиле никакве промене.

Већ ови бројеви довољно показују, како је процењивана вредност барна, рекова, трапеза, гривана и великих тегова, кад се тврдило да те справе служе на развијање мишића, приметих за грудни кош, и да је то развијање корисно за обично дисање.

Што грудни кош расте у обиму, то једино још не чини поправку животних услова у организму. Мосо је у нарочитој расправи о дисању доказао, „да сви ми удишемо ваздуха много више, него што је за живот потребно“...

Сем тога, и испитивања *Dr. Roblot*-а доказују, да се *вежбањем у маршевању постиже проширење грудне дупље а тиме и увећавање животне моћи.*

„Баш и да се призна, вели Мосо, да је у проширењу груднога коша један од оних физиолошких циљева, који се гимнастиком имају да постигну, ипак би била потребна *реформа њенога програма*, јер се тај циљ боље постиже методом шведске гимнастике, него ли употребом немачке“.

Мосо наводи речи француског физиолога *Démeny*-а; „Шведска кретања вазда утичу на скраћивање леђних а издуживање грудних мишића. Може се приметити да је то у опште противност онога, што ми чинимо у нашем систему гимнастике са справама. На справама за пењање, на утврђеним барнама, трапезима и гривнама, преовлађује непрестано грчење мишица, скраћују се грудни а издужују леђни мишићи. То је узрок што се код наших гимнастичара у опште не находи оно лепо држање младића и девојака, које нас је изненађивало у Шведској за време нашега бављења“. —

Мосо је чинио студију о променама, које се дешавају на *срцу* за време мишићних напрезања при вежбању на трапезу и барнама, па је нашао да *наступају јасне неправилности у ритму куцања срца.*

За време дужег мишићног напрезања ремети се крвоток; то се опажа по отицању вратних жила, по јурењу крви у лице, по модрој боји коже. Основ је у томе, што нервно деловање не можемо ограничити на једну, одређену мишићну групу, кад је потребно да се истакне јака снага. Пошто се скоро сви мишићи на телу, а нарочито трупни, стављају у покрет, отежава се циркулација крви; осећамо се изнурени и морамо да попустимо у напрезању: више са оскудне циркулације крви и отежанога дисања, него ли са исцрпљења мишићне снаге.

Отуда, *за време јаких напрезања, срце не куца више правилно, и та неправилност траје још дуже времена, пошто је вежбање на гимнаст. справама престало.*

Мишићне контракције, које често долазе при вежбању на гимнаст. справама, имају у физиологији своје одређено име — називају се *тетанске* (тј. укочено-грчевите, starrkrampfartige).

IV.

Реформе у гимнастици. Покрет у корист игара. Игре у Енглеској.

Данас је, може се рећи, опште мишљење: *да се гимнастика мора реформовати.*

Данашња школска гимнастика, као и гимнастика по вежбаоницама у опште, која се развила утицајем немачке гимнастике са справама, штетна је и не задовољава погодбе телеснога развитка у оној мери, у којој би то требало да буде с погледом на њен главни задатак: на издржљивост и крепост целокупнога организма и његовога здравља. С тога јој се мора дати други правац, ако хоћемо да је учинимо корисном по организам, ако хоћемо да буде подесна и спремна за задатак физичкога васпитавања омладине, ако хоћемо да је учинимо приступачном, примамљивом, општом, народном.

Учинићемо кратак преглед Мосових захтева, које треба имати на уму при предузимању реформама у гимнастици.

1. На првоме месту, морају се за основу узети *физиолошки закони кретања и природне особине човекове.* При томе се не смеју заборавити индивидуалне разлике, које су често врло велике; гимнастичка вежбања не смеју бити подешена само према оном делу ученика, који су природом обдарени крепким телом и добрим здрављем. С тога је одвећ потребно, да у тој реформи немају пресудна гласа само школски наставници, учитељи гимнастике, или и војена лица, — за њу мора вредити мишљење физиолога, хигијеничара, лекара.

2. *Гимнастика је вештачко а не природно или физиолошко средство за развитак тела.* Она мора поћи путем простоте и природности, путем поступних, умерених и слободних кретања, узимајући у том погледу за основу шведску гимнастику. Не сме се тежити брзом и наглом унапређивању снаге. Организму се мора дати потребно време за његов развитак.

3. *Данашња се гимнастика врши у затвореним просторима, собама и ходницима, који су често нездравога, покваренога ваздуха, одвећ хладни или прегрејани и без довољне светлости.* Императивна је потреба да гимнастичка вежбања буду у слободном ваздуху, у пољу, на ливади, у зеленилу, под јасним и животворним зрацима сунчаним. Имајмо на уму сеоски свет и земљораднике, који се крећу и раде у слободном ваздуху и који, поред свију других незгода и оскудица животних, показују већу издржљивост од нас варошана у подношењу свију спољашњих тешкоћа, а нарочито у војничкоме животу.

4. *Гимнастика не сме бити једнострана, као што је немачка, у којој је главна пажња обраћена на мишице.* Саме, ма колико развијене мишице, не чине снагу тела, пре му могу служити на слабост. Не сме се заборавити на ноге, на срце и плућа, на цело тело. Игре, у којима се трчи и у којима се огледају хитрина, поузданост, слободно кретање, корисније су за развитак тела него и каква гимнастичка вежбања. Треба узети за углед стару, грчку гимнастику, па неговати слободне, дечје и народне игре, и то нарочито оне, у којима се вежба и заморава цео организам.

5. *Главна је особина код гимнастике са справама, што су јој кретања атлетска, што су грчења мишића снажна и на махове.* Физиолошки је доказано, да су таква кретања опасна и шкодљива за организам, за срце, плућа и друге његове органе. Напрасна и снажна напрезања морају се избегавати. Снага мускула и крепост тела различни су појмови. Задатак гимнастике не сме бити у прекомерном развијању мускула зарад дизања што већих терета; она мора припремати тело за дуготрајнији механички

рад без великих напора, јер то чини драгоцену особину његову у свагдашњем животу.

6. *Гимнастичке справе, а нарочито утврђене, понајвише су допринеле да се гимнастика развије у атлетску.* Сви се физиолози слажу у осуди таквих справа. Барне, рекове, трапезе и велике тегове треба сасвим избацити из вежбаоница; а тиме истиснути и она штетна вежбања у вишењу и ослањању, у обртању и превртању, у којима руке имају да носе целу тежину тела; таква су вежбања неприродна; она се виђају само по циркусима и гимнастичким вежбаоницама; њих је Лагранж подесно назвао „мајмунском гимнастиком“. Од справа се могу задржати само оне, које потпомажу физиолошка кретања тела.

7. *Команда, постројавање у колоне, симетрија* — чине немачку гимнастику примамљивом. Али и њих, као и све друго, што нагони на дуготрајну укрућеност и што производи напрасно трзање и грчење мишића, треба избегавати. *Маршевање,* пак, показало се као једно од најкориснијих гимнастичких вежбања. *Dr. Roblot* је доказао, да се маршевањем шири грудни кош и увећава животна моћ. Професор *Ranke* је потврдио, да је код животиња, које се више крећу, и срце веће, и да је највеће код срне, која је непрестано у трку и скоку.

8. *Гимнастика није „одмор“ већ умор.* Само, она не сме бити умор за поједине групе мишићне; она треба да буде *општи умор* за цело тело, постигнут поступно и лагано; онакав умор, какав се постиже маршевањем, трчањем, скакањем, пливањем итд.; умор пријатан и подношљив, којега брзо и нестаје.

9. *Гимнастика је до последњих дана била једино средство за физичко васпитавање омладине у школама.* Али она није довољна за потпуно извршење тога задатка; и с тога може остати само као споредно и помоћно средство у васпитавању. Она може бити само допуна играма и слободним кретањима на чистоме ваздуху. За оне, којима је цело време заузето послом њихова позива, какав је случај често код чиновника и занатлија, може се препоручити *„собња гимнастика“*, с претпоставком, да се пажљиво употребљава; они морају поклонити пажњу упутима шведске гимнастике, предузимати умерена и поступна кретања, избегавајући јака и прекомерна напрезања, која вазда шкоде, а највише онима, који нису за њих довољно способни ни снажни.

Овоме ћемо додати још и ове речи Мосове:

„Гимнастика је уведена као накнада за оскудно телесно кретање. Она није физиолошки или природни метод, већ вештачко средство, којим се хоће да помогне оскудици, што је тело трпи некретањем, и ми не смемо ништа вештачко нудити онде, где је сама природа довољна да одржи победу. А да бих ову мисао боље објаснио, послужићу се упоређењем и речи: *Гимнастика није храна за телесно васпитавање, већ лек — медицина.* Она је у школама стварно и примењена као лекарија, одређена на то, да се до крајњих граница скрати време, које је требало одредити за телесни развитак. Али, лекарију треба употребљавати само у изузетним случајима, а никако је не нудити као храну, као свагдашње јело. Лекарија по каткад чини да тело оздрави; али се лекаријом тело не може хранити“.

Не можемо пропустити а да овде не наведемо и оне речи овога знатног физиолога талијанскога, којима пропраћа своје упуте земљацима у питању о гимнастичким реформама у Италији:

„Моћ издржљивости нашега организма резултат је многих телесних функција. *Кожа, плућа, срце, нервни систем, органи за варење, поуздано су сви важнији од мишића.* С тога се вежбању мишића не сме дати надмоћни значај у телесном васпитавању. Треба предузимати маршеве на лепом времену, купање, телесна кретања, трчање и све што тело заморава и при чему се организам лагано троши, да би му у бољим атмосферским приликама, у таквој околини, која животни процес подстиче, накнадили оно што је кретањем изгубило: — ето, то чини основ праве и добре гимнастике...

„То је питање, које данас треба узети у рачун у телесном васпитавању. *Гимнастиком, како се она данас по школама предаје, неће наша деца бити снажна, чврста и издржљива; и крајње је време да се она преобрази.* Сваки човек, који добро мисли, требало би да се осећа позван, да и речју и делом утиче на снажење омладине, на њену ведрину. Отаџбинска љубав и грађански осећаји треба да нас одушеве за *реформу гимнастике*“.

Француски физиолог *Marey* најзнатнији је од данашњих физиолога, који се бавио кретањем и гимнастичким вежбањем. Навешћемо ове речи његове:

„И са самог војничкога гледишта, *природна* гимнастика јесте непосредна припрема за специјалне примене.

„Несрећом, буџетске потребе одвећ често осуђују општине на нагомилавање ученика по узаним

ходницима и двориштима, у којима се тражи да се, помоћу направа свију врста, замене вежбања природне гимнастике. Ту се девојчице и дечаци вежбају на паралелним барнама, вешају се по трапезима, извршују по команди ритмичке и монотоне покрете, најчешће без расположења и добре воље.

„Многа снажнија деца, жељна физичкога рада, задовољавају се овим рђавим кретањем, ревносно прате гимнастичке лекције и тиме постају још снажнија. Али слабуњава деца не находе у гимнастичким вежбаоницама довољне примамљивости, која би савладала њихову инстиктивну немарност према кретању, те избегавају тешкоће вежбања и немају од њих никакве користи.

„Данас се већ јавља реакција против оваквога стања ствари. Знатни су се људи заузели да гимнастику учине допадљивом и корисном, доводећи је на стари облик, на оне игре, у којима снага и хитрина имају једнака удела, у којима веселост и угледање на друге привлаче и живо занимају и најнемарније природе.

„Ако нема довољно простора у школама, нека се тражи ма где на другоме месту, ма и далеко, у пољу. Неколика вежбања у играма на чистоме ваздуху недељом, биће кориснија него ли посведневно бављење у гимнастичким вежбаоницама.

„Главна ће тешкоћа бити у добром избору игара и најомиљенијих вежбања за физички развитак омладине“. —

Наводећи ове речи Marey-еве, Мосо додаје:

„Из овога извештаја Marey-евог јасно се види, каква је будућност гимнастике, која би имала научну основу. Он је поставио програм за све доцније поправке и усавршавања у телосном васпитавању,

за која су физиолози позвани да их изврше. Наш је задатак, да на овом путу, који нам је обележио наш мајстор, даље корачамо“.

Мисли о реформама у гимнастици завршићемо погледима немачког, универз. професора *Dr. J. Ranke*-а из Минхена:[1])

„Наша школска омладина тако је многоструко уназађена у телесном развитку, да за службу војене одбране, тај понос немачке омладине, није више способна.

„Али, да последице школскога живота не буду још горе и општије, брину се у првом реду *сама деца* под насилним руковођењем природних закона. Ми, учитељи, треба од деце да учимо, ако хоћемо да знамо, како се школским недузима може противстати. Пустимо децу после школе слободну — одмах ће нам природа њихова показати пут, којим треба ићи против шкодљивих утицаја школскога живога.

„Посматрајмо, шта ради дете у слободи, без надзора, у школском дворишту, при одласку кући, на улици. Оно ђипа и лудира се, покреће све своје удове, дере се, удара себе или другове и вуче се с њима.

„У овом поступку њиховом показује нам се и цео, општи закон природни. Природа нас сама наморава да доводимо у равнотежу штетност начина живљења, дражећи нас на супротност. Зарад потврђења општности овог природног закона, треба само посматрати раднике, како проводе своје слободно време и каква задовољства траже. Код кројача, кога

---

[1]) *„Die Bewegungsspiel in seiner physiologischen Bedeutung, mit besonderer Berücksichtigung der Sehulverhältnisse“*, München, 1895. (Jahrbuch für Jugend-und Volksspiele).

његов посао принуђава да седи целога дана без икаквих телесних напора, оживи и покрене се све, кад он о празнику оде на опорављање — на игранку (Tanzplatz). Напротив, сви позиви с тежим телесним напрезањем, као ковачи, зидари, тесачи и др., као опорављање и празнично задовољство траже — пријатан и тих одмор. То је исто и с децом, ослобођеном после усиљеног телесног мировања....

„На ово самолечење дечје од школских шкодљивости треба да се угледа педагогија... *Школска гимнастика* има да послужи овом циљу. Увећавањем мишићне акције и методичкога кретања у што је могућно више телесних мишића, били би многи штетни утицаји школски с најбољим успехом избегнути и отклоњени. Али, ипак, тек *гимнастичке игре* надокнађују детету све оно, што би му иначе дало слободно изабрано кретање, које није сасвим без опасности.

„У том погледу, дакле, морају ученици бити наши учитељи. Они нам показују неколике важне стране физиолошке, тј. здравствене и праве примене гимнастичких игара...

Ту нам Ranke ређа и објашњава оне стране, на које треба обратити главну пажњу, и које ћемо у изводу прећи:

Пре свега: *Гимнастичке игре морају бити у слободном ваздуху, где год је то могућно.* Човек је сунчани и ваздушни створ; он се само на сунцу и слободном ваздуху осећа добро. Кад је небо мутно и наше се расположење лако помути, а то штетно утиче и на срце и на дисање. Јасна светлост сунчана разгони на мах и сву психо-физичку маглу.

Друго: *Гимнастичке се игре морају вршити уз гласно суделовање гласовних и говорних органа,*

уз песму и слободно оиходђење. Детету је потребно вежбање и радња његових органа за дисање још у већем ступњу него одраснима. Органи за дисање, а пре свега грудни кош са својим костима и мишићима расту нормално само под утицајем енергичног дисања. Гласно певање и викање утиче и на бржу и потпунију циркулацију крви и кретање срца. Човек тиме постаје способнији за рад; његово се сазнавање сопствене моћи и самосталности уздиже. Вика апсолутно припада игри.

Треће: *Игра се мора развијати потпуним утицајем нагона за кретањем, за бацањем, ударањем, вучењем, чупањем...* Мора се допустити да се сав детињи нагон за кретањем сме слободно развијати; јер ће се само тада кретати у већој мери сви мишићи и нерви, како то природни закон тражи као потребно за одржање здравља и за физички развитак свију органа. На потпунију радост у кретању треба децу подстицати, невеште одушевити и страшљивице охрабрити штићењем (а не ругом!).

Најпосле: *Игра се мора вршити на задовољство самих играча — не заборавимо то никада.* Дечји су нагони по себи забавни и весели. Пустити им на вољу значи — улити праву радост у дечје срце; а радост има знатна удела у убрзању циркулације и дисања, у увећању мускулнога храњења, у уклањању шкодљивих материја,... С тога гимнастичке игре имају живахан утицај и на психичко стање. Отуда и изрека код немачких гимнастичара: „Frisch, fromm, frei und fröhlich“.[1])

„И после такве игре — завршује Ранке — долази: добар апетит, пријатно спавање с довољним

[1]) Свеж, скроман, слободан и весео.

удисањем кисеоника; а сутра-дан: нова снага, осећање свежине у моћи и способности за савлађивање штетних утицаја школског и модерног живота“.

*

Кроз целу културну Европу подухнуо је у последње доба благ и пријатан дах, који живо потискује пред собом вештачку гимнастику, да је замени природним и слободним кретањима, да изнесе на углед старо, класично васпитавање Грка и Римљана, да оживи забавне и пријатне игре гимнастичке, дечје и народне, у слободном и свежем ваздуху, под јасним зрацима сунчаним. Физиолози су довршили свој посао испитивања и оцене старога система, па постакли овај нови дах, да што поузданије и брже осваја земљиште у важном питању телеснога и здравственога васпитавања. Свуда се размишља само о средствима и начинима за његово остваривање; на све стране одређују се комисије за извођење програма и упута, стварају се игра̂чка друштва и спортовски клубови, подижу се и уређују пространа места и игралишта за школску децу, младиће, женскиње, па и зреле људе разнога доба и позива. Државе, општине, приватна удружења, државници и политичари, физиолози и лекари, наставници и свештеници.... све се то данас, у културним земљама европским, брине и утркује, и саветом и делом, да у том циљу укаже своју помоћ, да што више допринесе унапређењу физичкога васпитавања омладине.

Игре! Игре! — то је лозинка, која се чује и распростире на све стране, која придобија и овлађује, која тежи да продре у све друштвене слојеве, да постане општом, народном.

Идеја, којој је циљ да телесно васпитавање учини природним, корисним и општим, да га учини предметом јавнога и државнога интереса, таква је, да јој у будућности предстоји врло повољан и знатан развитак. Све се више скреће пажња на оне социјалне и моралне задатке, који с општим стањем здравља и физичкога напретка стоје у присној вези. За сваку се индивидуу хоће довољно простора и ваздуха, хоће се такве животне погодбе, које чине да човек буде чист и здрав, јак и слободан. „Ми можемо још доживети да буду установљена *државна* игралишта и да се извесне врсте телеснога вежбања принудно истражују од свакога грађанина“, — вели се у једном енглеском журналу.

Све се државе данас брину о реформама у телесном васпитавању, узимајући за углед *Енглеску* која је, пре свију других, напустила вештачку гимнастику и пригрлила слободне игре на чистом ваздуху, уводећи их и по школама и у јавноме животу у толикој мери, у коликој још од времена старих Грка не беху нигде до сада заступљене. У Француској, Белгији, Немачкој, Швајцарској, Италији, Русији и другим земљама, живо се иде примером Енглеске, ускрсавајући не само своје, народне игре, подесне за телесни развитак, већ уводећи увелико и саме енглеске народне игре, а нарочито игре *лоптом*.

Прегледаћемо у кратким потезима, у колико је овај покрет до данас захватио корена у неколиким државама европским.

Почећемо с *Немачком*.

Ово чинимо намерно с тога, да се види, како је баш ова земља, која је до последњега доба упорно

одржавала и унапређивала своју вештачку „немачку народну гимнастику“ и одбацивала шведску, како је баш она отпочела све више прилазити гимнастичким и слободним играма, ускрсавајући своје и пресађујући енглеске, дечје и народне игре.

Може се рећи, да је покрет за *игре у слоб. ваздуху* настао у Немачкој још од 1876. На 8. конгресу немачких гимнастичара тражило се „увођење игара као потребно за допуњење гимнастике“. Али се почетак остваривања тога покрета може сматрати тек од 1882., када је министар просвете *Гослер* издао знаменити циркулар о реформама у гимнастици.

Колика је пажња у Немачкој поклоњена овом питању, види се из тога, што на *„Првом немачком конгресу за дечје и народне игре“* у Берлину, 1894., беху заступљени 15 немачких министарстава и 136 разних других надлештава просветних и културних. На њему су државни министри (v. Bötticher и Dr. Bosse) изјављивали најтоплије симпатије у корист игара и обећали што је могућно већу државну помоћ. А после два месеца, министар просвете управио је акт на све председнике општина, препоручујући им заузимљивост у потпомагању и остваривању тежња Централнога Одбора, установљеног за тај циљ, а нарочито у припремању паркова и подесних места за *игралишта*.

Велики број списа и журнала, посвећених искључиво овоме питању о гимнастичкој реформи и играма, енергично се баве претресањем начина и средстава за његово извођење.

У народним школама учињени су у том погледу већ велики напретци. Многе су варошн развиле живахан играчки живот ученика и ученица народних школа. Покрет за игре учињен је и на вишим.

универзитетским и техничким школама, семинаријама и препарандијама. Организована су многа академска друштва за гимнастичке игре. Подстиче се установљавање приватних играчких друштава и клубова. Трчању, купању, пливању, веслању, излетима, пењању по висовима, и различним „спортовима“ у слободном ваздуху, поклања се све већа пажња. Утакмице у њима узимљу све више маха...

По извештају Централнога Одбора[1]) за 1894. год. било је у Немачкој већ тада 1455 школа у којима се игре негују. Од тога броја највише долази на Пруску, 768, а остало на друге немачке земље. Тај се број до данас, нема сумње, јако увећао.

„Све пријатеље наше ствари — вели H. Raydt,[2]) директор и професор из Хановера, члан Центр. Одбора — одушевљава у великој мери то, што наш цар, као прави Хохенцолерн, одобрава наше тежње и потпомаже их. Као што и сам у телесним вежбањима предњачи најсјајнијим примером, тако је и за васпитавање наше омладине дао руководни мотив својом царском речи, изреченом на Берлинској школској конференцији: *„Ми хоћемо да имамо снажну генерацију“*... Па и ту предњачи Хохенцолернски дом најбољим примером — васпитавањем царских принчева у том правцу“. —

---

[1]) На челу тога одбора стоје: скупштински посланик *E. von Schenckendorff* и др. медицине *F. A. Schmidt*. Извештаји о раду тога одбора и напретку гимнаст. реформама и игара у Немачкој, поред разних чланака и расправа о том питању, штампају се у њиховој годишњици: *„Jahrbuch für Volks- und Jugendspiele“*, у Лајпцигу, из које смо се и послужили многим подацима за овај спис.

[2]) „Die Fortschritte der deutschen Spielbewegung i. J. 1894.“

У *Француској* је од 1871., после рата с Немачком, јако унапређена *војена гимнастика.*

Одушевљено спремање за нову борбу, за „реванш“, утицало је да се војена гимнастика развије до највишега ступња. Она је пренесена и на омладину. Учитељи гимнастике скоро су сви из војне школе, и телесно је васпитавање у Француској искључиво у рукама бивших солдата и лица без већега образовања.

Али је последњих година настао жив покрет у корист гимнастичких реформа. На челу тога покрета стоје *Жил Симон* и *Бертело.* Имена ова два знаменита човека сведоче, како је велика пажња поклоњена физичком васпитању. Може се рећи, да физиолози и лекари нигде ревносније не проучавају питање о реформи, као у Француској. Општина Париска основала је нарочиту школу са задатком: „да би се физиологија могла бавити највишим циљем својим: *циљем физичкога усавршавања човечјег*“; а на управи њеној стоје знаменити физиолози: *Marey* и *Démeny.*

Marey, као министар просвете 1887., образовао је нарочиту *комисију* стручних људи за ревизију програма гимнастичке наставе. Двојица њених чланова, *Démeny* и *Lagrange* путовали су у Шведску и Белгију, зарад бољега упознавања и проучавања питања о гимнастичкој реформи. Њихови су извештаји драгоцени за све оне, који се баве питањем о физичкоме васпитању.[1]) Они су и иначе, својим радовима и списима о физиологији телесногa кретања и физичкога васпитавања омладине, стекли чувено име и ван своје отаџбине.

[1]) Travaux de la Comission de Gymnastique. Paris, 1889.

Ма да покретом за реформе у гимнастици у Француској руководе људи великог научног значаја, ипак је његово распростирање спорије него у Немачкој. Узрок је у јаком војничкоме правцу, у коме је гимнастика у њој заступљена, као и у великом патриотизму француском, који у таквом њеноме правцу находи поузданости за остварење народних тежња.

Па ипак, гимнастичке и дечје игре освајају све веће земљиште. Немамо при руци статистичке податке о школама и друштвима за игре у Француској, из којих би се тачније могло видети напредовање њихово: али се може у опште рећи, да је напредак знатан.[1])

У *Италији*, у класичној земљи игара, живо се тежи и ради, да се игре уздигну на ону висину, на којој негда беху.

Од 1874. опажа се у том погледу јачи покрет. На V. конгресу талијанскога савеза гимнастичара расправљано је питање: „О играма, које унапређују телесну снагу и хитрину, а које би карактеру и духу талијанскога народа најбоље доликовале; као и о најбољем начину и подстицају, којим би се ове игре могле завести у свима школама краљевине“.

У најновије доба, *A. Mosso*, чувени професор физиологије на Туринском универзитету,[2]) показујући

---

[1]) Поменућемо још, да је први предлог о интернационалном ускрснућу *Олимпијских игара* потекао из Француске, и да је претресан на скупу „Савеза француских удружења за спортове“ 1894. Њихов је поклич нашао одзива: Обновљене Олимпијске игре у модерном облику, држане су први пут у Грчкој прошле године, — о чему је већ било помена.

[2]) Његова испитивања, оцене и мишљења и послужила су као основа овоме спису.

недовољност и штетност досадашње гимнастике школске, и износећи потребу да се физичкоме васпитавању даде природнији и практичнији правац, — својим је списима учинио снажан импулс за природна телесна вежбања и игре. Његове су се идеје брзо распрострле и нашле примене у припремама за телесно васпитавање по школама талијанским.

Игре *лоптом* — ове омиљене игре негдашњих Римљана — одомаћиле су се у свима варошима; а поред њих, у многим су местима уведене и енглеске игре. По примеру немачком установљени су и курсови за спрему учитеља у играма.

„*Национални гимнаст. савез*“, у првоме члану својих статута, поставио је циљ: „*Распростирање гимнастичких вежбања и игара у њиховим разним облицима, као средство за телесно, морално и војничко васпитавање*“.

Извештај о стању физичкога васпитавања у *Русији* даје нам *Крижановски*[1]) овим речима:

„У последње време отпочело се увођењем гимнастике и у Русији. Али се она код нас изродила у некакву ништавну комедију. Ученици се спремају да буду солдати, постројавају се у редове, у „смакнуте“ и „размакнуте“ колоне, марширају напред и назад, извршују обртања на десно и лево, итд. О потпуној некорисности такве ништавне гимнастике не вреди, за цело, ни говорити.

„Руско се друштво у том погледу понаша апатично. Истина, у неким градовима у Русији, иницијативом приватних лица и установа, отпочело се подизање дечјих вртова, одређених специјално за физички развитак њихов. Али је Ахилова пета свију

[1]) Дѣтскія и гимнастическія игры, 1896.

тих вртова у томе, што се у њима могу користити само деца богатих родитеља. У Петрограду је, у осталом, у последње доба установљен врт, у који се деца примају с врло незнатним плаћањем, или и без икаква плаћања. Али је тај врт уређен по систему Фреблову и одржава се средствима фребловскога друштва. Фреблов систем, са свога постојаног и наметљивог мешања у унутрашњи живот и игре дечје, претварајући при том децу у несвесне лутке, — већ је одавно признат као неугодан систем, који не одговара циљу. На западу је тај систем већ сасвим напуштен“.

„Једини пријатан изузетак у том погледу чини *Кијево* — та прамајка руских градова, срце благословене Украјине.

„У Кијеву је још пре неколико година учињен био покушај да се установе такве игре, које ће бити приступне за сву децу. Место је било изабрано на тргу код споменика Св. Владимира, и добивени су најкраснији резултати: на игре је долазило по неколико тисућа деце, и сви су родитељи једногласно тврдили о користи, коју су од таквих игара имали с погледом на здравље њихове деце. У последње су доба одлучили, да такве игре заведу још и у ширим размерима. Тога ради одређено је место на „Печерску“, с којега је диван изглед на Дњепар и Задњепровље: ту је засађен врт и у њему одвојено место за дечје игре. На том месту уређене су справе и направе свију врста; ту су и мотке, и ужета, и тегови, и лествице, и високи насипи за пењање и пузање, и направе за котрљање у колицима на ниже и на више, и даске за скакање, и љуљашке, и гигаље (за гигантске кораке), и „кегле“, итд. итд. без краја. Посведневно, нарочито после

подне, ту се стичу деца у масама. Девојчице и мушкарци, богати и спромашни, ту се потпуно удружују, те чине као неку уједињену и довољно својску породицу. Ту долазе и с децом се забављају и многи одрасни и зрели људи. У осталом, на њих дејствују дечје игре тако заражљиво, да се често може видети матор човек, који се не може уздржати а да се не умеша у игру малих гиганата, да се с муком не провлачи кроз петље од ужета, и да усиљено не подскакује и не лети око стуба — на велико задовољство мале и велике публике...

„Остаје само да се пожели, да се и други руски градови, велики и мали, угледају на овај прекрасан пример своје прамајке — негда престоног Кијева.

„Jn corpore sano — mens sana!...

*

Нигде игре нису у толикој мери распрострањене ни толико цењене, колико у *Енглеској*.

Ко не зна за енглеске „спортове“,[1]) за њихове спорт-клубове, за многобројне утакмице у играма лоптом, у тркама, у пливању и веслању, у песничању, рвању и борбама сваке врсте? Велика навада на таква задовољства карактерна је црта енглеског националнога карактера. „Енглези у толикој мери цене и воле гимнастичке игре у слободном ваздуху, да нам то изгледа као претеривање“, — вели професор *Др. Кох* из Брауншвајга.

---

[1]) „*Спорт*“ у игри или забави назива се код Енглеза такво задовољство, које се може уживати у пољу, под ведрим небом, и које је у вези с телесним кретањем; као: у *лову, риболову, јахању, тркама,* на *стрелишту,* у *гимнастици, пливању, веслању,* у *играма лоптом,* у *борењу,* у *цењању* по висовима, у *вожњи* на колима или велосипедима, итд.

Неговање игара у Енглеској није црта само новијега доба; Енглези су волели игре још и у старија времена. Играма лоптом нарочито се занимала школска омладина; а оне су врло сличне старим талијанским играма, што показује њихово порекло.[1])

Развијање енглеских игара у већој мери отпочело је пре тридесет година. Неколика места и старе школе, у којима су дотле неговане, беху полазна тачка за упознавање старих игара, које су биле нарочито распрострањене у Скотској.

Јачи подстицај за игре изазван је у великим варошима. Зла, која модерни живот доноси у пренасељеним местима, осетила су се понајпре у Енглеској. Слободна и пространија земљишта у њима постајала су све ређа, а слободан ваздух све скупљи. Жеђ за чистим и свежим ваздухом изгонила је омладину и раднички свет из масе зграда, из ваздуха окуженог фабричким димом и разним испарењима; изгонила их је ван вароши, у поља, на игре у слободи.

Данас у Енглеској хита на игре и мало и велико. Најомиљеније су и најраспрострањеније *игре лоптом*, које су у потпуном смислу постале енглеске *народне* игре.

Од њих су нарочито познате ове четири: *Cricket*,[2]) *Football* (Fussball), *Lawn Tennis* и *Golf*. Код

[1]) *Моso* изреком вели: „Телесне игре, какве и данас находимо на универзитетима, имају своје порекло у Италији. У оно време, кад је *Harvey*, чувени проналазач циркулације крви, изучавао медицину у Падови (1598—1602), игре су на талијан. универзитетима биле у јеку на много година пре тога... У Италији су се у 16. веку и владари и знатни људи, као и народ, вежбали и забављали играма на јавним местима, као што је данас случај у Енглеској«..

[2]) Ову игру треба разликовати од игре *Croquet*, која је позната и у нашим београдским круговима, а коју најрадије играју женскиње.

последњих двеју игара кретања су умеренија, те у њима радо суделују и старији људи и женскиње. Cricket је најомиљенија игра омладини; она се понајвише игра у летње доба, док Football, као заморнија игра, с јесени. Ове су две игре нарочито познате са јавних утакмица у њима.[1]) Зимње доба проводи се у гимнастичким вежбањима, у трчању, рвању, итд.

Погрешно се мисли, да се игре у Енглеској негују само у школама и вишим класама друштвеним. Не, у Енглеској игра цео народ. Пред вече, а нарочито суботом, јуре на игре стотине тисућа људи: и спромах и богат, и државник и занатлија, и чиновник и радник, и варошанин и сељак... Нема вароши, па ни мањих места, која не би имала своја уређена и пространа *игралишта*. „Пођете ли лети по Енглеској, на ониским брежуљцима, по равној обали морској, у романтичним долинама — свуда ћете видети на пространим зеленим пољима гомиле младића, девојака и људи у белом или пругастом фланелу, и слушати ударце лопата и живе узвике заузетих играча“ (Dr. Koch).

И родитељи и учитељи подстичу децу на игре од најраније младости, полажући много на њих. Озбиљну им пажњу поклањају и држава и општине, и политичари и свештеници... У суделовању у играма не уздржавају се ни највећи државници. О Гледстону је познато да мишицом влада тако исто добро као и умом.

---

[1]) Не допушта нам ни простор ни план овога списа да изнесемо опис ових лепих и корисних игара, које су радо примљене и ван Енглеске. Надамо се да ћемо то моћи другом приликом учинити.

Енглеске су школе посветиле играма толику бригу, да се већ као обично вели, како „школа код њих може бити пре без учионице него ли без игралишта“.

Сва се њихова штампа живо интересује питањима о играма; она је пуна детаљних извештаја са разних великих утакмица у играма, и ако постоје нарочити стручни листови за народне игре, који се штампају у свакој већој вароши. „У Енглеској је писано и данас се пишу и штампају толике књиге о играма и спортовима, да би се само из њих могла попунити читава библиотека“, — вели Мосо.

Колике се жртве чине у Енглеској у корист игара, показаће нам најбоље ови подаци професора др. *Коха*:[1])

Огромни Лондон даје својој грдној множини становника од 5 милиона две ствари у изобиљу: *цркве* и *игралишта*, — то сваком посетиоцу одмах пада у очи. Ниједна модерна варош није издала тако огромне, бескрајно велике суме новаца, и запремила толико скупоценога земљишта за њих, колико Лондон. На сваких 3500 становника долази по једна црква! У извештају лондонске општине од 1893. налазе се подаци из којих се види, да је *уредила и ставила публици на расположење 6700 плацева само за игру Cricket, и још 1000 за Football!* У извештају се вели: да је унапређење игара и телесног вежбања један од најпријатнијих послова њених... Али, то није све! Долазе још многобројна игралишта за децу, која такође стоје под

[1]) *„Das heutige Spielleben Englands“* (Jahrbuch für Volks- und Jugendspiele, 1895).

општинском управом. Сем тога, у Лондону постоји велики број и других игралишта, која припадају приватним лицима или клубовима. Додајте још и игралишта појединих, већих школа!...

„Веома је пријатно за посетиоца, кад у свакој већој улици угледа једну или више цркава, и у сред пространих маса огромних зграда, као и свуда око Лондона, многобројне и простране вртове и поља, окружена лепим групама хладовинастога дрвећа, иза којих допиру живи и весели узвици играча. И као што је то у Лондону, тако је и по целој земљи. Свуда су уређена пространа, зелена места... свуда се зна, да се свеж и снажан живот играчки може развијати само на ливади. С тога оваква места нису омладини нигде спречена; напротив, позива се и младо и старо да на њима игра...

Кох описује уређење таквих, већих места, с трибинама за гледаоце, с павиљонима за пиће и разне намирнице, с одајама за пресвлачење и купање играча, па чак и с телеграфским станицама за саопштавање резултата и појединости важнијих утакмица. Напомиње, да само игралиште лорда Грунда обухвата 5 хектара и да има трибину од 20.000 седишта. Највећа је трибина у Everton-у, за 45.000 посетилаца, поред слободних места за оне, који неће да плате место на трибини... „Таква јака навала при утакмицама, нама Немцима изгледа неразумљива!“... Па ипак, ова пожуда код Енглеза за утакмицама не може се упоредити с оним грдним масама, с оним стотинама тисућа, које долажаху у циркус Максимус, у Риму, да се задовољавају утакмицама и призорима у његовој арени!...[1])

[1]) *Cirkus Maximus* био је једна од најстаријих и највећих грађевина у староме Риму. Подигнут је био за јавне циркусне

Није то, толико интересовање за игре и утакмице, само у ужој, европској Енглеској; оно је развијено по целој Великој Британији, распрострто по свима даљним колонијама овог највећег и најмногољуднијег царства светског. Телеграфске жице с разних и најудаљенијих места разносе вести о важнијим утакмицама и доносе поздраве и честитања пријатеља и сродника. Чувени утакмичари у играма (а нарочито у Cricket-у и Football-у), путују далеко преко мора, да у Аустралији, Качади, Источној Индији и другим удаљеним колонијама, огледају своју снагу и играчку способност с најбољим играчима тамошњим.

Ово живо суделовање у играма, које уздижу телесну снагу, развитак и здравље; ова веза и интересовање и најудаљенијих крајева Британскога царства, — од великога је значаја за његову унутрашњу узајамност, за његову снагу и моћ.

„Благодарећи свему томе, данас се ниједан народ не одликује таквом физичком снагом и толиком продуктивношћу духовних моћи као енглески“. — вели Крижановски.

In corpore sano mens sana, — овај принцип васпитавања старих класичких народа, најбоље је до данас умео да појми и примени енглески народ. —

Биће од интереса да се види, у коликој мери Енглези обраћају пажњу на игре по *школама*.

„Ни у Оксфорду, ни у Кембрицу, нећете наћи ниједнога студента (универзитетскога ученика), који не би играо Cricket или Football, или сличну игру;

игре и борбе, а прошириван и дограђиван у разна времена. У време Веспазијаново било је у њему 250.000 места за гледаоце; а у 4. веку по Хр. умножен је број седишта на 385.000!

напротив, већина од њих посећује више разних играчких клубова. Има друштава (академских) за сваку врсту спорта, за игре лоптом, за Lawn Tennis, за рвање, за скакање с мотком, за борење (фехтовање), за Golf, за трчање, — једном речи, за све што се у Енглеској разуме под појмом „manly exercises“ (вежбање снаге)“... (Mosso).

Одмах, по доласку на универзитет, студенти се уписују у друштва за игре. С незнатним улогом може се постати чланом свију разних клубова једнога друштва. Већини нових студената играње је важније него учење, — као код Немаца буршевски живот.

Професори енглеских универзитета не држе да је испод њиховог достојанства, да са студентима играју. Нарочито наставници нижих школа најживље суделују у ђачким играма. Ко у Енглеској жели да добије професорско место, поузданији је кад, поред стручне сведоџбе, има доказа и о спреми у гимнастици и играма. У њиховим школама нема нарочитих, стручних учитеља за гимнастику. „Енглеска, која је тако много богатија него ми — вели Мосо — да би могла себи дозволити луксуз нарочитих учитеља, постиже циљ и без њих, и опет је у том погледу много напреднија“...

Чланови управа разних клубова и лица, која су се нарочито одликовала разним врстама спорта, држе годишње скупове, на којима бирају предводнике или *ртнике* (Vorkämpfer)[1]) за разне игре и спортове, поред којих нису потребни нарочити, стручни учитељи. Студент, изабран за ртника, сма-

[1]) Види Вуков речник.

тра то као велику почаст, и има право да на шеширу носи боју свога универзитета.

„Енглески студенти, који велики део дана проводе у слободном ваздуху, заморавајући се играма, лакше се могу руководити него наши. — вели *Моso*. Нико се не сећа да су се на енглеским универзитетима дешавали „страјкови“ или упорности и побуне. У телесном се вежбању находи изврсно средство да се ускипела младићска снага истутњи; напрезање је корисно средство против многога зла, а гимнастичке су игре изредна школа за дисциплину“.

У Енглеској се држава не меша у питања о васпитавању. У њој ни универзитети, нити друге школе, не потпадају ни под какво министарство. Оне су све у рукама приватних лица. Тако је и са заводима за опште васпитавање или „колежима“, који одговарају нашим средњим школама или гимназијама.

Говорећи о васпитавању у колежима, Мосо вели, да се дечаци у њима добро васпитавају, „јер енглеска омладина, поред знања, доспева до јакога осећаја части и самосталности. *Енглези уче мање него ми, али су они способнији за рад.* Карактерно је у њиховом васпитавању, да полажу велику важност на многе ствари, које су код нас сасвим занемарене, а напротив, ствари, које се нама чине да одговарају главном циљу, немају за Енглезе никаква значаја. То се најбоље види из годишњег извештаја *Винчестерске школе,* која даје тон свима осталима“...

Између осталих напомена о тој школи, Мосо вади из поменутог извештаја њеног ове забелешке за месец Мај:

„Мај 5. Уторник. Утакмица у крикету, при којој сваки од суделовача добија или губи две гвинеје.
Мај 12. Уторник. Још једна утакмица у крикету.
Мај 14. Четвртак. Утакмица у крикету са 11 ученика из завода Buckland.
Мај 18. Понедељак. Крикет-партија против негдашњих ученика заводских, утркивање у веслању и утакмица са старим Wykehamisten.
Мај 19. Цео дан слободан зарад друге крикет-партије с бившим ученицима.
Мај 21. Две утакмице у крикету против завода Н. и две утакмице у веслању.
Мај 23. Утакмице у гађању у центар с ученицима завода М.
Мај 28. Утакмице у крикету и вожњи на чуновима“.

Карактерна је особина енглеских колежа, да потхрањују одржавање везе између бивших ученика и млађих другова заводских. „Причали су ми у Eton-у, вели Моso, да је Гледстон овакве утакмице свог негдашњег колежа често удостојавао својим присуством“... Сем тога, из извештаја се види да је, поред 9 дана посвећених телесном вежбању, било још 6 дана празничних; тога је месеца било, дакле, само 16 дана посвећених учењу.

„У месецу Јуну нађох 10 дана одређених за игре, поред којих је још било 7 недељних и празничних дана. Ту се 2. Јуни мора празновати као велики празник, јер је тога дана господин *Webbe*, један од најпрослављенијих крикет-играча, учинио посету негдашњем свом заводу, да би се такмичио с новим ученицима његовим, пошто му је у Аустралији пошло за руком да победи најчувеније крикет-

играче тамошње. Најпосле, 3. Јула долази на сцену најважније позорје, које завршује сезону у Лондону: утакмица у крикету с ученицима Eton-колежа на лордовом cricket ground-у“...

„Доживео сам да видим у једном енглеском заводу, да су јутарњи часови били за игре одређени. То је баш супротно ономе, што ми у Италији чинимо с часовима гимнастике. Кад сам ректора упитао за основ оваквог наређења, добио сам одговор: да се у играма треба вежбати док су деца најсвежија и најхитрија, и да за учење још вазда остаје довољно времена!“...

„О умном претоваривању писано је у последње време толико, да је непотребно улазити у то питање опширније... Једно ме само узбуњује, што програми школски на континенту нису ништа учинили, да се снази и јачини тела што је могућно више помогне... Од свију погрешака, којима се модерно васпитавање одликује, ова је најтежа. Од свију неприродних односа, који су непријатељи здравственога развитка и с којима данашње друштвено уређење има да се бори, овај је за највеће сажаљење и покуду... Прекомерни рад у нашим школама пресађен је из немачких, а нисмо се ни обазрели на то, да су и у самој Немачкој чувени педагози, међу којима је и *Wiese*, изнели доказе у својим списима, да енглески метод заслужује превагу над њиховим, јер отклања прекомерно напрезање умно... Ми смо, на континенту, појмове о сваривању и гутању променили; ми целога дана кљукамо децу јелом, које не могу да сваре, ни да га као храну употребе, а тиме им пленимо време, које је најдрагоценије за развитак њиховога тела.... У исто доба, кад радничка класа диже узбуну,

тражећи свођење раднога дана на 8 часова, ми приморавамо наше синове да, у њихово најнежније доба, седе у школским клупама, погурени над књигом, по 10 часова дневно!“...

V

Телесно васпитавање у нас.

Говорити о телесном васпитавању у нас, значи износити само нашу немарност, износити јадиковања и осуде против нас самих, против школе, против општине, против државе. А шта би се друго и могло чинити кад се погледа, како се у свима културним државама утркују око унапређења и реформовања физичкога васпитавања; а ми, нити имамо шта да унапређујемо и реформујемо, нити хоћемо да се користимо готовим резултатима других, заснивајући из почетка оно, чега код нас, на жалост, готово никако и нема.

Мало се шта може, у опште, говорити о телесном васпитавању у нас, а најмање о васпитавању по школама. Данас се николика брига не поклања физичкоме развитку и здрављу ни варошке ни сеоске омладине.

Није тако било у прошаста времена.

У народу, међу сеоском омладином, неговане су у много већој мери, него данас, народне телесне игре: скакање, трчање, рвање, бацање камена и мотака... А у школама је до скора било каквог таквог гимнастичког вежбања — тек га је било. Данас, пак, кад нас и статистички подаци довољно уверавају о опадању телесногa развитка, снаге и

здравља у народу и школској омладини, — данас смо у том погледу немарнији, назаднији!

Зар то није за јадиковање и осуду?

О телесном вежбању у старије доба српско имамо податке у предањима, која нам је сам народ сачувао — у народним песмама.

Историја нам ништа не казује о начину спремања и вежбања оних момака, који су сачињавали редове српске војске под Милутином и Душаном, под Лазаром и деспотом Ђурђем; она нам не прича, каквим су се гимнастичким и витешким играма развијали они врли јунаци, који на јуначким мишицама издигоше Немањићску Србију до највишега сјаја и величине, и они, који славно падоше на Косову, као и они, који јуначком крвљу залише сваку стопу српске земље, бранећи је од непријатеља.

То нам народ накнађује у предањима својим.

Народне нам песме често и јасно казују: о скакању „скока јуначкога“, о трчању „трка пешачкога“, о одметању „камена с рамена“, о гађању копљем и цилитом, о стрељању „кроз прстен јабуке“, о ловљењу „по гори зеленој“, о јахању „коња халовита“, о борењу мачем и топузом, о дељењу „јуначких мегдана“...

У песми „Наход Симеун“ нарочито се вели:

„Једно јутро у свету нећеју
Изашли су ђаци намастирски,
Те с' играју игре свакојаке,
Скачу скока, мећу се камена, —
Прескаче им Наход-Симеуне,
Прескаче им, каменом одмеће“...

Поред многих других песама јуначких, у којима се казују разне врсте гимнастичких и витешких

игара, у којима је негда омладина српска вежбала „снагу и десницу“, поменућу само песму „Смрт војводе Кајице“, која нам даје слику правог средњевековног „турнира“, причајући нам о разним утакмицама између Срба и Мађара: у трчању, скакању, надигравању у колу, бацању камена и надстрељивању.

То су све игре, које је народ српски ценио и неговао и у доцнија времена. Оне су челичиле мишице и срца оних јунака, што бранаху врлетне стене црногорске и њихову слободу; и оних јунака, што под Ђорђем устадоше да се боре за слободу српску; као и оних јунака, што под Милошем извојеваше слободу отаџбине наше.

Те су игре и до последњих дана остале народне игре. У задругама, на састанцима и саборима, омладина се живо забављала и такмичила у њима. Оне су чиниле, да је наш народ напредовао, да је био ведар и телом и духом.

Од како се задруге разорише, од како сабори почеше губити онај значај који су негда имали, од како се завитла коло партиске борбе и страсти, — од тога се доба и омладина српска не занима народним играма у оној мери, у којој је то негда чинила.

Игре у народу све више опадају. Изгледа, да ће их, најпосле, и нестати. А нико се не брине да их потпомогне, да их одржи и унапреди!...

Последице су неизбежне: опадање телеснога развитка, снаге и здравља.

А јесмо ли, бар, за *школску* омладину учинили у том погледу оно, што су сви други европски на-

роди учинили? Јесмо ли се, бар, за њу боље побринули?

Не можемо никако избећи да не поменемо жалосну истину: *да је Србија, данас, јединствена земља у Европи, која ни у колико не поклања пажње физичкоме развитку своје школске омладине.*

Српске „гимназије“ — ова добротворна установа старих Грка, која и носи назив по телесном, *гимнастичком* вежбању омладине, за који је циљ и основана, — биће, зацело, једине гимназије у свету, које не само што немају учитеље за гимнастичка вежбања, већ ево неколико година немају ниједнога часа, намењенога физичкоме васпитавању ученика, и ако је гимнастика, као „обавезан“ предмет, заступљена у наставноме плану њиховом!

Ни приватном, ни општинском, па ни државном иницијативом, није се ни у колико побринуло, да се ова неопходна потреба ма у колико подмири. Јер, може ли се говорити о подмиривању те потребе двама приватним друштвима гимнастичким овде у Београду, кад она једва броје неколике десетине ученика и увиђавних људи, који иду на часове вежбања? Може ли се говорити о незаузимљивости општина, кад од њих нико и никад није тражио, да у интересу омладине, у интересу здравља и напретка својих грађана, ставе на расположење потребна средства за тај циљ, који би им требао да буде један између најважнијих циљева њихових? А шта да се каже о држави, која је њом самом обележени задатак васпитавања напустила?...

Оволика немарност одиста је за осуду? Она ће казнити нас саме — осветиће се на нашем подмлатку, на ономе што нам је најмилије!

О гимнастици у школама и код нас је, ранијих година, вођена нека брига. Нећемо пропустити да је не поменемо, да се и из тога боље види, колико смо данас немарни.

Кад је још почетком шездесетих година настао у Европи живљи покрет око телесногa васпитавања, нашао је одзива и у Србији. С уређењем наших гимназија од 1863. год., отпочела се и код нас поклањати пажња томе питању — *гимнастика је уведена као школски предмет, обавезан за све ученике.* Без спремних наставника за тај посао, без подесних гимнастичких места и вежбаоница, без довољнога схватања: шта се и у колико има да постигне овим предметом у смислу физичкога васпитавања, — није чудо, што од тога увођења гимнастике у школе није било никаквих стварних резултата, и што гимнастичка вежбања не могоше захватити корена ни у школи, ни ван ње.

Од 1871. год., после француско-немачкога рата, кад је Француска (а сем ње и друге државе) прегла да што већу бригу посвети физичком васпитавању омладине, — таласи овог новога покрета допирали су и до нас. Али се већа пажња и већа заузетост опажају код нас тек после наших ратова с Турском. У току осамдесетих година видимо читав низ наредаба, програма и упута за телесна вежбања по школама. Тај живљи покрет упућен је био правцем, који носи на себи карактер *војничке* гимнастике.

„Гимнастика и војничко вежбање“ беху уведени у све наше школе — од најнижих, па до највише. Написани беху детаљни програми за њихову наставу; одређене су и набављене справе за вежбања; и, настава је текла озбиљније и обавезније него игда дотле. Само је ту било врло мало гим-

настичкога у физиолошком смислу, — војничка су вежбања брзо преотела маха. Ово ће бити појмљиво кад напоменемо, да је ослонац за обавезна војничка вежбања по школама био у војном закону, и да су средње и више школе, у место учитеља нарочито спремних за физичко васпитавање, добиле за тај циљ наставнике војничкога реда — подофицире и официре. Од ученика нижих гимназија и реалака тражило се да сврше *„сву регрутну обуку“*, а од ученика виших разреда тих школа, Богословије и Учитељске Школе — да морају свршити *„подофицирску школу за чин резервног пешадијског поднаредника“*; док су ученици Велике Школе имали да се спреме *„за резервне официре“*. Па и сама Основна Школа није остала без војничких маршева, постројавања колона простих и удвојених редова, итд.

Али и овако физичко васпитавање није било дуга века: напуштено је после неколико година. Ну за њим нећемо зажалити.

И у другим државама, из којих је ово војничко образовање школске омладине и пресађено, брзо се увидела неумесност оваквог физичког васпитавања омладине школске. Мисао о „школским батаљонима“, која је негда јако цењена и којом су се нарочито патриоти одушевљавали, напуштена је; војничка вежбања по школама уклоњена су као некорисна и штетна.[1])

[1]) И у самим војничким круговима била су подељена мишљења о томе. Немачки цареви Виљем I и Фридрих III били су одлучно противни војеном вежбању с оружјем, пре него што младићи ступе у војску. Молтке је сматрао као штетно за војничко образовање ово „играње солдата“, — као што се презриво изражавао.

Тек од 1891. год. јавља се нов покрет у корист напреднијег физичког васпитавања школске омладине. Тада се први пут почиње јасно појмати задатак телеснога вежбања и приступати природнијој гимнастици, основаној на захтевима физиологије и хигијене.

Почетак је учињен с Основном Школом.

Нов програм, у коме су понајвише заступљене *дечје игре*, показују нам велики напредак у смислу хармонијскога васпитавања телесног; у смислу оних слободних кретања и игара, које нам данашњи физиолози препоручују, — са чега и заслужује да га овде нарочито и прикажемо:

I разр. *Кретања:* 1. Котрљање обруча малим дрветом; 2. Скакање у вис преко врвце; 3. Прескакање полуобруча и врвце; 4. *Игре*: „јагњета и вука“, „пилића“, „лончића“, „миша“, „навлач-капе“. (За скакање земљиште посуто песком).

II разр. *Утакмице:* 1. Трчање (до 100 м.) ко брже; 2. Скакање у висину (преко врвце), у дужину и у дубину (из места и иза трке); 3. *Игре:* „жмуре“, „пчела“, „жари, пали“, „соле“, „сакривања“, „плочања“; 5. Понављање програма из I разр.

III разр. *Вежбање*: 1. Шведска гимнастика: покрет руку, ногу и тела (без справа); 2. Гимнастички корак; 3. Тоциљање зими; 4. Утркивање; 5. *Игре*: „вучење клипка“, „јаницајас“, „робова“, „алајтопи“.

IV разр. *Јачање:* 1. Пузање уз мотку; 2. Дизање, потезање и гурање терета; 3. Рвање; 4. Пливање (по могућности); 5. Обртање це-

лога тела и главе; сагибање трупа; седање на земљу и устајање без помоћи руку; 6. Војничко маршевање; 7. *Игре:* „мете“, „у коло“ (шуке), „коња“, „камена с рамена“, „бацање мотке“, „вучење прста“.

У објашњењу, којим је тај програм спроведен школама, находимо доста једрих и здравих мисли, као и корисних упута за наставу. „Поред духовнога напретка — вели се у њему — настава треба да потпомаже и телесно здравље, јер без њега не може бити ни срећнога живота... Од наставника се очекује да то благо негују с особитом бригом... Они ће пазити на то, да ученици имају довољно кретања и одмора после рада. Кретања треба да буду не само на часу гимнастике, него и између часова, и приликом чешћих излета, а одмора треба деца да имају после сваког умног или телесног напрезања“... После оваквих, општих напомена, прелази се нарочито на упуте за гимнастику: „Циљ је гимнастици да разноврсним кретањем снажи тело и прибавља му потребну окретност, што има знатне здравствене и васпитне вредности, и што доста помаже стварању реда у школи“... Препоручује се што више кретања, јер је „то потребно не само за здравље ученичко, него се тиме деца разведре, те после наставу боље примају“... „Из програма ће наставници видети, да се сада за гимнастику не траже готово никакве нарочите *справе,* те ће сваком наставнику бити могућно да изврши све што је програмом прописано. Као новина уведене су неке *дечје игре*... Обраћа се пажња на правилно и уљудно играње *све* деце... Наставници ће пазити и упућивати ученике на *хигијенска правила* пре и после гимнастике, како се не би дечје здравље оштетило.

Све, пак, гимнастичке радње треба да се врше под надзором наставниковим, и увек *само у слободном и чистом ваздуху*“... Скреће се пажња на правилност у држању и покретима тела, јер она „не само што је лепа за око, него утиче и васпитно на ученике“...

Али, на жалост, овакав леп почетак, овако добро схваћен задатак телеснога васпитавања, застао је само на томе — није се распростро и на остале школе. Кад је у средњим и вишим школама укинуто војничко вежбање, није више ничим замењивано; часови, одређени за гимнастику и војна вежбања, остали су све до данас потпуно незаступљени.

Што је најжалосније, до данас, за толико година, нико и нигде не подиже свога гласа против овог занемарења и потпуног напуштања физичкога васпитавања по школама!

А зашто се код нас застало с физичким васпитавањем?

На ово питање нећете добити никаква оправдана разлога. Кад бисмо се бранили немањем спремних наставника за тај посао, не бисмо се могли довољно одбранити, јер ништа није предузимано да их буде. Ни изговор о немању места за игралишта поред школа не би ни у колико имао вредности; јер, прво, већина школа у Србији има за њих довољно простора, или га може у близини лако добити; а друго, крајем деветнаестога века може, ваљда, само у Србији бити случај да има и таквих школа — и то, на жалост, још и у самој престоници — које не одговарају ни тој насушној потреби, као ни многим другим захтевима хигијенским и школским, — не, тим изговором стидно би било и бранити се. Најпосле, не можемо никако претпо-

ставити ни разлог, да је и ко, који је водио бригу о нашем васпитавању, могао и помишљати да је физичко васпитавање омладине непотребно, излишно...

Ваљда бисмо узрок могли тражити и наћи једино у оној нашој оријенталској небризи, која предузима неки посао само онда, кад је прилике на њ нагоне, наморају? Или, пак, у мишљењу, да је у школама, као и у обичном животу, све друго пречe од питања о здрављу и развитку телесних способности?!...

Било би, најпосле, на реду да покажемо, колико се у смислу физичкога развитка утицало и с приватне стране — од стране наших *гимнастичких друштава.*

Још на неколико година пре увођења гимнастике у школи, било је у Београду засновано *Прво српско друштво за гимнастику и борење* (1857). Засновано је енергичним заузимањем г. Стеве Тодоровића, професора и сликара, а функционовало је са знатним успехом до 1865. год., када је, из нама непознатих узрока, престало да постоји.

Дуго година после тога, тек крајем 1881., подстицајима и заузимањем г. др. Вл. Ђорђевића, засновано је у Београду ново друштво за гимнастику и борење, које и данас постоји под именом *„Соко“*, а под заштитом Њ. В. Краља Александра. По живом интересовању, које се показало у време самога заснивања овога друштва а у кругу великога броја интелигентних грађана свију странака и позива, очекивало се да ће напредак његов и користи по физички развитак народни бити велике. Међу тим, свеколико тадашње одушевљење било је — „плехана фуруна“, како се наскоро изразио његов

заснивач. Па ипак, кроз 15 година борбе за опстанак, друштво је стојало на расположењу сваком увиђавном грађанину и младићу, а вазда је предусретљиво примало у своју средину и *ученике средњих школа*, а нарочито од онога доба, када је гимнастика по школама била занемарена.

Год. 1892. засновано је у Београду и друго гимнастичко друштво *„Душан Силни“*. За доста кратко време свога рада, ово је друштво показало довољно живота и енергије, како придобијањем што већега броја чланова, тако и великим бројем јавних часова. Његов рад на јачем ширењу идеје о потреби телесногa вежбања огледа се у оснивању *подружина* и у другим местима, а нарочито у новоослобођеним крајевима. Пре краткога времена друштво је добило јачега полета *светковином освећења заставе своје*, на коју је прикупило гимнастичаре и из других крајева српских и словенских. Ово освећење заставе одликовано је *кумовањем Њ. В. Краља*, који је и овом приликом дао видна доказа, колико му напредак омладине на срцу лежи.

Ограничићемо се само на овим кратким напоменама о нашим гимнастичким друштвима, не упуштајући се у детаљније претресање и оцену њиховога досадашњега рада и правца, којим је гимнастика негована у њиховој средини, и остављајући да другом приликом о томе говоримо. А овде ћемо им упутити још неколико искрених речи.

У последње време покушавало се и радило на томе, да се ова два друштва, Соко и Душан Силни, споје у једно гимнастичко друштво; но то се није могло остварити. И ми находимо, да би овакво спајање било корисно по саму ствар; центар, из којега треба да потиче живља иницијатива око

распростирања телеснога вежбања по свима крајевима наше отаџбине, треба да је јачи, да има за тај циљ више средстава. Ако је таквом спајању, збиља, једина сметња била у егоистичком одржању свога назива, као што то чујемо, онда — зар се не би могло прићи остварењу *гимнастичкога Савеза*, који би обухватио не само оба београдска друштва, већ и сва друштва, заснована у Србији, као самосталне јединице, које би задржале своја имена. Импулс за рад и напредак потицао би од централнога одбора, који би био изабран представницима свију тих друштава. Оваква узајамност несумњиво би била корисција за развитак физичкога вежбања, него ли данашње подвајање и трвење.

Друго, што имамо да ставимо на срце оба ова друштва, то је: да својски пригрле оне реформе у гимнастици, које су физиолози и хигијеничари подстакли, а које се журно уводе у целом културном свету. Те реформе не само што неће умањити важност њихову, напротив, стећи ће им и већега гласа и више приврженика и чланова. Манимо се атлетске гимнастике, каквој се у циркусима пљеска и каква је, по тврђењу лекара и физиолога, штетна за природан и правилан развитак и здравље целога организма. У унапређивању и распростирању гимнастичких игара у слободном и свежем ваздуху, у игрању лоптом коме је призната неоцењена вредност за здравље и телесни развитак, у неговању народних игара, у скакању, трчању, бацању камена и мотака, рвању... у оним витешким играма, у којима је наш народ вазда крепио и челичио снагу и здравље своје, — — у таквој гимнастици биће, за цело, веће поузданости за *општи напредак у фи-*

зичкоме развитку, а то и треба да је главни циљ гимнастичких друштава. Угледајмо се на старе Грке, угледајмо се на данашње Енглезе, па и на саме Немце, који прегоревају своју „народну немачку гимнастику“, па се журно лаћају гимнастичких и народних игара!... Игралишта! Оснивање јавних игралишта за децу и омладину, — то нека је озбиљна брига наших гимнастичких друштава, општина, па и нас свију.[1])

Још једну напомену.

У нашега народа има леп обичај, који у неколико опомиње на старе народне светковине и игре у Грчкој; то су годишњи *сабори* код цркава и мамастира. Ту се састају старији да се виде и разговоре, да се посаветују о домаћим, економним и другим пословима; ту видите омладину у кићеноме колу, где весело игра и попева; видите је и у витешком надметању, у „скоку јуначкоме“, у рвању, у бацању „камена с рамена“...

Негда су ови сабори били велике народне светковине, на које се спремало израније и на које се стицао народ не само из оближњих, него и из даљих крајева. А данас је почео опадати и овај народни обичај, као и многи други. Изгубили смо народне задруге, за којима толико кукамо; па треба ли да изгубимо и народне саборе?

---

[1]) У Београду, сем затворених вежбаоница гимнастичких, немамо ниједног јавног места, уређеног за дечје игре. Уређивањем Калимегдана још пре неколико година један је део његов намењен томе циљу; али се до данас није на њему ништа урадило. Наша гимнастичка друштва требало би да се заузму код општине, да се тај план што пре оствари. *Мали Калимегдан* треба да постане *живо игралиште, примамљиво за сву децу и дечаке.* Нека за углед послужи *Кијевска* општина.

Зар не бисмо могли потпомоћи, да се овај лепи обичај народни подржи, унапреди и развије у већој мери?

Кад би се у прво време обратила већа пажња на неколике такве саборе на подеснијим местима; кад би се на њима приређивале мање изложбе тканина и других рукотворина из оближњих места; кад би се игри и утакмицама дало више полета каквом наградом или одликовањем; — зар то не би уздигло значај сабора? Зар у њима не би било користи за привредни напредак народни? Зар они не би подстакли бољи телесни развитак омладине, која би се са више воље припремала за надметања у играма? И зар, најпосле, код таквих сабора, не би било користи и за културни и за национални напредак народни?...

Данашњи су Грци, подстицајима из Француске, покушали да обнове старе народне *Олимпијске игре*, увиђајући у њима подстицај како за унапређивање физичкога развитка, тако и за буђење свести и духа народног, за ојачавање његових националних осећаја. Немци су своје гимнастичке светковине пригрлили као сјајне народне светковине; а баве се мишљу и истраживањем начина, да се њихова *Седанска светковина* учини што већом, општијом и сјајнијом народном светковином, па находе да ће у том погледу бити најбоље и најкорисније: ако се за њу вежу утакмице у гимнастичким и народним играма, ако јој се даде облик грчких Олимпијских игара...[1])

[1]) Види „Jahrbuch für Volks- nnd Jugendspiele, 1896,“ а на име, награђену расправу: „*Wie sind die öffentlichen Feste des deutschen Volkes zeitgemäss zu reformieren und zu wahren Volksfesten zu gestalten?*“ v. Dr. E. Witte: и чланак: „*Die Sedan-Jubelfeier*“, v. Prof. Dr. Koch; као и чланак: „*Ein deutch-nationales Olympia*“, v. Dr. med. F. Schmidt.

А ми — ето, имамо народне саборе: унапредимо њих у том смислу, створимо од њих *српске* „Олимпијске“ светковине.

Износимо ову мисао на размишљање не само нашим гимнастичким друштвима, која би могла предњачити у остварењу њеном, него и свима пријатељима народнога напретка.

Да завршимо.

Физичко је васпитавање у нас на врло ниском ступњу; телесни развитак, снага и здравље у народу с даном у дан опадају све више.

Томе се злу мора стати на пут. Ми морамо свом снагом настати да погрешке наше немарности поправљамо; морамо што више средстава жртвовати на унапређење физичкога развитка и неговање здравља у омладини и народу.

Од *школе* се мора прво отпочети. Ми смо то дужни према омладини њеној, јер немамо права да јој украђујемо оно, што сама природа тражи за њен развитак и напредак. Ако смо немарни према сопственоме здрављу и према сопственим способностима физичким, не смемо бити немарни и према здрављу и способностима наше деце; напротив, наша је дужност да их учинимо напреднијом и снажнијом него ми што смо. Све школе, и варошке и сеоске — ту не може бити разлике — треба, уз припомоћ својих општина, својски да пригрле овај занемарени део васпитања. Школа је живи расадник свега доброга, племенитога и патриотскога. Деца, навикнута у школи на телесна вежбања и игре, неговаће их и у доцније доба своје, подстичући и друге на то.

Још пре 30 година писао је Швајцарац *Бекер* својим земљацима: [1])

„Право државно благостање находи се у здравим и крепким грађанима; они више вреде него све благо у државним благајницама. Такви грађани мало требају; само је слаботињи потребно много.

„Дуго живети јесте дужност; здравље и снага прве су врлине.

„Школа не сме бити немарна према здрављу дечјем; не сме ту дужност отуривати од себе и остављати је другима. Школа има да нам врати децу бољу, него што их је примила; иначе није достојна да се назове *школом* тј. заводом за васпитавање и образовање; иначе би је требало презриво звати *фабриком* за читање, писање и рачунање — никако другчије. Школа нам може дати децу бољу, ако је то *права* школа, ако човека схвати као *целину*, ако у довољној мери обухвати васпитавање и снажење тела, као год и неговање духовнога образовања“...

Говорећи о постанку немачке и шведске гимнастике, видели смо да су творци њени, Јан и Линг, били руковођени жарким патриотизмом у енергичном заузимању око увођења и распростирања телеснога вежбања у њиховој отаџбини; видели смо, да их је родољубље њихових народа пригрлило у данима опасности за земљу, у данима, када се требало спремати за одбрану имена и слободе своје отаџбине.

Наше родољубље не може бити мање од њиховога; данашње прилике српскога народа нису боље

[1]) *Dr. Bernchard Becker*, свештеник из Линтала, у свом делу: *„Реч о школовању, с нарочитим погледом на телесно васпитавање“*, 1868.

од оних прилика, у којима се находише њихови народи и њихове отаџбине. Па нека и нас наше родољубље опомене на дужности према народу и отаџбини; нека нас на њих нагоне опасности и невоље, у којима се находи племе српско; нека нас за њих одушеви народна мисао о ослобођењу и уједињењу подељенога и потиштенога Српства; — нека нас све то покрене на дужност: *да омладину спремимо здраву и крепку, да је спремимо способну за оне жртве, које отаџбина од њих очекује.* —

СРПСКИ ШТАМПАРИ У РУМУНИЈИ

БЕЛЕШКЕ

Стојана Новаковића

Заслужни румунски историк А. Д. Ксенопол, пишући о судбинама и о развићу румунскога народа и румунске народне мисли, жали што је ранији и бржи развитак румунскога народног језика спречаван црквено-словенским језиком, који се заједно с православљем увео, негде после X века, и међу Румуне. „Тим случајем — пише историк румунски — „народ је румунски прекинуо сваку интелектуалну „заједницу са западним народима, с којима је, по „своме пореклу, у вези, па је, обликом своје вере „и својим књижевним језиком, ушао у заједницу „с народима словенским. То се још појачало после „великога црквеног расцепа међу истоком и западом „(1054), којом приликом Румуни, ради хришћан„ства бугарскога, уђоше у заједницу с православ„нима против папства. — — И тако видимо да се „словенски језик употребљавао најпре за писање „црквених књига, по том за писање службених до„кумената који су издавани из владалачких канце„ларија, па чак и за писање писмена о куповини „и продаји и о осталим приватним пословима између „људи који словенски сами знали нису, али који су „наређивали да се тим језиком пише, да би своме

„послу више важности дали. И што више идемо у „старину, све ширу употребу словенскога језика на„лазимо у Румунији. Словенски је језик ушао међу „Румунима у обичај још кад су Дакијом владали „Бугари; и он се налазио у употреби међу Руму„нима много времена пре него што су се установиле „њихове две независне државе Влашка и Молдавија“. Тврдећи како ипак писменост словенска није могла ухватити корена у Румунији, г. Ксенопол пише како су и у XVI веку словенски калиграфи непрестано били ретки у Румунији, јер је још кнез Раду Пајсије 1537 био наредио једноме преписачу да изради тетројеванђеље, па кад је тај умро пре него што је свршио наручени му посао, једва се нашао калуђер, чак из Свете Горе, да недовршени посао доврши.[1]

Онај ко би се латио да напише историју о судбинама словенскога језика и словенске књиге на земљишту садашње краљевине Румуније, израдио би посао врло знатан и захвалан, којим би се попуниле многе празнине у садашњем нашем знању о историји језика и књиге словенске. Питање је то у великој вези с познатим тешким и чворновитим питањем о пореклу садашњих Румуна и о томе да ли су они у садашњим својим земљама први (још од освојења римског) или потоњи досељеници. Од одговора на то питање зависи и оцена горе наведеног гледишта најновијега румунског историка. Ми заиста немамо ништа против похвалне ревности румунскога родољуба и историка, али бисмо ипак рекли да је он околности XVI и XVII века, ма у неколико, ценио очима садашњега времена. Није немогућно, и врло је при-

[1] A. D. Xénopol, Histoire des Roumains. Paris 1896. I, 459 и д.

родно што се словенски језик није ни утврдио ни раширио у земљи где је Словена нестајало и у времену кад је наука књиге словенске и у суседним југозападним чисто словенским земљама већ обамирати почела, али је ипак истина да је Румунија једно време служила као милостиво и захвално прибежиште књижевницима и духовницима словенским, нарочито балканским. То сведочи да се, из каквих било узрока, словенским црквеним књигама онде поклањала већа пошта него што може да изгледа данашњем румунском историку.

Познате су давнашње везе међу румунским господарима и пријатељима православне цркве и нашим црквеним књижевницима. Онај исти Макарије Црногорац, који је у нас отпочео штампање књига, па је услед несрећних политичких прилика свој рад у Црној Гори морао прекинути, први је отворио штампање црквених књига и у Румунији. Сумњало се да ли је Макарије, који се као штампарски управник у Влашкој помиње, заиста исти човек који је и у Црној Гори на крају XV века штампањем управљао; сумњало се зато, што није јасно било каквим се путем он из Црне Горе и из Млетака до Влашке могао докотурати. Довољно је да у прилог томе наведемо да су везе међу јужним православним земљама, везаним једним црквеним језиком словенским (а у тој су заједници осим српских и бугарских биле онда и румунске земље), онда биле јаче и тешње него данас, јербо је, по општим приликама и идејама онога времена, вера спајала већма него данас, а данашњега ривалитета народности није никако ни било. Српски штампари у Млецима штампали су своје књиге и бугарском редакцијом, рачунећи на купце по свему полуострву (јер су онда у сферу

бугарске књиге улазиле и румунске земље), а румунски су штампари, такође, водили рачун о свима осталима који су се словенским језиком у цркви служили, као што се то види из поговора у књигама њиховим. Али је сам начин одласка Макаријева у Влашку добро објаснио архимандрит Ил. Руварац; његови су разлози још свакоме у памети, те их зато овде понављати нећемо[2]. Румунски најновији историк нити зна тачно шта је штампао Макарије, нити зна да је он из Црне Горе. Г. Ксенопол помиње да је Макарије — Светогорац, али налази са свим за природно да је он своје штампарске справе донео из Млетака и да је с њима најпре у Црној Гори радио, па би готов био да пристане и да су књиге Макаријеве штампане у Млецима, кад би за такво мишљење било каквога год ослонца[3]. Француз Емил Пико истиче, напротив, нарочите разлоге, по којима закључује да је то штампање извршено у Румунији[4]. У доказе о осећању јединства међу православним земљама које су се служиле црквено-словенским језиком долази и та чињеница што су словенски књижевници из Бугарске, после државне пропасти у тој земљи, склањали се у Србију, и што је, после пропасти Србије, ред дошао на Румунију, докле ту буђење народнога језика није ове културне тежње на други пут обрнуло. Таким истим путем ишло је и обраћање светогорских калуђера за новчану помоћ и

---

[2] Глас Српске Краљевске Академије, XL, 25—27, и по том 31 и д. О истоме предмету говорио је и В. Јагић у Denkschriften der Akad. der Wissensch. in Wien, Вал XLIII Der erste Cetinjer Kirchendruck, не могући се одлучити са свим за идентичност оба Макарија.

[3] Xénopol, op. c. 462.

[4] E. Picot, Coup d'oeil sur l'histoire de la typographie dans les pays roumains au XVI siècle. Paris 1895.

за заштиту. Са свим је, дакле, природно и улази у ред многих чињеница исте врсте што су се и штампари, тражећи материјалне потпоре за своју вештину, цркви и вери толико корисну, држали тога истога реда.

Како су све те ствари стајале касније, у првој половини XVII века, види се из једнога писма које је 1637 писано у Рим с јужне стране Румуније, из Бугарске, из Ћипровца. Негде раније у средњем веку населили су се, рударства ради, у Ћипровцу католици Саси и Арбанаси, па се око њих, после, покупила читава колонија људи из западних крајева нашега народа, цркве западне. Тамо је још у XVII веку био и католички манастир и школа. Преписка са Светом Столицом у Риму и њеним представницима на Балканском Полуострву често се водила ћирилицом и српским језиком, говором и правописом обичним у Босни и у Далмацији. Види се да су и у Ћипровац и у остала католичка места садашње Бугарске слани питомци родом из Босне и из Далмације а образовани у школама римским. Зна се да су и те колоније и те њихове установе пропале тек на крају XVII и у почетку XVIII века поводом аустријских ратова с Турском[5]. И на ово се средиште југословенске радње обратио влашки кнез и војвода Матија Басараба, човек вешт и окретан, од старе владалачке породице. Кад је он године 1633 примио владу у Влашкој, почео се одмах у почетку старати и о просвети и о књижевности, наредивши да се распитује за људе који знају словенски и разу-

[5] E. Fermendžiu, Acta Bulgariae ecclesiastica ab a. 1565 usque ad a. 1799, Zagreb 1887, где су објављене многе донде непознате појединости. Види још Заселението на католишкитѣ българи въ Седмиградско и Банатъ дра Л. Милетича у софијском Сборнику XIV, Софија 1897.

мају се у штампању. Како је у то време (1628—1631) Рафаило Леваковић у Риму почео штампати на словенском језику црквене књиге за католике, знало се за то и у Ћипровцу. У Риму се сачувало писмо једнога од грађана ћипровачких, Фрање Марканића, од 10 августа 1637 којим он јавља како кнез влашки Матија (Басараба) тражи штампаре за словенске књиге и како би по католичку пропаганду добро било кад би се Леваковић могао некако протурити у Влашку. „Господар Матија, кнез влашки — пише „Маркапић у томе саопштењу — намислио је да „прештампа црквене књиге источнога обреда којима „се служе попови и калуђери његове кнежевине и „многе друге области као што су Молдавија, Ру„сија, Бугарска, Србија, Рашка, Херцеговина и већи „део Тракије и Мађедоније, све до Свете Горе, итд. „Кнез је поручио да се тражи по разним крајевима „човек који би разумевао тај језик и који би могао „прегледати и за штампу приправити поменуте књиге, „и нико се нашао није. Неко је казао кнезу да по„менути отац Рафаило језик разуме и да би за тај „посао добар био; тога ради је кнез поручио у Ћи„провац, да би отуда когод писао Леваковићу и „да би израдио да Леваковић дође у Влашку[6]“. С Леваковићем се није дошло ни до чега, или што Леваковић није хтео да ради оно што је хтео кнез Матија, или што се касније обазнало да на томе месту није онај лек који се за кнеза тражио. Али се нашло других штампара, и под Матијом Басарабом, за целе његове владе (1633—1654), штампало се доста и словенски и румунски, пошто се

[6] Fermendžiu, Acta Bulgariae ecclesiastica, p. 47. Писмо је писано италијански.

њему приписује и та слава да је румунском народном језику у цркви и књижевности пута отворио.

Међу тим за владе Матије Басарабе штампало се и пре него што би се по овој преписци с Римом могло мислити. Библиографија црквено-словенских штампаних књига И. Каратајева показује нам већ у години 1635 један *Требник*, штампан у *типографији јего милости господарја Јо-Матеја војеводи Басараба* у Дугом Пољу (Кымпо-Лунгу). Око те се књиге трудио Тимотије Александров Вербицки[7]. Морао је тај штампар умрети или некуда отићи, кад се на скоро по том тражио други, или се намеравало подићи више штампарија, што је, како изгледа, и учињено.

Исте године 1637, које је писано горе поменуто писмо Марканићево, штампан је *Псалтир* у манастиру Говору, храму Успенија Свете Богородице. У приступном писму тога издања, написаном као од стране самога Матије Басарабе, војвода жели здравља и спасења својим саотачаственицима и инѣмъ родовом намъ въ вѣрѣ же и славномъ діалектѣ славенскомъ сагласоуюшимсѧ ѩзыцѣ, найпаче же Болгаромъ, Сербомъ, Оуигровлахомъ, Молдовлахомъ и прочимъ. О штампању те књиге бринуо се *Мелетије Македонски*, игуман манастира Говора. Он каже како је још у Светој Гори у великој бугарској лаври манастира Зографа желео да изучи типографску вештину, али не каже где му је пошло за руком да то изврши. У језику предговора нема трага старијој бугарској редакцији или читању, већ је редакција са свим руска. У истом приступном

[7] Каратаевъ И. Описаніе славенорусскихъ книгъ, напечатанныхъ кирилловскими буквами. I. 1491—1652. Спбргъ 1883, бр. 426.

писму господар и војвода каже да ту књигу Псалтир *представља православљу од своје типографије.* Међу тим руски су библиографи забележили да се то издање, страна по страну, добро слаже с кијевским издањем таке исте књиге од 1630 и да им по неком знаку у предговору изгледа да је књигу ту штампао Спиридон Собољ у Могиљеву 1637[8], што би, рекли бисмо, поради категоричног тона у предговору још ваљало испитати. Каратајев је под бр. 459 забележио и *Псалтир са Часловцем,* штампан *јеромонахом Стефаном Охридским* а трошком Матије Басарабе у години 1638, не саопштавајући ништа ближе о томе делу.

Под годином 1643[9] спомиње се **Ѧнтологіонъ сирѣчъ Цвѣтословъ или трѵфологъ,** штампан у Дугом Пољу. У поговору се помиње да се о штампању те књиге старао *Мелхиседек јеромонах,* први игуман манастира у Дугом Пољу. На крају се спомиње као *типограф* (што ће значити слагача) Стефан јеромонах и као *друкар* (што значи штампара) Јован Кинотович. После имена јеромонаха Стефана има још три слова ср҃, а после имена Јована Кинотовича рѵ҃. Рекао бих, судећи по опису, да оно прво хоће да каже *Србин,* а ово друго *Рус* и да се тиме хтела обележити народност ових посленика.

Под годином 1646 помиње се књига *Литургијар* или *Служабник*[10], штампана у манастиру Делском у Влашкој. На другој страни првога листа наштампан је на врху нацрт Исуса Христа и Богородице;

---

[8] Каратаевъ, стр. 460, белешка на крају. Текст предговора чита се под бр. 458.

[9] Каратаевъ, бр. 555.

[10] Каратаевъ бр. 601.

у средини — светога Николе; испод њега — војводе Матије и жене му Јелене с грбом Влашке међу њима, а на дну — архимандрита Јована. У предговору се каже како је књига израђена у штампарији војводиној у манастиру Делском и како се о штампању старао преподобнѣишій во ѥромонасѣхъ Іоаннъ, архимандритъ тожде вышереченныѧ лавры Дѣлскіѧ. Те исте године штампали су у Трговишту Прока Станчовић и Радул Стојковић опет *служабник*, о коме Каратајев нема потпуне белешке, јер није видео потпунога ексемплара.[11] Наша опет намера није да истражујемо целу библиографију ни да недостатке попуњамо, већ се задовољавамо простим прегледом, пошто нам је задатак само да једно дело изнесемо и нарочито прикажемо.

Под годином 1647 спомиње се опет једно дело штампано у манастиру Делском, које је баш посао једнога Румуна. То је Книга о Христовѣ подражаніи, која је израђена по заповести и трошком „Пресветле „и благочастиве кнегиње Госпође Јелене, начелнице „Угровлахије Запланинске, супружнице пресветлога „господара и војводе Јо. Матије Басарабе“. Књигу је ту, како је у натпису назначено, с латинског на словенски превео сродник кнегињин Орест Настурол, други логотет. Штампарија манастира Делскога и ту се зове *их господарска типографија*.[12]

Под годином 1649 помиње се Пентикостар, штампан у Трговишту старањем јеромонаха Јована, Светогорца, пострижника босанског манастира Гомионице, а родом из Каменграда у Босни, али пошто ми овде имамо да прикажемо ту књигу у це-

[11] Каратаевъ бр. 602.

[12] Каратаевъ, бр. 633.

лини и да на њу пажњу обрнемо, о њој ћемо узети реч одмах за овим, пошто поменемо још једну књигу што је из овога реда налазимо у Каратајева.

То је Псалтир штампан 1650 у Дугом Пољу. На последњем листу забележено је да је та књига штампана *при држави великога господара Матеја Басараба — у типографији преподобнејшега оца кир-Мелхиседека јеромонаха, првога игумна велике обитељи дугопољске.* Тај исти јеромонах Мелхиседек раније је назначен с придевом *Пелопониски* (Каратаев, стр. 502), из чега се види да је био Грк, а Грци су у то време већ почели у Румунији показивати свој по румунски народни развитак тако штетни утицај.

Види се, дакле, из свега да је око 1650, пред крај владе Матије Басарабе, било три штампарије у Влашкој у једно време: у Делском Манастиру и у Трговишту штампарије самога владаоца, а у Кумпо-Лунгу штампарија Мелхиседека Пелопониског, првог игумна тамошњег манастира. Шта је било са штампаријом у манастиру Говоре, који се такође горе помиње, није нам познато. И ово пишемо само по туђим белешкама. Библиографија румунских штампарија требала би да се прибере и склопи у самој Румунији, јер је природно да тамо треба очекивати највеће обиље материјала. Ми се надамо да ће се томе млада румунска наука по заслузи и одужити.

* * *

Остала је до сад неразмотрена горе поменута књига Пентикостар, зато што о њој хоћемо нарочито да проговоримо, па смо ово што је довде и прибрали и написали у нарочитој намери да бисмо

постање и значење те књиге јасније представили. Видеће се касније из онога што о тој књизи саопштавамо да она у свем и заслужује да се тако од осталих издвоји и засебно истакне.

Као што и натпис овога прилога показује, књига је та посао једнога Србина, који се потраживању Матије Басарабе одазвао и у Влашку дошао, да на штампању словенских црквених књига ради. Тај је Србин јеромонах Јован из Босне из места Каменграда, Светогорац, али пострижник манастира Гомионице у Босни[13], недалеко од Каменграда. Старањем тога јеромонаха Јована штампана је књига Цветни Триод или Пентикостар у Трговишту од 27 марта 1648 до 7 јуна 1649 године. Један ексемплар те књиге видео је у првим десетинама овога века П. Ј. Шафарик негде у Срему, те је написао своју кратку библиографску белешку, у којој стоји да књига има 409 листа. „Чудновато је, додаје на „крају П. Ј. Шафарик што се у овој књизи, штам„паној словима руским која су налик на она што „их је употребљавао Сљуцки у Лавову, *осим пред„говора и поговора,* нигде не налазе слова Ѧ и Ѫ, „а налази се ѣ[14]“.

Наша Народна Библиотека има два ексемплара те књиге, а у мене има један лист, на коме је поговор, нађен међу хартијама пок. М. Кујунџића, без записке откуда је њему дошао. Ексемплари Народне Библиотеке нису у свем потпуни, и ако су доста добро сачувани. Каратајев говори о тој књизи под бр. 658 свога *Описанија*. Натпис је књиге овакав:

---

[13] У прегледу босанских манастира српских Гомионицу помиње арх. И. Руварац у Годишњици II, на стр. 258.

[14] P. J. Šafarik, Geschichte des serbischen Schriftthums. Prag 1895, стр. 282, бр. 255.

Тріѡдіон си́ естъ Трипѣ́снецъ сто́и вели́кои Пѥтдесѧ́ницы. Пентикостаріон, е҆́же е҆́стъ пѥ́десѧ́ница нареченый. Ѡ двою писменꙋ сею Ѫ Ѧ по обычаю благово́лномꙋ рачѐнію сръбскаго народа ѿпасно изчищенный.

То помињање *обичаја и жеље српског народа* не находи се само на томе месту књиге. У почетку *предословија* или предговора читамо ово заглавље: Є҆лена, божіим промышленіем и благодатію владычица всеѧ земла Ѹгровлахіи запланинскоѧ и проч. чтнѣйшомꙋ и преподобнѣишомꙋ въ іеромонасѣх ѡ хртѣ Ѿцꙋ Дамаскинꙋ въсеѧ стоименныѧ го́ры афонскіѧ преизѧшнемꙋ исповѣдникꙋ и въсѣмъ сꙋщим Ѿ сщеннаго съвъкꙋпленіа сръб'скаго длъжныи поклонъ Ѿдавает! Цело то писмо, које је, по овоме заглављу, госпођа Јелена упутила исповеднику Свете Горе, јеромонаху Дамаскину и Србима светогорским (по чему би се могло судити да је Дамаскин био у Хиландару) не можемо овде износити, и ако једанпут треба и њега у целини наштампати, него ћемо из њега с друге стране првога листа навести још једно место које показује да се књига ова хтела штампати *српском редакцијом*. Место то гласи: Зане въ истинꙋ процвѣтают благоданіи врътогради вынꙋ, и сѣанныѧ и неѡраныѧ прозѣбают, и еще благодатіи ковчегъ не присно видитсѧ празденъ, ꙗкоже нѣкогда мꙋсꙋкодѣѧй Симонид или играѧ или тщаѧ сѧ извести, въ истинꙋ възглаголет вѣк нашеѧ цркве пентикостара, оꙋсръдню вашей по воли нынѣ исправленна и Ѿ нѣкиѭ непотребныѭ вамъ писменъ испражненна и исплевенна нашею печатанію изданна мꙋдрѣ и оꙋже на сл҃нчный свѣт възниченна итд.

Сва ова места, кад се у једно саставе и прегледају, казивала би нам да се овде радило о штампању српско-словенском редакцијом и о покушају да се у Влашкој српско-словенском редакцијом почне штампати у оно исто време кад се у тој земљи напуштала старија бугарско-словенска редакција, па се отпочело штампање руско-словенском редакцијом. У томе је и главна разлика међу два периода штампања у Румунији. Штампање, започето XVI века, које је руководио Макарије Црногорац, одликује се од штампања, започетог XVII века, једном врло значајном разликом. У оним првим штампаним делима видимо марљиву бугарско-словенску редакцију црквено-словенских књига; ова друга нам већ показују редакцију руско-словенску. То је природно и по томе што су се штампања у Румунији XVII века вршила већ по ексемпларима руских штампарија, а не по старијим рукописима као у XVI веку, и што су се штампарска слова израђивала по ономе што се налазило у најближим Румунији руским средиштима, у Лавову и у Кијеву.

И у томе баш и јесте сва знатност рада Јована јеромонаха, што је он својим Пентикостаром покушао да бугарско-словенску редакцију замени српско-словенском у оно исто време када се већ у Румунији (неколико десетина година раније него у српским земљама) почела утврђивати руско-словенска редакција. Из напред наведеног писма кнегиње Јелене види се да то није био само његов лични посао, него да је Јован на то из некаква српског средишта у Светој Гори упућен био. Нашем је овом тврђењу потврда у целој његовој књизи. За предговор и поговор његове књиге тежило се да буду написани по начину онда уобичајеном, само с малим јусом (ѧ)

по руском начину. У том погледу с предговором се прилично успело, али с поговором није. О језику поговора казаћемо реч две касније. Сама пак књига права је и чиста србуља, *очишћена и оплевена* како они сами кажу, од јусова, и са свим по српском обичају наштампана, с једином разликом што је ѣ ретко а ъ га заступа свуда, ма да се и ѣ налази. Тако нпр. налазимо: полѣзнꙋю, съвръшивше, въ нѥи, съмотреніе, единомꙋдрьно, множьство, волѥю, хотеи, въ гробѣ, въселити се, въпрашалъ, вънъ, пришъл, слѣзы, мрътвца, съмрьть, исплъни се множьство, съгласіе, отъчьство, оумършаго, адъ, въстрепетавъ, съборъ, съ ваіемь и вѣтьвми (лист ·а·); да и азъ рекꙋ; слꙋхъ, въпрошꙋ, пророчьства, чьтеніе, ѥзыкъ, вънѥгда, ѿтвръзает ми, тврьдъ камень, занѥ, съпротивꙋ, боѥй се, шьствꙋите, въскꙋю шеташе се ѥзыци, тъщетным, четвръткъ, съꙋзомъ, съвезꙋеми, владычьствꙋющомꙋ, дръжещаго, прѣвыспрьнюю, въстезающаа (лист ·ѯз·); съмрътное, плъть-бо, прошъд, обновлѥніе, адамъ, оуснꙋвъ, ѥтъ быст', изьшъд, лъжнаа, плъти, съставъ, ꙋбінстъвно, развръглъ, спещим, нелъжное, съдръжен, ѿвръзоше се, въ адъ съшъствіе, тлъкꙋет се, въ настоещій (лист ·рк·); пришъдше, дрьзновенно, мꙋжьство. съборъ, даждь ми, единосꙋщьнъ, лъвовом, живоначеліе, жъзлꙋ, зретъ, сын'мъ, ѥvаггеліе оутрьнне (лист ·с·); причещающе се, начъньше, сꙋщъство, прѣсꙋщъстъвно, твоихъ съсьцъ, съдръжителѩ, роуцѣ распростъръ, красьнъ, ꙋмрътвивъ, мъглꙋ, сьн, прѣполовлъшꙋ се праздникꙋ, ѿчьскыи, пришъдыи (лист ·сн·); четвръткъ възнесеніе, въсачъскаа, плътію възнесъ се, длъготръпѣливе, съвъкꙋплѥніа, съблазнь, дн҃ь, съраслъныи, радость, избавитель, милость (лист ·тг·); пꙋть, благодать, прѣклонь колѣнѣ, сꙋщъство, господь,

седмъдесетъ мѹжъ, сѹть, людьсцін, въ сѣнь свѣдѣніа, стръмлѥніе людемъ, ѿ старъцъ, възеть, пророчъствѹють, дасть, па одмах за тим дастъ господь доухъ, глаголѥтъ господь, ѡдъждит вам дъждъ ранъ и поздънъ, наплънет' се, азъ есмъ, азъ господь Бо ъ вашъ, нѣсть, бѹдетъ (лист ·тн·); въплъщ се, благодарстъвно, жъзлъ, немлъчно, трисл҃нъчнагѡ, тричислънѹю, благочъстно, пещъ, мѹчитель, благочъстивымъ, въкѹшъ, съмрътъ, крѣпость, процъвте (лист ·тчг·). При гдекојем примеру могло би се помислити да је редактор хтео да изведе правило Костантина Философа, уведено у српској књижевности с почетком XV века, али одмах долазе примери који вас од тога одвраћају. На послетку изгледа да је ѣ с неком следственошћу задржано у случајима умекшавања и у речима женског рода, и ако се и против тога може понеки пример наћи (нпр. пещъ) Види се да је редактор хтео имати и ъ и ь, па га је српска навика вукла на правило којим се ь писало, те је отуда ъ тежило да само све преотме. Може бити да је томе узрок и у самој штампарији.

Из писма које се чита као *иредословије* види се јасно, да је нешто тражено од Свете Горе поради црквене књижевности, а у томе нас и друге напред наведене чињенице уверавају. Не знамо тачно цео рад, и остало би нам да нагађамо. А по нагађању могло би се извести да је неки српски збор светогорски (а то би могао бити само хиландарски), упитан о штампању књига, препоручио кнезу и кнегињи влашкој српске књиге и српско-словенску редакцију, упутивши им уједно за извршење тога посла јеромонаха Јована, родом из Каменграда у Босни, пострижника босанског манастира Гомионице.

Још доносимо поговор у целини, онако како је у оригиналу. Што се тиче језика тога поговора у њему видимо рђаво извршену намеру да се пише руско-словенском редакцијом. Тога ради ѧ долази и место е: начѧлници, начѧта (уз прѣбезначелна, събезначелна, животворешаго, пріелъ), и место ꙗ: исплънѧющаго, и место ѥ: поклонѧніа. Слово ѣ долази само у дн҃ь двапут, а у средини је речи замењивано са е: вездѣ. Слово ъ долази, са свим по српски, и место *а* у съмодръжца. Зато што је редактор рад био да пише руско-словенски, карактеристични су примери: исплънѧющаго, съвръшена, оусръдно, клъните, влъноующи, съвръшеніа.

Ево сад и самога текста

Къ читателю.

Бг҃а прѣбл҃гаго благ҃тію въ тр҃ци пѣва́емагѡ. оц҃а прѣбезна́челна, и҆ сн҃а є҆гѡ̀ и҆ сло́ва събезначелна и҆ є҆дино́рода є҆мꙋ̀ прѣвѣ́чнѣ, и҆ дх҃а съсестг҃ѡ и҆ животворе́щаго оу҆тѣши́теля ѿ о҆ц҃а нерождстъ́внѣ и҆ и҆сходнѣ на̀ снѣ почива́ющагѡ, и҆ въсѧ̀ ве́здѣ и҆сплъня́ющаго, повелѣ́ніем҃ же и҆ въсѧ́цѣмъ и҆ждиве́ніемъ, прѣсвѣ́тлыѧ, и҆ бл҃гочс҃тивыѧ кнѧ́гини гс҃ѫды є҆лены, начѧ́лницы оу҆гровлахіи запланéнскоѧ. сꙋпрꙋ́жницы прѣсвѣ́тлагѡ гдⷭ҇ра и҆ воеводы ї҆ѡ҃ ма҃ѳе́а басара́бы. въсе́ѧ землѧ̀ оу҆гровлахіи съмодръжца. и҆ бл҃ве́ніем҃ прѣко́сщенаго а҆рхіеп҃па Стефа́на Мітрополи́та въсе́ѧ землѧ̀ оу҆гровлахіскіѧ. Начѧ́та же бы҃ печа́тати сѧ сеѧ̀ бг҃одх҃нове́ннаѧ кни́га трѣѡ́д цвѣ́тнаа. въ бг҃осло́вꙋщем҃ гра́дѣ трго́вищи. въ лѣто бы́тіа мі҃ра, ҂зрнѕ. сп҃се́ніа же мі҃ра ҂ахми

мца мартіа въ кз. днь на памѧтъ стыѧ мнцы матроны ꙗже въ солꙋнѣ. Съвръшена же бы, въ лѣто бытіа міра ҂зрнз. спсеніа же міра ҂ахнѳ. індіктиѡна ·в· мца іюніа, въ ·з· днь. на памѧтъ стго сщенномнка деодѡ еппа анкурскаго. крꙋгъ слнцꙋ, зі. а лꙋны, гі. ключ пасхы. г. епахта лѣтꙋ, з. въ зі тое лѣто благочтивыѧ дръжавы гдара и великаго кнѧза выше именитагѡ, и прѣсвѣтлыѧ и благочтивыѧ его сꙋпрꙋжницы выше помнимыѧ кнѧгини. въ в еже лѣто архіепства прѣосщеннаго мітрополита прѣжде помнимаго Трꙋдихъ же сѧ о семъ съписаніи, азъ грѣшный меншій въ иноцѣхъ Іѡаннъ іеромонахъ, стогорецъ ѿ босны, ѿ мѣста каменградъ. монастыра же гомиѡници, въ немъ же пріехъ иноческій образъ. Възлюбленіи о хѣ ѡци и братіѧ и чѣстніи господіе. молимъ вы бга ради, и колѣнома касаею сѧ. чтꙋщіи сію книгꙋ, аште что бꙋдетъ погрѣшенно, дꙋхомъ кротости исправлѧите. и насъ грѣшныхъ о сем дѣлѣ оусрѣдно трꙋдившихъ сѧ блви́те а не клните. понѥже не писа агглъ. ни рꙋка грѣшна и бренна, и дхъ оунилъ. бгꙋ оубѡ въ трци единомꙋ да бꙋдетъ, слава чтъ, и поклонаніе ꙗко творцꙋ ѿ твари, въ безконечныѧ вѣки, амінъ:· Ꙗкоже влънꙋюштіи сѧ въ пꙋчинѣ морсцѣй желаютъ прійти въ пристаніще отишное. такожде и азъ желахъ прійти до съвръшенія стыѧ книги сеѧ:·

Хс.

за и ко

цъ

Хр҃толю́біе жѐ ва́ше благода́тное мл҃имъ в҃си. тр8ди́вше
сѧ о̓ се́мъ дѣлѣ, Прока ту҃па́рникъ. съ въсѣ́ми про́-
чими свои́ми тр8долю́бци. аще что в҃ си́хъ ꙗ҆́ко чл҃ци
дѣла҃ше погрѣши́хом. и҆ли̑ добрѣ̀ не ту҃паріса́хом. про-
шті́нію нн҃ꙗ на́съ грѣшни́хъ сподобы́те. ꙗ҆́ко да́ и
са́ми сѐ ѿ х҃а оу҃л8чи́те. Прі́йдѣте бл҃ве́нніи ѿца моего
наслѣдꙋ́йте оу҆готова́нное ва́мъ цр҃ство ѿ слꙋже́ніа
мі́р8, а҆ми́нь.

ПРЕДЛОЗИ ЗА ДЕОБУ ТУРСКЕ

ГРАЂА ЗА ПОЛИТЧКО-ИСТОРИЈСКУ СТУДИЈУ

од

Д-ра Мил. Р. Весића

УВОД

Поуздано се зна, да су се практичне дипломате бавиле питањем о подели Балканскога Полуострва и оних земаља, које образује данашње Турско Царство још од времена Крсташких Ратова. Наснове и споразуми о томе јављали су се наизменце у преговорима између разних хришћанских држава, које су се у разна времена сматрале позванима и овлашћенима да их спремају и да се њима баве. Државне архиве Средњега, Новога, па и Најновијега Века, у колико је светлост јавности у њих до сад продрла, дају нам о томе довољно доказа. С погледом на Европску Турску познати су нпр. многи овакви нацрти о заједничком споразуму између Русије и Аустрије, Русије и Француске, Русије и Инглеске[1] а

[1] О овоме је и код нас у последње време писано. Видети на првом месту *Новаковића Ст.* Буркард и Бертрандон де-ла-Брокијер о Балканском Полуострву XIV и XV века. Годишњица, књ. XIV (1894), стр. 61 и раније. — За тим *Ђорђевића Мих. Ј.* Српске земље у главним плановима за деобу турске царевине. у Просветном Гласнику за год. 1895, где се у осталом говори само о три овакве наснове, на име о споразуму између Катарине II и Јосифа II, између Александра I и Наполеона и између Николе II и Инглеске.

једнога дана ће „јарко сунце проказати“, шта се дубљега крије и иза последње заједничке петроградске окружнице Муравјова и Голуховског владама балканских држава.

Упоредо међутим с радњама и мислима службених политичких и дипломатских представника појединих држава, ишла је иста струја и кроз остале слојеве хришћанскога друштва, и она је, кад јаче а кад опет слабије, налазила израза у јавноме мњењу свога времена. А то извесно неће бити потребно да се нарочито истиче и доказује, како је јавно мњење постојало у сва времена историјскога живота људскога друштва, и ако нам се поступно у разним облицима представљало. Исто је тако неоспорно, да је наизменични одношај између јавнога мњења и дипломатске радње држава био у природној и логичној, кад јачој кад опет слабијој зависности. Службу, коју у наше доба врше зборови и дневна и повремена штампа, вршили су у своје време сабори и сајмови, проповеди и предања, а докле се новинарство није развило, то су чиниле и пригодне књиге и расправе појединих виђенијих људи, које поред све јаче или слабије индивидуалности својих писаца, носе увек и обележје како свога времена, тако и општега јавнога мишљења, које је о датом питању у извесној епоси преовлађивало. С тога су ти списи, чак и онда кад за наше данашње реалистичко око представљају много „фантастичнога“ у себи, драгоцена грађа за критичну историју. Они су то нарочито с тога, што нам отворено и на широко износе и оне мисли сувремених политичара и дипломата, које су овима биле вероватно врло драге, али које у своме службеном положају и у дипломатским преговорима они нису могли и нису смели износити.

Бавећи се међународно-правном и дипломатском историјом Балканскога Полуострва, у којој је наша народна историја са свим природно и логички обухваћена, ја сам се после дужег истраживања и размишљања одлучио, да по могућству проучим што критичније и исцрпније све, како практичне тако и теоријске, предлоге за поделу Турскога Царства. Поред чисто научног интереса овај посао је за нас од посебног значаја баш с тога, што је у тим предлозима обухваћена готово увек и судбина земаља нашега племена. Да тај укупни посао буде међутим свршен као што ваља, потребно је још и рада и времена. Грађа је готово неисцрпна, а моје личне прилике не допуштају ми, да му се, бар извесно време, сав посветим. И једно с тога, а друго да бих читаоцу дао што вернију слику и самих радова и писаца ове врсте, решио сам се да неколико оваквих предлога приопштим најпре у свој њиховој опширности, испуштајући из њих само оно, што ми се учини потпуно излишним за расветљење самога питања. Мислим да ово неће моћи бити на уштрб српској књизи већ ни с тога, што на овоме пољу у нас, није систематски још готово ништа рађено, и што су, као што ће се одмах видети, овакви предлози по кад-и-кад велике реткости чак и у најпознатијим и најчувенијим европским библиотекама. Ово последње је баш и узрок, што приопштавање отпочињем с предлогом Кардинала Алберонија, који је чудноватим начином до сад био готово са свим непознат.

И у овом као и у већини осталих сличних предлога, с којима ћемо имати прилике да се бавимо, читалац ће приметити, с колико мало познавања људи, иначе великога имена, приступају тако огром-

номе послу, као што је подела једнога тако снажног и како етнографски тако и политички толико сложеног царства! Исто тако ће пажљив читалац приметити: како се у овим предлозима води мало, готово никаква рачуна о народима и земљама, који образују Европску Турску, нарочито како се никако и не помишља на њихова властита права на народни и државни препорођај и опстанак. И предлог за деобу Турске, којим се на првом месту бавимо, а и остали, показаће нам јасно, како је Западној Европи у овим намерама хришћанска вера била само на језику, докле јој је главни смер био у освајању.

Међутим све ово не треба да баца много у бригу патриотизам балканских народа, нарочито Срба. Ми смо први дочекали: лице у лице и прса у прса Турке у Европи; ми смо их први почели гонити и с Балканскога Полуострва. Колико год су пута почињали то да чине други, морали су посао напуштати и повлачити се. Ми ћемо то продужити с временом и у будућности, и то не толико с тога, што би ми мрзели Турке, колико ради тога, што је то промисао Провиђења, које хоће да поштено на сабљи повратимо оно, што смо тако исто поштено на сабљи изгубили. У ту борбу мешали су се до сад, па ће се јамачно мешати и од сад и други: они ће нас у њој ометати за извесно време, али нас потпуно спречити неће. Зашто? Зато што је наше народно и историјско право свето, и што смо га ми увек чували, штитили и исповедали: и као горски хајдуци, и као побожни духовници и испосници, и као сужњи у тамницама, и као распети на крстовима, по друмовима и раскршћима. Велика Катарина и син њене савезнице Јосиф II нису знали, па ни сам Наполеон ни Александар I нису поп-

мали: колико животне снаге има у народу, који је у њихово време почео био да наново оживљује, и који је од времена на време задивљавао свет јунаштвом и пожртвовањима, за која само стара класична историја великих народа има примера. Поред све своје проницателности, Метерних и Таљеран нису могли да виде: колико снаге и колико самопоуздања има под мантијом једног „грчког попа“, какав је био Прота Матија Ненадовић, и под џамаданом једног источњака, какав је био један Милош Обреновић. Да откуд би то могли увидети људи прошлих столећа, за које је Србије и осталих балканских земаља било са свим нестало с лица земље, и који су знали само за невернике, које је требало гонити из Европе, и за хришћане, које је требало усрећавати, испрежући их из туђег, и упрежући их у свој јарам.

Ови разни предлози за поделу Турског Царства с једне, и природно развијање балканских народа с друге стране, показују у самој својој супротности најбоље, како се живот народа не може трајно утегнути туђинским направама, и спречити за навек у његовом развијању. И овде се јасно види, како је залишан посао, укалупљавати судбину целога једног народа у апстрактне калупе каквог теоретичара или у практичне рачуне каквог дипломате, кад он сам има у себи снаге и моћи да једним знаком живота све те калупе поразбија, и да све те рачуне пребрише.

Сви ови предлози *о подели* Турске још су један доказ више: с колико предрасуда су имали да се боре наши претци из почетка овог столећа, кад су подизали ово мало крова над Србиновом главом! Данас смо ми већ знанији. Али су и наши душмани

данас похлапнији и вештији у користовању нашим слабостима.

Историја је учитељица народа. Из наше историје новијега времена ми знамо у главноме само за прегаоштво и страшну борбу нашега племена за његов опстанак и за његово ослобођење, и ако дâ Бог, уједињење. Ми не познајемо још добро сву негативну страну те борбе; ми не познајемо другим речима све тешкоће, на које су наши претци у тој борби наилазили, и које су посредно или непосредно имали да савлађују, а које су међутим много замашније, него што се могу чинити и озбиљнијем посматраоцу. У те страшне тешкоће долази на врло видно место и та, што је не само у рачунима државника, но и у списима научника и публициста, судбина Балканског Полуострва и његових народа била у главном решена без њиховог удела, и што је наша борба за ослобођење имала за противнике не само наше дотадашње угњетаче, већ и оне који су се спремали да их у томе послу, и ако можда на други (али јамачно не за нас повољнији) начин одмене.

Отуда у кратко и важност предлога за деобу Турске и потреба њиховог проучавања у нас.

А. ПРЕДЛОГ КАРДИНАЛА АЛБЕРОНИЈА

„Se non è vero, è ben trovato“
Итал. народна пословица

I

Кардинал Ђулио Алберони родио се у Пјаченци, једном од најмањих италијанских градића (по другима у Фјоренцуоли) 31 маја (н) 1664, а умро је у Риму 26 јуна 1752. Отац му је био прост вртар. Он је отпочео свој јавни живот као ђак-звонар саборнице у Пјаченци, и као такав примљен је из милосрђа и васпитан у самостану барнабита у истом месту. Пошто је овде свршио школу, постао је год. 1702 придворни свештеник кнеза Ронковери, за тим је убрзо напредовао, поставши узастопце епископом и послаником војводе од Парме код војводе Вандомског, који је у то време заповедао француском војском у Италији. Год. 1706 војвода Вандомски одвео га је са собом у Француску, пошто га је био јако заволео, представио га је краљу, који му је одредио годишњу пенсију за заслуге учињене његовом сроднику и Француској. После тога је Алберони пратио војводу и у Холандију као његов тајник, а за тим, год. 1709, и у Шпанију. Овде је њему било стављено убрзо у задаћу, да пропутује главнија места по Арагону и Валенцији, и да у њима

крепи и утврђује присталице Филипа V. Пошто је год. 1712 умро његов заштитник, он је отишао у Версаљ, да поднесе извештај Лују XIV о положају у Шпанији, а за тим се, у години за овом, вратио у ову земљу као дипломатски заступник (отправник послова) Парме.

Ако је ова дуга политичка, друштвена и географска стаза, узев нарочито у обзир прилике времена, брзо прејурена, прави значај вртарева сина из Пјаченце настаје тек од овог тренутка. Тек на мадридском двору развио је кардинал Алберони сву снагу свога моћног и гипког духа.

У фебруару 1714 умрла је шпанска краљица Габријела Савојска. Он је уложио сав свој труд и сву своју вештину, и успео је да ожени Филипа V ћерком свога господара Војводе од Парме, што је морао бити огроман дипломатски успех, нарочито кад се узме огромна разлика, која је у ово време постојала између једног наследника Карла V и једног обичног италијанског војводе, каквих је у оно време било на десетине. Природно је, да је с новом краљицом био у најбољим одношајима, и да је убрзо постао човек од највећег утицаја на шпанском краљевском двору, нарочито пошто му је пошло за руком, да с њега потисне књагињу Урсинску. Већ као туђ дипломатски заступник он је имао огромног утицаја на велике послове Шпаније, и њему се с правом приписује у заслугу шиљање шпанске ескадре у помоћ Млецима против Турака, што му је (1717) донело и кардиналски шешир. Убрзо после овога он је ступио потпуно у службу Шпаније, поставши још исте године њеним првим министром и племићем, епископом маланским и архиепископом севиљским. Како је већ од дужег времена проучавао стање у

Шпанији и размишљао о васпостављању њеног сјаја и величине, он је држао, да сад може приступити остварењу својих великих замисли. На првом месту стало му је било до повраћаја старог угледа, који је Шпанија изгубила утрешким миром од 1713. То се међутим могло постићи само уништењем овога уговора и његових плодова, и повраћајем Шпанији покрајина, које су јој биле одузете. Он је дакле имао да се бори на првом месту против Инглеске, којој је више но ма којој другој држави било стало до одржања мира, за тим против намесника француске Филипа Орлеанског, савезника Инглеске и Холандије од јануара 1717, уз то још против Аустрије и Савојске.

Против Инглеске је Алберони наоружао Карла XII, Петра Великог и такмаца на њеном престолу Јакова III; он је напао француског намесника идући на руку плеткама војводе од Мајне, помишљајући чак да француско намеснштво задобије за свог господара; Аустрији је претила опасност од Турака, а нападнута је била и у Сардинији. Почеци предузећа су били срећни. Борба је била с обе стране жива и очајна. У њој су се противници Алберонијеви сложили против Шпаније, и Филип V био је после дужег времена принуђен, да га жртвује васпостављењу мира. Декембра 5 (н) 1719 један краљев тајник саопштио му је властито краљево писмо, којим му се наређује да за три дана напусти Мадрид а за три недеље Шпанију. Ускоро за тим Алберони је отпутовао и настанио се у Сестри ди Леванте у ђеновској области. Фебруара 24, год. 1720, био је затворен по наредби Папиној, која се оснивала на тужби инквизиције, као да је стајао у споразуму с Турцима, али га је ђеновско велико веће на месец

дана после тога ослободило. Априла 1721 кардинал Алберони је дошао у Рим и суделовао је при избору папе Инокентија III. У мају 1722 оптужен је наново „због неких неправилности“, и осуђен на четири године епитимије у манастиру, коју је казну Папа спустио на годину, ослободив га је доцније са свим, подарујући му још уз то свечано и кардиналски шешир (12 јануара 1724). Приликом једног путовања у Парму војвода и војвоткиња су га сјајно примили, и он је тада установио један семинар, који и данас постоји и носи његово име („Collegio Alberoni“). Као Папин посланик у Романији он је год. 1738 био успео, да за извесно време уједини републичицу Сан-Марино с Папином Државом.[2]

Одвело би нас подалеко од нашег смера, кад би овде излагали опширније стање у Европи, у тренутку кад се на њеној позорници јавља Алберони у Шпанији, и борбу која је убрзо против њега са свих страна отворена. То би међутим било потребно, те да се објасни и разуме ондашња мржња европских дворова на овога човека, кога је чак и историјска наука сматрала за дуго за авантуристу и за проузроковача шпанских ратова у Италији. „Онога дана“, међутим, вели врло оправдан један од његових најновијих испитивача[3], „кад светлост из архива у Бечу, Хановеру, Паризу, Лондону и Парми обасја дипломатске и дворске поступке, упућене на

[2] *Desderises du Dézert G.* у La grande Encyclopédie, књ. I, стр. 1148.

[3] *Bourgeois Émile* у своме делу: Alberoni J. M., Lettres intimes adressées au comte J. Rocca, ministre des finances du duc de Parme et publiées d'après les manuscrits du collège de S. Lazaro Alberoni, Paris, 1892 (у Annales de l'Université de Lyon, књ. IV) стр. XLII.

то, да оцрне и униште Алберонија у мишљењу савременика и у историји, *тога дана* ће његово оправдање бити поузданије него што излази из властитих му изјава. Овај спор ће се и моћи расправити, тек пошто све његове исправе буду изнете на видело света. Тада јамачно неће оскудевати у сведоцима за Алберонијеву одбрану". Огромни његов значај истиче врло јасно овај његов изврсни познавалац. „Ма како да је његова владавина била пролазна", вели он, „он је ипак имао у почетку XVIII столећа пресудан утицај на послове не само Шпаније већ и целе Европе. Ваља с тога познати њега, па да се они разумеју, и о њему судити, па да се они објасне. Пред овом потребом и у овој забуни историчари су се позивали на сведоцбе савременика. Али шта нам јамчи, да су ови добро познавали Алберонија? Он је прошао испред њих као метеор, који је долетео из Италије у трошни дремљиви свет, после утрешкога мира. Збуњени и изненађени, завидљиви пред његовим сјајем, узнемирени ударима које им је задавао, они нису имали ни времена ни потребног мира, да га проуче." Једно се међутим не може порећи, и то при суђењу о Алберонију не треба изгубити из вида: И ако син и војник цркве, и као такав космополита, вртарев син из Пјаченце остао је увек Италијанац: као такав он је и као државник имао увек у виду Италију и њену судбину, тежећи да је спасе од Немаца, што се могло учинити тек у другој половини нашега столећа. Овим јамачно може најбоље и можда једино да се објасни и његова тежња, да за краљицу још увек врло моћне Шпаније доведе једну италијанску кнегињицу. Пишући 1 септембра 1716 о гласу који је до њега допро о победи Немаца над Турцима, он се своме

пријатељу кнезу Роки готово жали. „Ова ће победа, ако је доиста таква какву је представљају, бити судбоносна за сироту Италију.“ Пре тога, фебруара 20 исте године писао је он: „Његов (Папин) страх долази од Цариграда; мени се пак чини да би већма требао да се плаши Беча.“ Јан. 27 год. 1718 писао је своме пријатељу: „Будите ипак поново уверени, господине кнеже, да не само државама у којима сам био срећан да се родим, већ ни целој Италији нећу никад учинити зла, ако им добра не могнем учинити, а докле год будем стајао на управи послова у овој монархији, трудићу се увек да наведем краља, мога господара, да своје силе употреби на очување и одбрану тако дивних земаља.“ Па онда додаје: „Volesse Iddio che io potessi trovare un poco d'aiuto altrove, e che i maneggi che vo facendo havessero qualche fortuna, *che non dispererei* forsi *di vedere effetuata la mia buona intenzione.*“ „Зло је, вели опет у другом једном писму (од 18 августа 1718) што сам остарио и ослабио, те ће према томе утеха бити сачувана за друге. Кад ми не би било више од четрдесет година, ја не бих очајавао *да ћу видети изгнање варварских народа из Италије.*“ Пре десет дана писао је: „Уверавам вас, да у ваздуху има много мутнога, и ако успем да бацим угарак у Сицилију.... видећете какве ће се озбиљне ствари изродити.“

Међутим и ако је општи савремени суд о кардиналу Алберонију врло строг и за њ посве неповољан, ми о њему имамо и мишљење једног човека, чије се речи мере, и које због онога, који их је написао и потписао, претежу врло јако на великим теразијама критичне историје. Јер то није нико мањи од — Волтера! Овај људски великан, који је по

угледу Луја XIV с правом могао, да је хтео, рећи „Le Siècle c'est moi“, говори готово с усхићењем о кардиналу Алберонију. Он[4] га назива моћним генијем, *који је Шпанијом управљао доста дуго за своју славу*, а **премало за величину државе.**“ „Он је, додаје овај писац даље, за мање од две године изменио лице Шпаније и повратио јој поверење у Европи“...

Сматрали смо да неће бити на одмет да поред толиких осуда, на којима се ми овде нисмо могли опширније задржавати, приопштимо и *овај* суд о чудноватоме сину Пјаченце.

II

Оволико је било неопходно потребно да кажемо о кардиналу Алберонију,[5] пре него што пређемо да говоримо о његовој наснови за поделу Турске, која је главни предмет ове наше расправе.

Кад год је реч о Кардиналу Алберонију, онда се на згодном месту истиче, како му се приписује известан политички тестаменат, и пориче се да је то његово дело. Ту се увек, и по правилу има у виду књига, која је на годину дана после његове смрти изишла под насловом: **Testament politique du cardinal Jules Alberoni,** *recueilli de divers memoires, lettres et entretiens de Son Éminence par Monsignor A. M.* Traduit de l'italien par le C. de R.

[4] *Волтер*, Историја Карла XII (41 књ. Срп. Књиж. Задруге), превео Стојан Новаковић, Београд 1897, стр. 227—228.

[5] Најпотпунију његову биографију дао је до сад ученик и доцнији наставник његовог семинара Stefano *Bersani*, у делу Storia del cardinale Giulio Alberoni, које је изишло год. 1861 у Пјаченци, у коме има доста драгоцене, али на жалост невешто сређене грађе.

B. M. A *Lausanne* (Chez M. M. Bousquet et Comp.) *MDCCLIII.*"

О тој књизи је писано до сад много, и ми ћемо навести само оно, што је најглавније. Тако се у *Dizzionario di opere anonime e pseudonime di scritori italiani* итд. (Milano 1859) књ. III стр. 141 вели: „Изгледа да је Дирej де Морсан, бавећи се у Мадриду, купио рукопис или прибрао грађу за њ, који је, пошто се вратио у Лозану, продао Моберу де Гувесту.

У Барбијеровом *Dictionnaire des ouvrages anonymes et pseudonymes* књ. III (Париз 1824) стр. 312 налази се поред осталога о томе ово: Волтер је у велико познавао Диреја де Морсана „et il n'ignorait pas, sans doute, que le testament d'Alberoni *était bien plus son ouvrage* que celui de Maubert; c'est donc avec connaissance de cause (!) qu'il a dit du bien de ce testament."

У бр. 67 *Göttingische Anzeigen von gelehrten Sachen* (unter der Aufsicht der königl. Gesellschaft der Wissenschaften) од 2 јуна 1753 (стр. 610—613) има приказ ове књиге, из кога је од значаја само увод, пошто се у даљем излаже гледиште на поједине догађаје. „Наслов нам показује, а о томе нас још већма поучава предговор, вели се ту, да ово дело није, као Ришелијев Политички Тестаменат лични и властити посао скоро преминулога кардинала, већ да је његов садржај покупљен, сабран и уређен из његове разгранате преписке, из разних његових рукописа и најпосле из онога, што су појединци из његових уста чули..... Државници и они који се баве државним наукама читаће ово дело с коришћу и са задовољством. Оно је богато особито важним историјским подацима и новим поли-

тичким опажањима. У њему има много смелих мишљења, а суђења су му у највише случајева вероватна“[6].

Врло је вероватно да писац овога приказа није знао за књижицу која је главни предмет ове расправе, јер је готово немогућно и помислити, да би он овом приликом прешао ћутке преко ње. С друге стране пада у очи, да он, без икаквог устезања прима за готов новац уверавање о томе, да је, бар по мислима, ова књига дело Кардинала Алберонија. Неће ли ово послужити за доказ о томе: *какав* је и *колики* глас овај човек уживао у Европи још за дуго, пошто је престао играти у њој једну од главних улога?

И Дирej де Морсан[7] и Мобер де Гувест[8] авантуристи су, каквима је њихово време изобило-

---

[6] За цео испис овога приказа из данас врло ретке књиге наведеног часописа ми дугујемо захвалност нашем пријатељу г. Андри Милосављевићу у Минхену. —

[7] *Диреј де Морсан* (Жозеф Марија) родио се год. 1717 а умро је 1795 у Женеви. Принуђен да због дугова напусти Француску, он је најпре путовао по Швајцарској, за тим по Италији и другим земљама.

[8] *Мобер де Гувест* (Жан-Анри) француски књижевник, рођен је год. 1721 у Руану, а умро је 1767 у Алтони. Још у 19-ој години постао је калуђер и то неколико пута престајао бивати. Морајући с тога бежати, он се најпре склонио у Холандију; за тим је путовао по Немачкој и ступио у службу пољског краља, саксонског изборника. После неког савета, који је у борби против Немаца дао кнезу Рутовском, постављен је за артилеријског официра. За тим је постао наставник синовима свога господара, а за тим чиновник Министарства Спољних Послова, што га је доцније одвело у затвор у Кенигштајну. Позније је отишао у Рим, одакле му је после дуже присмотре допуштено да отпутује у Француску. Стигав у Макон он је наново збацио калуђерску ризу и склонио се у Женеву, а за тим у Лозану (1753). Упућен једино на своје образовање и свој књижевнички дар, он је почео да пише прве стране некаквог романа, кад му је дошла мисао да Алберонијевим именом закити некакво Политичко Завештање, које га је од једном изнело на видело света. За тим је постао протестанат, адвокат и грађанин

вало; и један и други хтели су да се користе именом Алберонија, одмах после његове смрти, и то како у свом друштвеном и књижевном, тако и у материјалном интересу. Сам овај факат је довољан доказ за то: шта је име овога доиста чудноватога човека значило још на пуних тридесет година пошто се с виднога места светске позорнице уклонио. Из тога, што се у овом тобож Алберонијевом *Политичком Завештању* говори поред Шпаније, Француске, Холандије, Немачке итд. с доста познавања о северним државама, нарочито о Русији, могло би се закључити, да је то потпуно посао Де Гувестов, пошто је он, као што се види, ове земље познавао из личног проматрања.

У овоме *Политичком Завештању* нема уз то никаквог говора о наснови за опште уређење хришћанских држава, нити се у њему што говори о подели Турске.

Године 1736, дакле још за живота Кардинала Алберонија изишла је на немачком језику књижица

у Аламану. Његово дело је сам Волтер обележио за „plus vrai et plus instructif од свих рапсодија које су у оно време називане Завештањима“. Год. 1755 прешао је у Инглеску где је продужио своју *Histoire politique du Siècle*. Овде је био у служби владе. После две године отишао је опет у Саксонску, одакле је, изгнан због напада на пруског краља, отишао у Холандију, а за тим у Белгију. Овде је (у Брислу 1759) постао уредником службених новина, али је и тај положај морао напустити и преко Француске отишао је у Немачку, где је неко време био старешина неке француске позоришне дружине на двору војводе виртембершког. Ускоро за тим затворен као одбегли калуђер, он се спасао бегством у Амстердам, где је био бачен у тамницу на захтев неког књижара из Хага. Кад се из ове спасао, кренуо се на један од северних дворова, и умро је напрасно у Алтони. Од њега имамо масу списа, готово невероватно за његово време, узев нарочито у обзир његов бурни живот. За ово његово дело вели Сабатије да „on ne peut le lire sans rendre justice à la profondeur des vues, à la finesse des observations et à la justesse des raisonnements.

под насловом: **Des Weltberühmten Cardinals Alberoni Vorschlag das Türkische Reich unter der Christlichen Potentaten Botmässigkeit zu bringen;** *Samt der Art und Weise wie dassebe nach der Ueberwindung unter Sie zu vertheilen etc etc.* — Aus dem Italiänischen, nach dem Original welches in eines vornehmen Ministers Hände ist, übersetzt. *Gedruckt im Jahre 1736.*

Ова књижица броји тридесет и пет листића, који ничим нису обележени, а уз то се нигде не види ни где је штампана. Што је још доста чудновато: она је врло ретка, јер је немају чак ни тако богате и уређене библиотеке, као што су дворске у Бечу и Минхену. Ја сам на њу наишао, за време летошњег бављења у Данској, у краљевској библиотеци у Кјебнхавну. Пријатно изненађен овим находом, ја сам се обратио своме уваженом пријатељу професору Најсу (Нису), који се у то доба бавио у Лондону, с молбом, да потражи: има ли што слично овоме у тамошњој државној библиотеци? На своје још пријатније изненађење добио сам од познатог белгијског научника убрзо обавештење, да се у Britisch Museum-у налази на инглеском језику, *1736* године, на тридесет и шест листа, у Лондону штампана књижица под насловом: **Cardinal Alberonis Scheme for reducing the Turkish Empire to the obedience of Christian Princes and for a partition of the Conquests.** *Together with a scheme of a perpetual diet for establishing the public tranquility.* Translated from an authentick copy of the Italian manuscript in the hands of the prince de la Torella, the Sicilian ambassador at the court of France.

Доиста није без интереса утврдити, да је ова књижица, као што се види, штампана у Немачкој

и у Инглеској исте године. Ово заслужује нарочиту пажњу онда, кад се добро има у памети време, у које се књижица штампала. То се, као што се види, чини за живота кардиналова, а у инглеском издању се налази поменуто и име човека, у чијим се рукама налазио изворник књижице. Ми на жалост морамо овде одмах истаћи, да нам није до сад пошло за руком да утврдимо: да ли је на версаљском двору у ово доба било сицилијанског посланика под овим именом? За ово ће, као и за још по неке појединости, требати још времена и истраживања. Овде ћемо додати само толико, да се из напред наведених писама кардиналових кнезу Роки види, да се он, још као министар у Мадриду бавио стварима Турске, и да је још и тада истицао мишљење, да за Европу ваља створити други ред.

Пошто ћемо даље (III) изложити садржај саме књижице о којој је овде реч, нека нам се допусти, да најпре наведемо неколико таквих места из многобројних му писама, и то без икаквог даљег објашњавања, пошто ће их пажљив читалац сам довести у везу с оним, што нам у овом погледу износи књижица. Тако нпр. он пише с погледом на опште стање у Европи 8 августа 1718: „Понављам да подесан ред у Европи још није установљен, те се мора водити рат да се до њега дође.“ За тим 3 декембра 1718 „Каква фаталност, каква заслепљеност влада у наше дане међу европским владарима!“ да на исти глас надовеже три месеца позније (6 марта 1719): „С разлогом се данашње стање у Европи може назвати монструозним, и дао би Бог да не постане још црњим и горим.“ Ова мисао као да код њега није случајна већ стална. Он је писао о томе још 5 фебруара и то поновио 2 јула 1714

„Факат је, најпоштованији кнеже, што сам Вам рекао, да ред у Европи још није утврђен и да према томе ни мир неће дуго трајати.“ Овај суд се, као што се види, односи на Утрешки Мир, закључен годину дана раније између Француске с једне и савезника с друге стране, а коме је, према тежњи последњих, била задаћа да оснује равнотежу у Европи. Алберони сумња у то; он убрзо после тога пише своме пријатељу, да овај мир не може бити ни трајан, а још мање ће моћи утврдити жељену равнотежу.[9]

Не мање се из ових писама види, да је он поклањао велику пажњу одношајима на Балканском Полуострву одн. у Турској. Тако 19 октобра 1716 пише он: „На Сави, не мање него на Крфу, видела се јасно божја промисао у нашу корист, јер се и у једном и у другом случају видело, како су Турци били обузети паничким страхом, кога да није било однели би врло вероватно у обе борбе победу. Закључак је из овога да Бог управља свим и свуда служећи се при том људима као маријонетама“. На непуну годину дана после тога пише: „Овде вам се много говорило, и ако с мало хвале, о Млечићима и о њиховим делима у Архипелагу, о којима сам ја врло радознао, као и о ономе што се догађа у Мађарској“. На другом месту се жали (19 септ. 1718) да се у овом погледу не може ништа очекивати од поглавара римске цркве.[10] А још 6 фебруара 1709 писао је из Париза: „Наши духовници ће се уверити

[9] *Bourgeois* Em. l. cit., стр. 281, 487, 595, 617, 626 итд.

[10] Ibidem, стр. 551 и 664. „Vivendo questo papa, non bisogna sperare niente di buono. I suoi parenti sono fatti vili e indegni mercenarii de la casa d'Austria, ed il Papa ha un cuore fiacco et miserabile per acconsentire ad ogni bassezza ed ingiustizia che vorrà obligarlo le corte di Vienna.“

да Немци не полажу тако много на неприкосновеност цркве. Ако Турци дођу још једном под Беч, онда ће се наши духовници сетити да се моле Богу, да их отуда уклони, па ће пристати да плаћају и десетак како би цара спасли! Али мене, драги мој кнеже, будућност плаши. Дао би Бог да ја будем рђав пророк!“

У уводу к наснови, која се даље (III) излаже, наилазимо на ово разлагање:

Најпре се износи чуђење, да се хришћански владаоци крве међу собом због најмањих ситница и из просте саревњивости, докле неверници чине над њиховом истоверном браћом највећа варварства, одводећи многе од њих уз богате пленове у ропство. Друге се опет самосталне државе, у тежњи заштите својих држављана понижују у толикој мери, да овим неверницима плаћају данак.

Никад није била боља прилика, излаже се даље, за борбу против неверника. Само небо као да нас упућује на уништење Турскога Царства. Ето, Персијанци су тако сагнали у теснац Турке, да турбан с главе њиховог падише хоће да одлети(!). Ништа друго није потребно, те да се Турско Царство покори, до споразум и слога међу хришћанским владарима. Ако они ову прилику пропусте, потомство ће бити у праву да их за то најстроже осуди. Сам ондашњи мир у хришћанству појављује се као знак Божјег провиђења. Толика војска под оружјем подобна је да издржи најтеже борбе. — Има и других побуда за упућивање хришћана на ово дело. Из њих ће се плашљивци уверити, да је снага, која се овде предлаже, довољна, те да се оно доиста и постигне. При томе им историја Крсташких

Ратова може бити од велике користи. Из ове се може видети, шта је чуда могао да почини Готфрид Буљонски за цитле три године и с једва 200.000 људи, освојивши Месопотамију, Сирију и велики део Мале Азије, и основавши Јерусалимску Краљевину, која је трајала више од сто година. Другу данашњу олакшицу за вођење овога рата представљају сами хришћани у Турској, који ће са своје стране све учинити, да се мрског им јарма ослободе. Доказ су за ово многи покрети, поред свег усиљавања да се угуше..... За тим се објашњује, каквим су се ниским средствима Турци служили при освојењу хришћанских земаља. „Пошто их је Јован Палеолог, цариградски цар, био позвао у помоћ против неких хришћанских владара у Грчкој(?!), с којима је био у завади, увидео је убрзо своју погрешку и кајао се за њу, јер су се Турци учинили ускоро господарима у овим земљама. Исту је погрешку учинио и Манојло Палеолог, његов син. Овај лакомислени цар је ступио у савез с Бајазитом Страшним. Плод тога је био олакшица овоме, да се дочепа Цариграда. И да није било Тамерлана који га је у томе омео, још би му тада пао у руке овај град као зрела крушка. Није потребно да се иде у старија времена, те да се виде издајнички поступци Турака: нису ли они у потпуном миру и противно сваком праву, прогутали сву Морију и све земље око ње?! Али је најцрњи њихов поступак против Персијанаца, чије су царство хтели да освоје у тренутку великих унутрашњих ратова у њему, без икаквог правног повода, и чак без икакве објаве рата! У њиховоме дивану налазио се тада само један човек, који се противио тако страшноме, одвратном и несавесном нападу. Али један као ниједан. Од тада Божја освета

гони овај проклети народ. Злочиначко тиранско варварство у персијским ратовима било је извор његове досадашње несреће, а може се веровати да ће неверство бити крај овоме царству, као што му је и почетком било. С тога се не види никаквог разлога на свету, да се праве тешкоће објављивању рата Турцима, пошто је са свим јасно, да су хришћани у праву да поврате оно, што су им неверници отели, и то тим пре што сваки султан, при ступању на престо, полаже заклетву, да ће — ако узмогне — уништити хришћанство.“

Кроз цело XVII столеће осећа се јак покрет у мишљењима. Мисао о савезу хришћана против Турака и о рату којим би се ових ослободили хришћански народи, хвата врло јако корена и јавља се код најсветлијих духова, те није страна ни самим великим државницима. „Нека је Богу угодно“, писао је још око год. 1626 један скроман хаџија, „те нека дође до потпуног споразума и јединства, до доброг хришћанског пријатељства међу хришћанским владарима, нека се славољубље и неповерење прогнају из њихових срца, те нека у њима уступе место храбрости и удруженим мишицама за одбрану Христова имена“.[11] Ова мисао је тако општа, а уз то тако јако укорењена, да се њени трагови опажају чак и у наше дане, кад је већ одавно прокламован основ о једнакости вера пред правом. У колико је она могла и морала бити јача у првој половини XVIII столећа, где истовремено пада по-

[11] Навод у *Миса-Весника*, Порекло Међународног Права, Београд 1895, стр. 463. Видети уз то: *Kükelhaus* Theodor. Der Ursprung des Planes vom ewigen Frieden in den Memoiren des Herzogs von Sully, Berlin 1893 и *Schlief* Otto, Der Friede in Europa, Leipzig 1892, стр. 112 и след.

јава ове књижице на немачком и на инглеском језику!

Ми за сад износимо у потпуности њене мисли, остављајући за даље истраживање отворено питање: да ли је Кардинал Алберони био доиста њен писац, или је она плод пера каквог кабинетског научника, који је уз то могао стајати у служби верске пропаганде? Ма шта било, она већ својом појавом заслужује нашу пажњу.

III

Његовога Високопреосвештенства Господина Кардинала Алберонија *Предлог* о потчињењу Турског Царства под власт хришћанских сила

Део први. — Писац се овде вајка, како је врло жалосно видети, да европски владари воде међу собом ситничарске и неправедне ратове и проливају читаве потоке хришћанске крви, из просте пожуде за неком уображеном славом или ради незнатних добитака, а под најчудноватијим изговорима, докле вековни непријатељи хришћанства господаре не само Азијом већ и великим деловима Африке и Европе, ширећи се и јачајући све више и више. Гледајући на ове владаоце хришћанским очима, човек би рекао да су они без икаквог осећаја, пошто би иначе било тешко објаснити њихову неувиђавност, да би с толиком утрошеном снагом око ситних и безизлазних задевица могли учинити општој хришћанској ствари великих услуга. Он се жали, да је толико пустошења извршено у Италији, Немачкој и Пољској за његових дана, и да је толико градова предано пламену. Да је оружје, које је употребљавано на узајамно истребљење хришћана, упућено

било против непријатеља хришћанства, из те би борбе било неисказано много користи како за ово тако и за поједине хришћанске државе. Да је Луј XIV огромну војску, која је толико страха произвела у хришћанском свету, употребио против нехришћанских владалаца и поморских разбојника, који су толико сметали пловидби, он би тиме био стекао право на титулу „свехришћанскога“ и на опште признање. Пошто би ова јадиковка међу тим сувише далеко одвела, то ћемо још само утврдити, да су чисто световни, лични узроци, државна ненаситост, освета и завист били у највише случајева повод међусобном истребљивању у хришћанском свету. Овим се узроцима објашњују и неуспеси и несреће у Крсташким Ратовима, које су хришћански владаоци водили против Сарацена и Турака. Јер и ако су побуде овим покретима биле у узвишенијим верским осећајима, ови су се изметали у себичне тежње, чим се питање о политичком господарству појављивало. Дух раздора и неслоге обузимао је ове књажеве и војводе у толикој мери, да су не једном започињали међусобну кавгу и постајали жртвама иноверних непријатеља. Ово треба да послужи за пример и за опомену данашњим хришћанским владарима, на које се писац обраћа у нади да ће се његова наснова узети у озбиљно разматрање, и да ће они прихватити његове мисли, како се њихове добре и побожне намере не би разбиле о исте тешкоће.

Писац се за тим брани од приговора, као да и сâм жели, да као члан извесног тела извуче из своје наснове за се и за своје друштво нарочиту корист. Он истиче, да се ничим другим не руководи до ширењем хришћанства, без икаквих нада

на какве световне добити; протестанству у томе послу даје онолико исто места колико и католичанству. Да тако доиста и мисли доказ му је у његовој прошлости.[12]

И ако ова мисао може појединима изгледати не само непрактична него и са свим неостварљива, он ипак држи да се она даје лако извести, ако само владари и државе у хришћанству хтедну да оставе на страну своје себичне пожуде, те се на основу вере и човечанске љубави реше на њено извршење. Пође ли се на овај посао из других разлога, онда ће он већ у своме зачетку бити осуђен на пропаст. Ваља признати да је Турска сила велика, и да је царство њено пространо и јако. Али та пространост ће му бити у овом случају од много веће штете, него што би му привидно могла бити од користи. То је био у осталом узрок пропасти свих великих светских држава, нарочито Рима. Тако је било и са Сараценима. Па ипак се између старога Рима и Турске мора утврдити та разлика, да су Римљани освајали свуда својом дисциплином и јунаштвом, докле се напредовање Турске и њена сила и величина објашњују једино трвењем и неслогом између хришћанских држава. Турско оружје није никад стајало у особитом поштовању код хришћана, а да је кадгод овога и било, последњи рат би то уважење са свим уништио. Предвођени војводом Евђенијем Савојским

[12] Овде ћемо навести саме његове речи: „Ласкам себи бар толико, да ће ми министри, који су били оверени код шпанског двора за време моје владавине, учинити толико правде, те признати, да код мене никад других мисли нису могли запазити. Ја сам био толико обузет тежњама противним гоњењу иноверника, да сам чешће саветовао краљу, да допусти и зајемчи слободу савести. Па и ово није било доста, већ сам био узео к срцу да израдим законску наснову за ограничење инквизиције, и ја и данас живим у уверењу, да је ова моја тежња доста допринела моме паду.“

Немци су овом приликом однели над неверницима две славне победе, и ако су Турци стајали у борби у много повољнијим околностима и имали много већу војску. Не може се довољно нахвалити у овом погледу борба код Београда год. 1717. Турци су овде имали више од 200.000 војника, међу овима на 80.000 јаничара, према томе бројно двапут више од својих хришћанских противника. Они су држали опседнуте хришћане као какав град и пуцали су на њих без прекида из сто и четрдесет топова и тридесет и пет мерсера, па су ипак били принуђени да напусте своје положаје, многу храну и џебану и да се даду у бегство. Њихов страх и забуна били су тако јаки, да ни сто људи нису могли одржати у реду, тако да су им и највиши заповедници бежали с рукама у вис уздигнутим. Овде је пало преко 20.000 Турака докле је царских војника изгинуло једва на 500. Ови су нашли у турском околу 136 металних топова, 27 мерсера, 20.000 комада топовских кугала, 3000 граната и 600 буради барута. Београдска посада, која се састојала из 50.000 пешака и 3000 спахија или коњаника, принудила је свога серашћера (заповедника) већ сутра-дан да преда тврђаву, при чему је тешка артилерија како с галија тако и с тврђаве, која је бројала 534 метална и гвоздена комада и 69 мерсера, уништена, у земљу пропала и у ваздух се распрсла, пошто је потпаљено једно барутно сместиште. Овака славна победа најбољи је доказ, шта се све може учинити против неверника, само кад је у хришћанској војсци слога, и кад ову води храбар и мудар војвода. На њихову коњицу одн. на спахије гледају хришћани презривим оком, док им је пешадија одн. јаничари много боља. Ових последњих је на 40.000 и већином

су хришћанскога порекла, али још као деца потурчени. Али је и њихово јунаштво у опадању, нарочито после битке код Беча, у којој је пољски краљ Собјески извојевао за себе бесмртничку славу. Било како му драго, тек се после Бога његовој храбрости и држању има да захвали, што још хришћанска вера у Европи влада и напредује.

Па ипак ништа не сведочи толико о томе, колико је ниско пала и како је данас бедна турска храброст, као њихов садашњи рат против Персијанаца, које су Турци увек до сад презирали, док су их они, за време последњих ратова, већ више пута побеђивали, те изгледа да хоће да им отму све њихове азијске владавине, и све се ово уз то дешава у приликама, у којима су Турци са свих осталих страна на миру, те свеколику своју силу могу упутити против Персије.

Па кад Персијанци, који важе као рђави ратници како код хришћана тако и код Турака, против последњих односе победе у тренуцима, кад им ови сву своју силу могу насупрот ставити, то онда јамачно никога неће изненадити кад кажемо, да нашем нацрту стоји данас много мање сметања на путу него икад до сад, особито кад се има на уму велики турски губитак у војним старешинама у последњем персијском рату.

Пошто је овако утврдио, како ће лако ићи с уништавањем Турске, писац хоће да приступи ближе нацрту о подели како њене копнене тако и поморске силе између разних владара и држава, који у овоме походу узму удела. Први корак, који у овом правцу има да се учини, јесте сазивање једног конгреса у Регензбург. На овоме конгресу треба да се утврди савез у циљу подјармљења Тур-

ског Царства, при чему треба да се одреди величина удела поједине државе као и користи, које свака од њих из овога рата треба да извуче.

Део други. — Овде нацрт прелази одмах у појединости. На првом месту има се основати у Млеткама, као најближем граду ратноме попришту на суву и на мору, општа ратна благајница;

Римски цар и Римска Царевина морају потпуно спремити војску од 100.000 људи, коју ће предводити сâм цар или његов заступник;

Његово Царско Величанство (Русија) треба да уђе такође у савез са 100.000 људи, и имаће да упути своју силу на првом месту против Татара;

Краљеви Пољске, Данске и Шведске ставиће на ратну ногу војску од 50.000 људи, у коју ће Пољска дати 30.000 а Данска и Шведска по 10.000 имати да даду;

Краљеви Француске, Шпаније, Сицилије, Португалске и Сардиније, републике Млеци и Ђенова, Швајцарски Кантони и Граубинти спремиће заједничку војску од 120.000 и то по овој сразмери: Француска да даде 30.000, Шпанија 20.000, Напуљска, Португалија, Сардинија, Млеци, Ђенова, Швајцарска и Граубинти по 10.000.

Све би ово дало скупа сувоземску војску од 370.000 људи.

Писац за тим прелази на образовање хришћанске поморске силе. За ову је потребно по њему на сто галија и галијица. Он је овако распоређује, у главном на поморске државе: Инглеска треба да дâ 30 ратних бродова и 10 фрегата, Холандија 20 првих и 10 последњих, Француска 10 одн. 5, Шпанија исто толико, Напуљ само 5 првих, Португа-

лија и Млеци по 10, одн. 5, Ђенова само 5 првих, што би свега дало 100 ратних бродова и 40 фрегата. Писац за тим одбија унапред приговор, да је овде сразмерно тако много стављено у дужност Инглеској и Холандији, што је учињено већ по томе, што ове силе за сувоземну војску нису никако ни узимате у рачун.

У погледу галија, галијица итд. утврђена је ова сразмера: Француска, Шпанија и Ђенова дају их по 10, Напуљска, Тоскана и Малта по 5, а сами Млеци 50, тако да их буде свега 100. Пошто пак краљ Португалије нема оваквих бродова, то би Њ. В. имало да спреми потребне лађе за пренос људи, оружја и хране. Али ће се поред ове мрнарице морати спремити и уредити још једна, са задаћом да спречи поглаваре Туниса, Триполиса и Алцира како у овој општој борби не би полетели у помоћ Султану. Ову последњу мрнарицу имале би да спреме и наоружају Француска, Шпанија и Португалија, за што би им се при подели Турског Царства уступила нарочито афричка пристаништа. Млецима је писац ставио у дужност велики број галија с тога, што они ових највише имају, а и с тога што ће и користи из ове борбе за њих велике бити.

Пошто је овако утврдио сразмеру суделовања сваке поједине хришћанске државе у заједничкоме рату против Турске, писац хоће да се на претходноме конгресу у Регензбургу утаначи и подела ове последње с нарочитим обзиром на важна места. Он је за то, да се свачији добитак утврди раније, како доцније не би било злоупотреба према малим државама и владаоцима, и неуспех крсташких ратова објашњује тиме, што и пре њих овакав споразум није био утврђен. Он увиђа тешкоћу ове поделе,

нарочито због изукрштаних тежња и интереса, али се ипак не устеже да јој приступи, „пошто се још уз по који стрми брег успео“.

Део трећи — Овде долази *подела Турског Царства*. Без икаквог увода и заобилажења писац улази in medias res.

Војвода од Холштајн-Готорфа треба да буде проглашен за цара Цариграда, са свима титулама, почастима и користима, које су уживали некадашњи византијски цареви, у колико овим нацртом у том погледу не би било измена. Томе царству придаће се све азијске и афричке покрајине Турске и Романија (дан. Источна Румелија) у Европи, осим онога, што се овде другојачије нареди. Наслеђе на царском престолу ићи ће само у његовој мушкој лози; —

Пошто се ова велика намера не може извести без суделовања Њ. В. Римског Цара, и пошто је дом његов био вазда главни штит против упада и предузећа Мухамеданаца, то неће бити неправедно да се Њ. Ц. Величанству потпуно уступе Босна, Србија, Славонија и Влашка, и да ове земље уђу у састав наследних покрајина Хабзбуршкога дома, сообразно његовој прагматичној санкцији. Тако исто задржава Њ. Римско Величанство првенствени положај над цариградским царем, као и над свима осталим хришћанским владарима; —

Пошто су области Њенога Царскога Величанства већ врло велике и простране, и пошто је ова несрављива владарка дала довољно доказа о томе, да јој је најусрднија жеља распростирати јавне слободе и хришћанску веру, то писац налази и сувише узрока да верује, да ће она у освојењу Татарске и

у заузећу Азова наћи довољно накнаде за себе у овој подели, и да ће према томе радо уступити Финландију Шведској, и тиме допринети да се мир на северу утврди; —

Будући да су области Француске врло велике и снажне и да непрестано напредују, и будући је Њ. „најхришћанскије“ Величанство и за време последњег рата дало доказа о томе, да се не руководи никаквом тежњом за отимањем туђих покрајина, то писац држи, да ће се овај краљ задовољити заузећем Туниса и славом, што је суделовао у потчињењу вековног непријатеља хришћанства. Он тако исто не сумња, да ће савезници радо уступити краљу Шпаније Алџир а краљу Португалије Триполис, у накнаду за суделовање ових држава у оштој светој ствари; —

Пошто сама природа владавине у Инглеској, као земљи трговине, не допушта њеним становницима да проширују њену владавину, то из тих узрока ваља Њ. Британском Величанству уступити острво Кандију (Крит) и град Смирну. Из истих побуда ваља дати Холандији острво Род и град Алепо; —

Како је за краљевину Данску и за њене труде у овом рату тешко наћи накнаде у покрајинама Турске, то писац држи да би било најправедније, да се њој уступи на свагда војводина Холштајн-Готорф, чији војвода постаје за то, као што је већ раније изложено, византијским царем; —

Будући да удаљене покрајине у Турској не би биле подесне за увеличавање Шведске и за накнаду жртава овој држави, то би она имала да се задовољи уступањем руских покрајина Финландије и утврђивањем династије Хесен-Каселске на престолу,

пошто би се војвода Холштајн-Готорфски одрекао свих својих потраживања на ову круну; —

Из сличних узрока требало би утврдити да бановина Тоскана припадне краљевини Обеју Сицилија; —

Пошто краљ Сардиније на основу наследства има неоспорно право на острво Кипар, и пошто ће у овом рату имати да поднесе осведоченим јунаштвом великих жртава, њему то острво ваља и уступити, и додати му још и војводину Миланску; —

Краљевини Пруској, која је већ пространа, биће довољно да се уступи плодно острво Негропонат; —

Пошто се Баварски Дом вазда с особитим пожртвовањем за ствар хришћанства залагао, нарочито приликом последње одбране Беча, то би било право, да се границе његове државе помакну и прошире до краљевине Чешке, при чему би на даље били задовољени сви захтеви овог дома у погледу земаља аустријске круне; —

Пољска је у току више столећа била штит хришћанства. Али пошто у овој краљевини већ од четрдесет година бесни унутрашњи грађански рат, то се за њене трудове око овог предузећа предлаже, да јој се уступи Молдавија и земља Будзинских Татара. При томе саксонска круна има да се огласи за наследну у овој земљи, и то ће бити једино средство за стишавање страсти и васпостављање реда у њој; —

Млетачка Република заслужује од стране хришћанских држава најнежнију пажњу, пошто је она била увек на ударцу неверницима и својим грудима заклањала често од њих остало хришћанство. Па пошто су јој Турци силом отели многе градове и

покрајине, то њој треба радо уступити сву Далмацију и Морију, ову последњу већ и с тога, што јој је и онако до пре двадесет година припадала; —

Ђеновска Република се већ више од једном храбро борила с непријатељима хришћанства, који јој још и данас грдно сметају у њеној пловидби. Пошто су њене области по величини врло скромне, и пошто је и иначе опала, то ће јој правичност савезника радо и без устезања уступити део старе Грчке, познат под именом Ливадије, и врховно господарство над Корсиком; —

Лако ће бити да се задовоље и захтеви Малтејскога Реда. Овај је увек тежио за чашћу и за ову се од вајкада упорно и храбро борио с Турцима, те према томе писац држи, да његови чланови и следбеници и неће тражити ништа друго до задовољство, што су могли и са своје стране допринети пропасти Турског Царства; —

Пошто кантони Швајцарске и Граубинти не могу доћи на мисао да проширују своје државне области, то је веровати да ће се они задовољити двоструком платом својих војника докле год овај рат против Турака буде трајао; —

Поред тога ће сва острва у Архипелагу, која овде нису нарочито поменута, имати да се даду појединце на име награде у баштину оним младим кнежевима и војводама, који се у овим ратовима буду особито одликовали.

Претходни споразум има да се постигне и утврди на поменутом конгресу у овим тачкама:

I Вера у новоме Цариградском Царству треба да постоји на основима Вестфалскога Мира. При

томе се неће наносити никакав уштрб ни васељенској православној, ни јерменској па ни цркви копта.

II Једна општа заједничка трговачка царинска тарифа има да се утврди за све хришћанске силе, без икаквих нарочитих повластица у корист појединих од њих.

III Ни један владалац нити држава, па ма ко то био, не сме полагати никакво посебно право на Архипелаг, који треба да служи на корист заједничке пловидбе и трговине.

IV Дарданелска утврђења ће се порушити.

V Власт и врховно господарство цариградског цара на мору простираће се до теснаца код Калипоља.

Писац за тим нарочито објашњује потребу ограничавања власти и силе новога царства. Свет има разлога да жали, што извесни владаоци имају и сувише силе и снаге, пошто се ова најчешће злоупотребљава према другима на себичне личне и државне смерове. Према томе се не може бити довољно обазрив у намери уоквиривања снаге поједине државе у њене праве, природне и оправдане границе. При том је владалачка ћуд превртљива, те се нема никаквог јемства, да и нови источни цар неће пожелети, да увећава своје области на штету осталих хришћанских држава.

За овим долази читав *ратни план*, из кога ћемо извадити само најзанимљивије ствари, и то једино ради тога, што је за наше војне стручњаке ову књижицу врло тешко, готово немогућно добити.

На првом месту се овде истиче, како би за ствар било од врло великог значаја, кад би сви савезници могли од једном поћи у рат, пошто би на тај начин неверници били јако изненађени, заплашени

и збуњени. Према томе би руска војска имала да наступа према Кримским и Малим Татарима, и да заузме њихова важнија места, нарочито Азов, на Каспијском Мору(!). У примедби се за тим додаје, да је руска војска већ у овим крајевима, пошто је 31 маја 1736 — дакле исте године кад је овај нацрт објављен — потукла татарску војску од 100.000 људи. Ту се такође напомиње да су Руси у том тренутку држали Азов у опсади, и да се посведневно пшчекује његова предаја.

Пољска, данска и шведска војска имале би да се скупе на Висли, и да отпочну нападање опсадом Козима, пограничне турске тврђаве према Подолији. Пошто је ово место јако утврђено, то би се оно прилично дуго држало. Али пошто би неверници били нападнути у исто време с Каспијског Мора, из Грчке и с Дунава, били би у немогућности да у борбу изведу војску, која би била довољна да замени у пољу опседнуту тврђаву. Према томе се може с поузданошћу претпоставити, да би опсадници за месец дана ову освојили. По том би ова војска морала прећи Дњестар, да за тим освоји Молдавију, Татарску, Требизунт и остале градове на северозападним обалама Црнога Мора. Овом војском заповедале би напзменце пољске, шведске и данске војводе.

Немачка војска имала би да се скупи код Београда, а за тим би имала да опседне Ниш (Nizza!). По том би имала да заузме тврђаве Видин и Никопољ и друге споредније на Дунаву. На овај начин би се неверницима пресекао пут и одузела могућност, да Црним Морем снабдевају Цариград храном и другим потребама. Остале ситније тврђаве, које

су далеко иза фландријских и немачких по јачини, дале би се заузети у току једног лета.

Војска Француске и осталих западних и јужних сила имала би отпочети своје дејствовање од стране Грчке. Према томе би она имала да се искупи и уреди у Сицилији. Ову војску би имао да предводи сардински краљ или какав француски маршал.

Обе флоте би имале да се искупе и састану у Месини, где има велико и пространо пристаниште. Онда би имао да се набави велики број лађа за пренос, а то не би било тешко, пошто одавде нису далеко ни Ливорно ни Напуљ ни Ђенова, а ни друга пристаништа Средоземног Мора. Један део војске могао би препловити такође на ратним бродовима и галијама. Цео пренос имао би да се изврши у три маха из Сицилије у Морију, и ту би се на вратима Архипелага код Корона и Модона имали да изведу и први напади. Тако исто би требало што пре заузети острва Митилену и Тенедос, и то како због њихових широких и подесних пристаништа, тако и због стратегијског им значаја према Дарданелима. Утврђења ових последњих су на 200 миља удаљена од Цариграда.

Пошто се на пуних шест страница своје књиге бавио описом и историјом европских и азијских тврђава на улазу у Дарданеле,[13] што је најбоља потврда за њихов ондашњи значај, писац се опет

[13] Да се утврди вера у тачност ових описа, истиче се на завршетку књижице, како је кардинал Алберони још као шпански министар изашиљао у ове земље некога Бернија, „einen grossen Favoriten des Herzogs von Vendôme“, с којим се био спријатељио за времена службе у Француској. Овај је провео пуне три године у Турској, и то како у европским тако и у азијским и афричким јој покрајинама, преруШен као Мухамеданац, и проучио је сва утврђења. — У до сад објављеној кардиналовој преписци, а ни иначе ми нисмо могли докучити ништа ближе о овом Бернију.

труди, да и овом приликом умањи страховање од величине и јачине сувоземске и поморске турске силе. Чак и да се нису исцрпли у ратовима с Персијом, Турци никад не би били у стању да се одрже пред удруженом и овако распоређеном хришћанском војском. —

По освојењу поменутих утврђења имала би хришћанска мрнарица да удара на Калипоље, где су велика сместишта дебане и оружја, а за тим на Галату, а кад се ова буде имала у власти, онда се Цариград више не би могао држати. Истина је да у Архипелагу има још тврђава, које би се извесно време држале, али ће се оне убрзо предати, чим се с Цариградом сврши.

Кад хришћанске државе на овај начин сврше посао у Европи, онда треба да га продуже у Азији и Африци, и тамо ће им он бити јако олакшан самим тим фактом, што ће у њиховим рукама у Цариграду остати и благо и оружје државно и царско, да већ о моралном дејству освојења престонице и не говоримо. Уз то ће се и снага Турске истрошити већ раније у европској борби. При том ваља имати на уму и ту околност, да правих тврђава у Азији и Африци Турци и немају.

Цело освојење и потчињење Турске дало би се према пишчевом мишљењу извести у три повремена похода. Да у њиховом току не би дошло ни до каквих несугласица, требало би унапред утаначити све што је потребно с погледом на поделу ратнога плена. Нарочито би се ваљало постарати, да се за времена рата држављанима хришћанским не ударају никакви нови намети.

Део четврти. — Пре него што би се поход за потчињење Турске и предузео, потребно је зајемчити ред и правно стање у самој Европи. Нашто у осталом и потчињавати Турску, кад би њени потчињени делови постали нов повод за ратове у Европи? Писац дакле жели и предлаже, да се на првом месту установи једно заједничко веће европских сила, нека врста сталног европског конгреса (који он називље и највишим судом) са седиштем у Регензбургу, са задаћом да спречава ратовање између хришћанских држава. Овај његов *нацрт о вечноме сабору* (Entwurf eines „allzeit-währenden Reichs-Tages“) састоји се из свега три члана, који одређују:

„I У Регензбургу има да се установи један сталан вечни сабор, који ће образовати посланици или представници свих хришћанских владалаца и држава, по угледу на садашње немачко сталешко веће.

„II Све несугласице, које би се могле породити између владалаца или држава у погледу на веру, ред наслеђивања, женидбе, или из ма каквих других узрока, морају се расправити на овоме сабору, и то већином гласова његових чланова. Сваки такав спор мора се расправити у току од једне године, рачунајући од дана његовог изношења пред сабор.

„III Ако би се која држава одупрла извршењу саборског решења, које јој је прописаним начином исправно предано, онда ће се она сматрати за нарушитеља јавнога мира, и сабор ће против ње употребити војничку силу, док је не примора да се његовом решењу покори. У таквом случају ће оваква држава бити дужна да накнади све штете, које би од таквог њеног држања произишле, и да плати ратну оштету. Поједине државе стављаће сабору

сразмерни део војске на расположење, по угледу на данашње слично уређење у Немачком Царству“.

Писац се онда при крају своје књиге враћа, да наново говори о Турцима и њиховој војсци и о случају, да им после ових хришћанских напада и у њиховом току притеку у помоћ Персијанци и Арапи. Што се првих тиче, он тврди да је могућност за то готово са свим искључена, пошто они, поред све истоветности у вери „мрзе једног турчина колико девет хришћана“. Али да то и буде, против њих треба да се упуте Руси, Пољаци, Данци и Шведи, и они су онда брзо готови. Од Арапа такође нема никакве озбиљне опасности. Он за тим завршује своју књигу овим речима: „Пошто су сви ови мухамедански народи, и то како Турци, тако и Персијанци и Арапи исцрпени дугогодишњим унутрашњим немирима, то је лако увидети, да ће Божја рука управљати оружјем оних хришћана који се посвете уништењу владе неверника, и да ће се на тај начин испунити и једно пророчанство, које се налази у многим преписима Алкорана и које гласи: *да ће у последња времена хришћански мач изаћи из корица, и да ће их* (мухамеданце) *изагнати из свога царства.*“

ИЗ ТРОЈЕСЕСТАРСТВА

Симе Милутиновића Сарајлије

ПРОЖИВЉАВКА

Т. Ј. ПЈЕСНА ДРУГА ТРОЈЕСЕСТАРСТВА

(ПРОСТАЧКИ)

Уме[1] вјенчи
Вкусу[2] златкај
Свог'[3] врлине Срба;
Природино[4] л'
Вјечно[5] красје
Још[6] му придај грба.

Сам[7] свемоћче! Уставде вријеме!
Мећавино[8] кидај ми се с душе,
Срца[9] леди растопте се моји,
Већ[10] робињом не зивкај ме нитко!!
Та[11] сжалте се мученицом давном,
Прођеђу[12] ми сви гранут' помозте,
А[13] за стужом сваки страданија!
Јуже[14] брале ну снијег растварај
Те с[15] мојије сведичније гора,
Са[16] стијена крша уплесњена,
Омиде[17] ми сузне очи моје;
Још ме росом сву[18] окропи Мају,
Нек'[19] ми срца брже мину ране.
А!..? Јутри[20] с' јутре новог' ми живота!!

Обасјај[21] ме праве славе сунце,
Сванде[22] једном тај и мени дане,
Нека[23] гледнем и ја по свијету,
Скорашња[24] сам заточница худа,
Но[25] у друге једва чекам поћи.
Секо[26] земцо, поникни ми траве,
Све[27] цвијетке и различне биљке,
Голо[28] дрвље, оћени се лишћа
Зеленилом, и[29] бехаром сваким;
Мирис општи[30] округа ми буди,
Озрачије[31] ништа љепше златно,
У[32] дјетинску радост погружам се
Сваколика[33], с врха те до на дно,
Од[34] ње силне роним ево сузе,
Најслађе је[35] плакат' од милине,
Најблажени[36] који њоме скончи,
Сад'[37] ево ја сласт окушам раја — !
Сво[38] јестество сада ме послужи,
Дични[39] боре никни у зачељу,
Вите[40] јеле гранам се скркните,
Па на[41] огум станите Врачара,
Да[42] вам хладка Срб оћути слатка;
Листни[43] јавор јуначки је дворе,
А с врх бора нек се[44] барјак вије,
Син[45] да рече: „Жива ми је мајка!“
Сватко[46] л' други нек' забљешти очма
Од[47] сунашца моје-синске славе;
Београде, стари српски[48] саде,
Од како си створен, за[49] престо си! — .
Ал'[50] сад виле ам' простирку ставте
По[51] мирисну матичњаку травци,
Још ми[52] дунте тијо сви ноћници,
Лахка[53] дјецо лахорнога цара
Мог'[54] Милоша дигните на крилма,

Ставте[55] ми га на то мјестце спремно,
Што[56] ј' за њега само јединога;
Пахањем[57] му свијајте милине,
Жар му тако[58] расчињајте дневни,
Па ноћ ти му ако и[59] не дошла,
Та ево нас[60] тма једва нас прошла,
Но да[61] мајка ублажа се јадка,
Својим[62] синком, својим избавником,
Спаситељем и[63] утјешитељем;
Окићеној у[64] љепоту мира,
Сво[65] јестество сад у лице зира,
Блажен био,[66] тко ме је љубио,
И[67] кад' бија сама себ' омрзла!
Блажен саде,[68] тко свуд' за ме стаде!...?
Док[69] без главе, дотле ја без славе!
Честит био,[70] тко врлог' родио!..!
Зар ја мајка!...? Ја родила[71] Рајка!?
Чест[72] Србаљству, а славу ришћанству!!
Та Милоша[73] нигда срећа лоша.
О[74] пјевице! ви шумске краснице,
Сприумилним[75] вашим' цвркутима
Милоша[76] ми бриге разбијајте,
А[77] дивника те љубва толика
Нек се свачим предусрета[78] зрачним,
Шаљ'[79] му и рај своје части саме,
Бесмртијем напој ми га својским.
О[80] л' ви Срби утробна ми чеда,
Своја[81] вјерна пожњите му срца!
Дремни[82] старци зимзеленак берте.
А[83] момчадца њима припомажте,
Чисте[84] фале сплетите му вјенке,
У[85] вијенце ви замрсте пјевке,
Њем'[86] у перчин луче од сунашца,
Спроћ[87] њи шта су и звијезде неба...?

Тим[88] украсте Милошеву главу!
  Срб-ћерце[89] ми китке љубичице,
Босиока,[90] благовона кринка,
  Царски[91] л' закит свечеститу ружу
Мом'[92] Милошу дајте и подајте;
  Ја[93] л' ћу дýгом опасат' га љета,
Ноћи ведре[94] огрнут' га небом,
  Сунцу рећи[95] сјати му из чела,
А[96] прољеће разведрај му лице,
  Па ћу[97] мјесец ставит' му под ноге:
Лик Милошства лик је[98] аранђелства!
  Грб[99] душмански кад' му стопам годи,
Он[100] заслужни тако нек' ми шета,
  Ка[1] но понос благодарна рода,
Пак[2] врлоћа у антрешељ плаћа.
  Но ратари?.. Преље и орачи
Загоркиња[3] узајмиће гласе,
  Колик'[4] игда, то кликнути сада,
У прозорја[5] зрачност и јасноћу;
  Танке[6] л' неве са пастири смјерни
Придесиће[7] грла и свирале,
  Сретаће[8] га ко небесни лици,
Пратиће га[9] зиљем усрдија,
  Све[10] ћ' најљепше припијеват' пјесне
Милошу[11] ми свом одбранитељу;
  Очма[12] ће га сватко љубижати,
Та[13] којег но свак и у сну грли,
  Како[14] жељом свак од вјека свога.
Хеј! Стара српска поновљена дико,
  Нова крепка Милошева[15] мишцо!
Ни пауну[16] не пристаје птици
  Шарког'[17] перја чудесна красота,
Којој[18] но се дýга све још диви,
  Чак и роса[19] дијамантни зрака,

Ко[20] нам теби свег' Србинства цвјете,
Ко нам' теби прави господару,
Ко[21] л' ти дјелма прешавшима зборе,
Свјетска[22] слава и свег' Српства фала;
Вољно[23] стање дарово си нама,
Сазво[24] си нам мир и живот раја,
Тобом нам је златни[25] вијек насто,
Ев'[26] се свијет заслађа нам исти,
Ми у[27] ком' смо све горчило пили;
Браће[28] т' радост срца преумиља,
Прси Срба̂ прекипљају бујном,[29]
Усне,[30] језе, свим' признање сплета,
Огрезосмо[31] у блаженство право,
Наше стање[32] сва надмаша земна,
Серафимским[33] бити нам се каже,
Сва потомства то[34] ћ' вјероват' једва,
Што и данас осим[35] наске ће тко — ?
Овог'[36] доба Србом ваља бити,
Пак сва[37] чујства да мож' испунити
Преусладјем[38] свога спасенија — .
О! Боже благи, својим[39] вјерним драги,
Куд све даде, дај и ово саде,
Твоји Срби сви молимо сложно:
„Продужи нам ово стање[40] радô!
Обгради[41] га твојим' силам' свуда!
Међ'[42] нам' остав твога намјестника!!?
Српска славо Милошева главо!
Нам[43] надеждо још у напред већа,
Та док[44] људства теб' не било смртства!
Свим'[45] Србима ти владао вјечно!
Уживао[46] здравје непресјечно!!!
Бог ти дао све што[47] поискао.

КОМЕНТАР
НА ПРОЖИВЉАВКУ.

Под именом Проживљавка, које носи друга песма Тројесестарства, разуме се у опште она сила, која све из мртвила проживљава. А овде та сила јесте она слобода, која у Србији настаде после срећно свршеног устанка кнеза Милоша у 1815. години. Како се пак цела Србија и Српски народ у тој слободи осећао, и како се због ове нов живот већ првога пролећа (1816.) по закљученоме миру свуда јавио. — песник је то као очевидац овде верно и просто (простачки, природно) описао. Јер он се и сам тада још у Србији бавио после његовога војевања у претходној години. Зато је песник и могао из непосредне близине посматрати, па са истинским саучашћем у општем одушевљењу и описати ону живахну општу радост због новога стања, што га је у Србији сопственим пожртвовањем створио тадашњи њен јуначки нараштај.

---

[1]), разуме, памети венчи (вјенчи, увенчавај, круниши, одликуј)

[2]), укусе по мало злати (златкај, позлаћуј, улепшавај) т.ј. Укусе по мало овде онде полепшавај.

[3]), свога Србина (Срба) врлине;

Под овим Србином разуме се овде кнез Милош Обреновић, који је с пролећа 1815. отпочети свој устанак за ослобођење Србије срећно завршио у јесен исте године.

[4]), ли (л', зар, ваљада) т.ј. Од природе зар

[5]), вечно, вечито украшење (красје, украс) тј. Вечити украс.

Под овим разуме се сва она многострука природна обдареност, којом се кнез Милош целог свог живота одликовао.

[6]) уме додај (придај) Србину (му, кнезу Милошу) као грб (грба) тј. Још разуме придај кнезу Милошу као грб.

[7]) свемогући (свемоћче, свемоћни Боже)! Устави (Уставде, де заустави, дедер задржи време (вријеме) т.ј. Сам Боже! Дедер заустави време, да не тече тако!

[8]) јака мећаво скидај (кидај, уклањај) ми се с душе тј. Мећавино нестај,

Под овом мећавином разуме се овде оно зло време тиранске управе београдскога везира Сулејман-паше Скопљака.

[9]), моји леди растопите (растопте) се т.ј. Растопите се ледови са мога срца,

Под овим ледовима на срцу Србије разуме се она њена премрлост, која је беше обузела у време њенога робовања Турцима.

[10]), више робињом не зови кад и кад (зивкај) мене (ме) нико (нитко) т.ј. Већ ме нико не зивкај робињом!!

Овде се разумеју стране државе и народи, које Србија познаје.

[11]) сажалите (сжалте) се Србијом (мученицом) давнашњом (давном) тј. Та сажалите се Србијом, која је мученица одавно,

[12]), пролећу моме (ми) сви помозите (помозте) гранути (гранут', да гране),

Овде се разуме оно прво пролеће слободнога државнога живота после свршенога устанка за ослобођење Србије у 1815. години.

[13]), иза (за, после) стеге (стужом) сваких страдања (страданија)!

Под овима се разумеју она, што су стезала Србију у време њенога робовања Турцима, особито под везиром Сулејман-пашом Скопљаком.

[14]), јужни ветре брате (брале) де (ну, дедер) снег (снијег) растапај (растварај, разноси, уништавај)

[15]), мојих (мојије) сведичних (сведичније, у свему поносних) планина (гора)

[16]), стена (стијенâ) камења (крша, кршева) уплесњенога (уплесњена, плеснивога, устајанога).

[17]), де оми, дедер уми ми сузне очи моје:

Овим је исказана жеља, да јужни ветар донесе и пролетњу кишу, која би Србији умила њене сузне очи.

[18]), покропи (окропи, попрскај) Мају,

Овде се разуме мајска киша.

[19]), нека ми срца ране брже прођу (мину, умину, престану болети).

[20]), јавља се (с') јутро новога (новог') мога (ми) живота!!

[21]), осијај, осјаји ме сунце праве славе,

[22]), де свани једанпут (једном) и мени тај дане.

[23]) погледам (гледнем, од једанпут прогледам) и ја по свету (свијету).

[24]), до скора сам била робиња (заточница, заробљеница) уда (худа, јадна, бедна),

Овим се циља на оно ропско стање, у коме је Србија била до устанка од 1815. године.

[25]) међу (у) другарице (дру̑ге) једва чекала да пођем (поћи).

Под дру̑гама Србије разумеју се овде остале слободне европске државе.

[26]), сестро земљицо (земцо). израсти (поникни) ми траве,

[27]) цветке (цвијетке, цветиће) и различне биљке,

[28]) дрвеће (дрвље) одени (оћени) се лишћа,

[29]) цветом (бехаром) сваким;

Бехар је турска реч и значи цвет.

[30]) околине (округа) моје (ми) пробуђуј (буди).

[31]) сунце златно ништа лепше (љепше),

[32]) детињску (дјетинску) радост топим (погружам, погружавам) се

[33]), сва, цела, с врха па (те) до на дно,

[34]) радости (ње) силне проливам (роним) ево сузе.

[35]) плакати (плакат') од милине,

[36]), најблаженији је онај, који милином (њоме, од милине) умре (скончи),

[37]), сада ево ја сласт раја окушавам (окушам, уживам) — !

Под овим рајем разуме се извојевана слобода Србије.

[38]), сва природо (јестество) сада ме послужи т.ј. Сва природо буди ми сада на услузи,

[39]), поносни боре никни у зачељу,

[40]), витке, стасите јеле гранама (гранам) се сабите (скркните, збите, умрсите),

[41]), ивицу (огум, крај) Врачара станите,

Врачар је оно поље, које од запада ка југу и истоку Београд опасује. Није са свим раван, него брежуљаст.

[42]), вашег (вам) слаткога (слатка, пријатнога, угодногa) хлада (хладка) Србин (Срб) осети (оћути, опази, наужива се);

[43]), лиснати јавор јуначки је двор (дворе),

Овим је казано, како се у дебелом хладу јавора, који по планини расте, скупљају и као у неком двору безбедно живе јуначки српски хајдуци.

[44]), застава (барјак) вије,

Барјак долази од турскога бајрак, што значи: застава, стег.

[45]) Србије да рекне (рече, каже): „Жива ми је мати (мајка)!“

Под овим сином Србије разуме се овде кнез Милош.

Жива ми је мајка значи у српском народу: У добри час, на време сам стигао.

[46]), свако, сваки ли (л', зар, ваљада) други нека нек', заблешти очима (очма) т.ј. Свакоме другом нека заблеште очи

Под овим другим разумеју се овде туђи народи.

[47]) сунца (сунашца, светлости, сјаја) мо̂јих синова (моје-синске) славе;

Под овом славом синова Србије разуме се овде она слобода, која је извојевана јуначким устанком од 1815. године.

[48]) засаде (саде, насеобино, насеље, граде),

Београд је стара римска насеобина. Многоструку важност оног кута земљишта, што лежи на ушћу Саве у Дунав, практични Римљани брзо су увидели, и зато на њему и подигли свој град Сингидунум. У њега су

сместили четврти легијон своје храбре војске, завели римски ред и закон, па тако поставили своју чврсту управу. Због свега тога је насеобина напредовала и постала не само чврсто седиште римске културе, него врло рано и уточиште хришћанства, како то доказује она у Београду недавно ископана камена рака (саркофаг), која се сада чува у београдском Музеју.

Од поделе римске царевине Београд је потпао под источно-римску или византијску половину. Он се већ у 7. веку помиње као Белеграда.

Пошто се о београдски положај после Римљана отимаху Хуни, Авари, Византинци, Бугари, Угри, Срби, Турци и Аустријанци. — то је и Београд многе господаре променио. Тако од 7. до 9. века он је био у рукама Авара; у 10. веку држали су га Бугари, у 11. Византинци и Угри, у 12. опет Византинци и Срби, а кроз 13. 14. до у 15. век имали су га Срби. Али у првој пол петнаестога века српски деспот Ђурђе Бранковић уступио је Београд угарскоме краљу Сигусмунду, који му у замену даде неке земље и градове по Угарској.

Са бурним 15. веком почиње се Београд чешће помињати у ратној Историји. Јер у времену од 367 година он је издржао равно осам страшних опсада, у којима је обично паљен и до земље рушен био.

Тако 1440. године сам султан Мурат II. опсађивао је Београд пуних седам месеци са сува и с воде, али је био од Угра крваво одбијен. Од ове опсаде и данас се још виде у граду велика танад од сталаћког гранита, што су их Турци убацивали.

Ускоро после тога (1454.) Београд је опет био опсађен од самога султана Мухамеда II., који имађаше врло велику војску. Град су бранили Сибињанин Јанко (Јован Хањади и одушевљени миноритски калуђер св. Иван Капистран. Са својом малобројном, али крепкодушном крсташком војском они су изненадно из града испали, па бесно јурнули у сам турски стан, растурили га и на бегство нагнали разбијене Турке, који се једва у Софији зауставише.

Истом 1521. године сам султан Сулејман I. отео је Београд тек дванаестим јуришем. Одмах га је добро

утврдио и проширио, доградивши му и једно пристаниште за своје убојне лађе. Тако је од Београда створио јак ослонац својим ратним спремама за даље ратовање против Угарске. Турци су га од овда задржали све до 1688. године.

Ове године Београд узеше Аустријанци под јуначким принцем Евђенијем Савојским. Али од њих га је ускоро повратио везир Мустафа Кеприли. Од овда, па до 1717. Турци су Београд задржали.

Исте ове године Београд је издржао другу страшну опсаду принца Евђенија, који се њоме особито прославио. Јер док је он град опсађивао, њему се иза леђа примакне велика турска војска, да Београд ослободи. Њој се Евђеније изненадно окрене, нападне је, разбије и растера, па се онда свом силом обрне граду и отме га. Од тада је остао под Аустријанцима све до београдскога мира од 1739., када је био уступљен Турцима, који га задржаше до 1790. године. Овда Аустријанци под маршалом Лаудоном опет заузеше Београд после страшнога бомбардовања, али га ускоро свиштовским миром (1791) морадоше опет Турцима вратити.

Од тада, па све до 1807. Београд је био турски; од овда па до 1813. српски, а од ове године опет турски до 1867., кад је са осталим градовима у Србији, а путем погодбе, у српске руке прешао. Причало се некад, да је од 1844. до 1847. године у највећој тајности била углављена погодба између Србије и Турске, да ова све српске градове уступи Србима за накнаду од неких шест милијона добрих гроша (5.400.000 динара). Но остварење ове погодбе онда је Аустрија у Цариграду осујетила. При свем том она добра мисао само је била одложена, али не и напуштена; јер у згодније време, ма и нешто доцније, ипак је остварена под владом српског кнеза Михаила Обреновића.

Сада је Београд напредна трговачка варош, која броји до 58.000 становника разне народности и вере, међу којима су Срби у надмоћној већини. Он је осим тога не само престоница Србије, него и седиште целокупног духовног живота српског.

[49]), престоницу (престо) си! — .

Овим се циља на положај Београда.

[50]), али сад виле амо (ам', овамо) простирку ставите (ставте, раширите, положите)

Ближе о вилама гледај у коментару на посвету Тројесестарства.

[51]). мирисноме (мирисну, матичњаку травки (травци, травици, трави),

[52]), дуните (дунте) тихо (тијо, лагано) сви ноћни ветрићи (ноћници),

[53]), лака децо (дјецо) ветровскога (лахорнога, ветровнога, ветрова) цара

Под овим лахорним царем разуме се овде Еолос (Еол), кога су стари Елини сматрали за бога ветрова. Па као што је Зевс био отац и владар свију елинских богова, тако се овде и бог Еол схвата као цар лахора.

Лахор је лак, мали ветар, ветрић или што и грчки зефир.

[54]), мога Милоша дигните на крилима (крилма).

Овде се разуме кнез Милош Обреновић.

[55]), ставите, поставите, наместите ми га на то местанце (мјестце, местце, мало место) спремно,

[56]), је (ј') за њега само јединога;

[57]), пајањем, треперењем му дотерујте (свијајте, натерујте) милине,

[58]) растерујте (расчињајте, разгоните) дневни т.ј. Врућину дневну тако му растерујте

[59]) није (не) дошла,

[60]) тама (тма, тмина, помрчина) једва је прошла,

Овим се циља на ону таму, која у свему по целој Србији владаше за време турскога. а особито Сулејман-пашинога тиранскога господарства.

[61]) мати (мајка) ублажује (ублажа, ублажива) се од јада (јадка, јадова),

[62]) сином (синком), својим избавитељем (избавником),

Под овим сином ојађене мајке Србије разуме се овде кнез Милош. јер је он њу својим устанком избавио из турскога ропства.

[63]) утешитељем (утјешитељем);

Овде се опет разуме исти кнез Милош, јер је он својим срећним устанком не само Србију из ропства избавио, него је још и спасао од коначне пропасти и тиме је за навек утешио.

[64]) лепоту (љепоту) мира,

Ово се односи на Србију после свршенога устанка кнеза Милоша.

[65]), сва природа (јестество) сад у лице гледа (зира, зири, полуотвореним очима гледи, шкиљи, жмири), мајци Србији,

[66]), ко (тко) ме је волео (љубио),

Овим се циља на историјску истину, да је кнез Милош при српској пропасти 1813. остао у Србији, и тиме показао, како је љуби.

[67]) када (кад') бех (бија) сама себи (себ') омрзла!

Овим се циља на страдање Србије у 1813. години.

[68]), ко (тко) свуда (свуд') за мене (ме) стаде!...?

И овим се опет циља на кнеза Милоша, који је у своме устанку свуда стао за одбрану мајке Србије.

[69]) бех без господара (главе, свога владара), дотле ја без славе!

Овим се циља на оно стидно ропство, у коме је Србија била од њенога страдања 1813., па до устанка у 1815. години.

[70]), ко (тко) је врлога (врлог', Милоша) родио!...!

[71]), Милоша (Рајка)!?

Под Рајком народ разумева неког необичног човека, који својим радом на земљи тече право на вечити живот у рају.

[72]), част Српству (Србаљству), а славу хришћанству (ришћанству)!!

[73]), никад (нигда) није срећа лоша.

Овим је казано, да је кнезу Милошу испадало за руком све, што би год почео радити.

[74]), певачице (пјевице, птице)! ви шумске лепотице (краснице),

[75]) вашима (ваším') цвркутима т.ј. Са вашима цвркутима, чија се милина присно приљубљује човечијем осећају

[76]) мога (ми) бриге растерујте (разбијајте, разгањајте),

[77]), дивотника (дивника) те му је љубав (љубва) толика.

Овде се разумева кнеза Милоша велика љубав према Србији, коју је он доказао 1813. својим останком у земљи 1815. године својим устанком.

[78]) сјајним (зрачним, светлим),

[79]). шаљи Милошу (му) и рају (рај) своје части саме,

[80] ли (л', зар, ваљада) ви Срби утробе (утробна, од срца) моје (ми) децо (чеда),

[81]), верна (вјерна) срца поднесите (пожњите, жртвујте) Милошу (му)!

[82]), дремљиви старци зимзелен (зимзеленак, шимшир) берите (берте),

[83]), момчад (момчадца, млади момци, момчићи) њима припомажите (припомажте, помажите),

[84]), захвалности (фале, хвале) сплетите му венце (вјенке, венке, венчиће),

[85]) венце (вијенце) ви замрсите (замрсте, уплетите) песме (пјевке, певке),

[86]), њему у кике (перчин, уплетену косу) зраке (луче) од сунца (сунашца),

Из овога се види, да је у оно доба по старом српском обичају и кнез Милош носио кике.

Перчин у персијскоме значи: кика, уплетена коса, плетеница од косе на глави.

[87]), спрећу луча (њи, зрака) шта су и звезде (звијезде) неба...?

[88]), тиме украсите (украсте) Милошеву главу!

[89]), Српкиње кћери, ћерце, ћерке, ћерчице, Србинове ћерке моје (ми) ките (китке) љубичице,

[90]), босиљка, лепо мирисавога (благовона, пријатно мириснога) крина (кринка),

[91]) ли (л', зар) закит свечеститу ружу,

[92]), моме Милошу дајите (дајте) и подајте;

[93]) ли (л', зар) ћу га опасати (опасат') дýгом лета (љета, летњом),

[94]), небом огрнути (огрнут') га,

[95]) да сија (сјати) му из чела,

[96]) пролеће (прољеће) разведравај (разведрај) му лице,

[97]) месец (мјесец) ставити (ставит', метнути му) под ноге,

[98]), арханђелства (аранђелства) т.ј. Лик Милоша је лик арханђела!

Овде је фигурним говором казано, да је кнез Милош врховни вођ и бранилац народа у Србији.

[99]) непријатељски (душмански, турски) када (кад') му стопама (стопам) годи;

Под овим грбом турским разуме се óвде полумесец, а он под ногама Милошевим означује побеђено Турство.

Душман је турска реч, која долази од персијскога дишман или боље дишмен, и значи: непријатељ, противник.

Често се у српском народу чује и душманин, што је од оне горње речи постало.

[100]), Милош заслужни тако нека (нек') ми шета.

[1]), као оно (но) понос (благодарна) благодарнога народа (рода),

Овде се разуме Српски народ.

[2]) врлина (врлоћа) је народа сувишна (у антрешељ) плаћа.

Антрешељ је онај сувишни товар, који се меће на леђа товарноме коњу, а између главних товара са обе стране коњскога самара.

[3]) вила узајмиће гласове (гласе),

[4]), колико икад (игда), то ће кликтећим гласом запевати (кликнути, попевнути) сада,

[5]) светлост (зрачност) и јасност (јасноћу, видност);

Овде се разуме почетак српске слободе, која се задобила устанком од 1815. године.

Прозорје или расвитак јесте оно доба пре зоре, кад се почиње делити ноћ од дана.

[6]) ли (л', зар) невесте (неве) са пастирима (пастири) смернима (смјерни),

[7]), складно ће удесити песме (грла, гласове) и свирке (свирале).

[8]) Милоша (га) анђелски (небесни) ликови (лици, хорови) т.ј. Сретаће кнеза Милоша као анђели.

[9]) зилама (зиљем) усрдности (усрдија, усрђа, срдачности),

Зиле долази од турскога зил, што означује оне металне тањире или ћасе (сахане) у турској музици.

[10]) ће (ћ') најлепше (најљепше) припевати (припијеват', припијевати) песме (пјесне),

[11]) моме (ми) своме (свом) одбранитељу,

[12]), очима ће га свако живо (сватко, сваки) љубавно погледати (љубижати),

[13]) којега (којег) оно (но) сваки (свак) и у сну грли,

[14]), као жељом сваки (свак) од века (вјека) свога.

Овим је казано, како је сваки Србин од рођења свога желио, да се у његовом народу роди какви син, који ће га турскога ропства ослободити.

[15]) мишицо (мишцо, руко)!

Овим се исказује историјска истина, да је кнез Милош својим одважним устанком обновио у народу успомену на јунаштво Милоша Обилића.

[16]) птици не доликује (пристаје, приличи),

[17]), шаркога, шаренога перја чудесна красота,

[18]) оно (но) се ду́га све још диви,

[19]), која распростире зраке као дијаманат (сјајне дијаманти зрака).

Дијамант је једна врста драгога камена, који се као накит највише цени. Он се због свога сјаја сматра као најлепши драги камен, особито кад се сходно углади.

[20]), као нам теби, свога (свог', свога, целога) Срништва (Србинства) цвете (цвјете),

[21]), као ли (л', зар, ваљада) твојим (ти) делима (дјелма), која су прешла (прешавшима, премашившима) разговоре (зборе, говоре, речи).

Овим је казано, да су кнеза Милоша дела већ у разговорима народа као важна оцењена била.

[22]), светска слава и свега (свег') Српства хвала (фала, похвала) што приличи;

[23]), слободно стање, слободу си даровао (дарово, дао) нама,

[24]), сазвао, дозвао си нам мир и живот раја,

[25]) век (вијек) настао (насто, отпочео),

Овде се разуме доба новога, срећног и задовољног живота у Србији после устанка од 1815.

Златни век у старих Елина звало се оно прастаро доба, када се по предању скоро сви први људи Елинскога народа са својим боговима састајаху у Олимпији. Но тако зваху Елини и доба владавине Периклове, јер тада беше елинска наука, књижевност и уметност на своме врхунцу.

Иначе златним веком у опште назива се свако цветно или најнапредније доба у некоме народу.

[26]), ево нам се свет (свијет) сам (исти) заслађава (заслађа, заслађује, ослађује),

Овим се циља на најпријатнији живот у Србији после њеног ослобођења 1815. године.

[27]) коме (ком') смо све горчило пили,

Под овим горчилом разумевају се све оне невоље и зла, што су их Срби трпели од Турака, а нарочито од новога подјармљења Србије (1813.), па до њенога ослобођеља у 1815. години.

[28]) ти (т', твоје) радост срца преумиљава (преумиља) т.ј. Браће твоје Срба радост чини срца преумиљавнима,

[29]), радости тј. Прси Срба прекипљају од бујне радости.

[30]), језици (језе), свиме (свим', свачим) признање сплетају (сплета),

Овим се циља на кнеза Милоша.

[31]), утонусмо у блаженство право,

[32]) надмашује (надмаша, превазилази) сва земна стања,

Овим је казано, како су Срби после ослобођења од 1815. године сматрали стање у Србији као најбоље на земљи, особито кад би се сетили свога претходившега срамнога робовања Турцима.

[33]), анђелским бити нам се казује (каже) тј. Показује нам се као да ће оно анђелско бити,

Серафим је анђео, који се слика са главом и шест крила. Од ових један пар покрива му лице, други ноге, а са трећим лети. У рукама држи рипиду.

[34]), ће (ћ') веровати (вероват') једва,

[35]), нас (наске) где (ђе) који (тко, ко) верује — ?

[36]), овога времена (доба) Србином (Србом) ваља бити .

[37]) чула (чујства, чуства, осећања) да може (мож') испунити,

[38]), преуслађем, највећом насладом свога спасења (спасенија, избавлења) —.

Овде се разуме Србина избављење из турскога ропства.

[39]), вернима (вјерним) драги,

Под овима се разумеју овде Срби, јер за све време турскога ропства они опет остадоше верни Христовој вери.

[40]) угодно (радо, повољно, мило)!

[41]), обезбеди, утврди га свуда твојима (твојим') силама (силам')!

[42]), међу нама (нам') остави (остав') твога намесника (намјестника)!!?

Под овим намесником разуме се овде кнез Милош, као од Бога послани и намештени владар Срба.

[43]), нама, наша надо (надеждо) још у напред већа,

Овим је казано, како се Срби, после онога устанка за ослобођење Србије, још и већим делима надаху од кнеза Милоша.

[44]) је народа (људства, људи, човечанства) теби (теб') не било смрти (смртства) т.ј. Та док је људи на свету ти да будеш бесмртан!

[45]). свима Србима ти владао вечито (вјечно, вечно)!

[46]) здравље (здравје) непресечно (непресјечно, непрекидно, које се не прекида, трајно)!!!

[47]) од њега поискао будеш.

Драгутин С. Милутиновић.

ГИЦА[1]

од Стојана Новаковића

Реч *гйца* није ни записана у Вукову Рјечнику. Из тога се може извести да се она не говори у крају у коме се Вук родио и да је Вуку остала непозната.

Међу српске и хрватске речи први је ту реч уврстио загребачки академички Рјечник овако: „Giga, „f. u narodnoj pjesmi našega vremena u Srbiji: Od „dve gige čabar vina; od dva snopa tovar žita. M. „Đ. Milićević, slav. 66. Riječ turska.“

И ако нејасно, али се из наведеног примера види да *гица* значи *ἄμπελος*, vitis, Weinstock. Ми смо се, међу тим, постарали да значење и употребу по пределима мало боље размотримо.

Већ то што се реч не налази у Вука може нас упутити, као што већ напоменусмо, да се она не говори по западним и средњим а говори више по источним крајевима народа, које је Вук мање познавао и црпао. У академијском Рјечнику наведени пример припада Жупи, виноградском крају Округа Крушевачког. Кад у томе крају преславља село, они који носе крста певају ову обредну песму, носећи крстове, заставе и иконе:

---

[1] Прва краћа израда овога чланчића штампана је у Јагићевом Archiv für slavische Philologie, Bd. XX.

Крстоноше крста носе, Господе, помилуј!
Крста носе, Бога моле, Господе, помилуј!
Од две гице — чабар вина, Господе, помилуј!
Од два снопа — товар жита, Господе, помилуј!
Три казана — свака шљива, Господе, помилуј![1]

Са значењем још јасније провидним долази та реч и у Панчићевом спису *Копаоник и његово подгорје*, где се у говору о виноградима жупским наводи ово: „У Ботуњу ће вам се показати гице „које је посадио сам цар Лазар; за вино од тих „гица ће вам се причати како не може да преврн, „већ остаје свакад слатко“.[2] Знатно је да оба та примера припадају једноме истом крају Србије — Округу Крушевачком. Као што је познато, Округ је Крушевачки у ономе источно-српском дијалекту који почиње од Ресаве и Левча, па кроз Крушевачки Округ иде на Косово и у долину Лаба и Ситнице.

И у Речнику који је уз књигу И. С. Јастребова „Обычаи и пѣсни турецкихъ Сербовъ. С-Петербургъ 1886, налази се *гица* — *гижа* у истом значењу које се и из горњих примера изводи: корень виноградной ложы.

По мојој молби распитивао је о познатости и раширености речи *гица* г. М. Ђ. Милићевић, и саопштио ми је да се у његовом селу Рипњу (јужно од Београда, у Шумадији) зна и за *гицу* и за *чокот* и да обе речи значе једно. По том ми је јавио да се у старим границама Србије, међу Моравом и Тимоком, највише говори *гица*, а ређе *чокот* или *крља*; од Мораве пак на запад ка Дрини, свуда

[1] М. Ђ. Милићевић, Годишњица Н. Чупића, I, 154.

[2] Др. Ј. Панчић. Из природе. Српска Књижевна Задруга. 13. стр. 53.

је познатији *чокот*, а *гица* и *крља* говоре се ретко, али нису непознате. Пошавши пак од Ниша к Старој Србији и Маћедонији говори се *иењуга* а ређе *гица*, све за исто значење. Срем, Банат и Горња Крајина познају само реч *чокот*.

Г. М. М. Вукићевић професор јавља ми да се у крагујевачкој Лепеници и Јасеници (и око Тополе и Загорице) више говори *гица* него *чокот*. Г. др. Ђ. С. Ђорђевић јавио ми је да се *гица* и у Рудничком округу говори у значењу *чокота*. „Шта више, „тамо и овна с извештаченим (тј. вештачки савијеним) роговима зову *гиц*“. На то бих ја са своје стране напоменуо да се са тим значењем може саставити и реч из Вукова Рјечника *гїцав* zwergartig, pusillus.

* * *

Ово довде је написано прошлога пролећа. Пробавивши пак, течајем прошлога лета, собом неколико недеља по источној Србији, прилика ми се указала да још више раширим занимљиву истрагу о географској раширености речи *гица* и *чокот*.

У Соко-Бањи разабрах од једнога сељака да се тамо говори само *гїца* и *гїжа*, а за *чокот* да знају само они који су се бавили изван свога места, по другим крајевима народа. Г. Михаило К. Михаиловић, учитељ из Власотинаца одговорио је да се у томе крају говори само *гижа* (а не *гица*), да се за *чокот* само зна шта значи, али да се не употребљава. За цео крај Алексиначки послао ми је занимљиве податке г. Тих. Р. Ђорђевић, професор Учитељске Школе, сам родом отуда. Он је за те крајеве забележио ово: „Свуд се каже *гица*, ређе

„*гижа*. *Гица* је она пањуга из које избија прут (који „се, док је млађи, зове *ластар*), те се каже: *Ова „гица има добар прут; ова гица прута нема*. Од „*гице* је изведена реч *гицурина*, ређе *гижурина*. „*Гицурина* се употребљава ређе од *гице*, али свако „зна шта је. Примери су: *Ове године нема ништа „од винограда; лист изгоре, прут се исуши, остале „само гицурине. Нема ништа, само се црни гицу-„рина. Повадио гицурине, па их гори*. Гица се — „бележи даље г. Т. Р. Ђорђевић — понекад зове „и *глава*. При резању винограда каже се, на при-„мер, да се прут реже *до главе*, само се оставља „по један или два прута, са једним или два окца. „Кад се остави више окаца на пруту, такав се прут „зове *кондир: Остави по један кондир, по два; „остало убиј у главу*. *Гица* се зове *крљка*, али само „онда кад је извађена за гориво. За *чокот* у Алек-„синцу и околини народ не зна, та је реч позната „само чиновницима и досељеницима“. Исто тако ми је одговорено и у Врању. Тамо су ми казали да народ говори само *гица*, а шта је *чокот* да знају само дошљаци из старих граница. За Левач у Округу Моравском (старом Јагодинском), који сав припада источно-моравским дијалектима и не може се делити од Жупе, која је горе споменута, одговорено ми је као и за Алексинац и Врање. У Левчу се, такође, зна само за *гицу*.

Овим белешкама ограничава се сама собом чисто источна зона, у којој се од старине зна само за реч *гицу*, и у њу се тек сад, културом и просветом, управо путем књижевнога језика, уноси реч *чокот*, пореклом с других крајева. Књижевни језик, поникао онде где је та реч у обичају, служи се

њоме од почетка. Источној зони, која зна за *гицу* долази насупрот средња зона, прва постојбина књижевног народног језика, у којој се не зна за *гицу* и у којој влада само *чокот*.

У књизи П. Болића „Совершенъ Вінодѣлецъ, I, Будим 1816, где је у нашој књижевности о лози и вину, колико ми се чини најопширније и за оно време добрим језиком писано, зна се само за *чокот*, а *гица* се не спомиње никако. Тако исто је и у Аврама Мразовића „Руководству къ польскому и домаћему строенію“ које је штампано у Будиму 1822 и где се, такође, искључиво помиње *чокот* и *чокоће*. И у загребачком академијском Рјечнику примери уз *чокот* сви припадају западним писцима. То се исто утврђује и мојим усменим распитивањима за западне крајеве Србије. За Подриње и Посавље шабачко, откуда сам родом, знам собом да је тамо реч *гица* непозната. За Ваљевски Округ казали су ми двојица тројица да је и тамо реч *гица* непозната. Чим се примичемо Морави, примичемо се и зони која не зна за *чокот* а зна за *гицу*. Опомињући на оно што је горе већ записано, по казивању г. Ђ. С. Ђорђевића и М. М. Вукићевића, могу још додати нешто што сам од других дознао. За смедеревску Јасеницу разабрао сам да се *гица* и *чокот* говоре под једнако; да се *чокот* говори више, али да свак добро зна и шта је *гица*. За старо Браничево, данашњи Пожаревачки Округ, одговорено ми је такође да се *чокот* и *гица* говоре под једнако, али човек којега сам питао, напоменуо ми је и то да ће *чокот* бити из новијег времена и да је тамо старије *гица*. За околину Градишта (крај ушћа Пека на Дунаву) каза ми један од урођеника да је тамо позната само реч *крља*. За Чачак рече ми г. Св.

Марић учитељ да се у околини тамошњој претежно говори *чокот*, али да се зна шта је *гица*.

* * *

Миклошићев Lexicon palaeoslovenico-graeco-latinum, Vindobonae 1862—1865 има за *ἄμπελος* vitis још једну словенску реч а то је тръсъ. Вук је у Рјечнику забележио *трсје*, записавши да значи што и виноград и да се говори у околини Петриње. Летос, у моме винограду, показах једноме Херцеговцу Мухамедовцу из Мостара *чокот* и упитах га како они то зову у Херцеговини. Он ми одговори да га зову *трс*. Ту реч налазимо у новијих западних лексикографа Парчића и Филиповића. Њу зна и најзападније југословенско племе — Словенци. У историјско-хрватском преводу пророка из XVI века који летос издаде В. Јагић[1] преведен је 6-ти стих главе XVII пророка Језекиља овако: *Тер никну, и би широк трс и низак, јер се његове розге к њему пригибаху и њвгови корени под њим биху, и би трс ки имијаше и розге и ките.* Исти стих превео је Ђ. Даничић овако: *И изниче, и поста бусат чокот, низак, којему се лозе пружаху к њему, а жиле бијаху под њим; поста чокот и пусти гране и изби одводе.*

Према томе указују се да за исти предмет имају три назвања у три различите зоне: на истоку *гица* — *гижа*; у средини — *чокот*, а на западу — *трс*.

* * *

Не мислим овде расправљати чија је реч — *гижа* — *гица*. Навешћу само да се она налази у једном од најстаријих словенских дела, у Шестодневу

[1] Vsih prorokov stumačenje hrvatsko. Veteris testamenti prophetarna inteopretatio istro-croatica saeculi XVI. Vindobonae 1897.

Јована Ексарха Бугарскога. Из примера који су наведени у Горскога и Невоструева „Описанію рукописей Моск. син. библіотеки“, II, 1, 16 стр. види се јасно шта значи *гижа*. Грчкоме *φυλλα ἀμπέλου* одговара у томе спису листоѥ сѣ кнн҃ничнаго грѫмл, а на другом месту грчкоме *ἄμπελος* одговара гѣжл кын҃нл. По томе је реч ушла и у Миклошићев Lexicon palaeoslovenico-graece-latinum, Vindobonae 1862—1865. Ту се по једном другом извору наводи и значење *ὄμφαξ*, uva immatura, али је оно споредно. С првим значењем *ἄμπελος* ваља довести у везу и горе наведене речи *гиц* и *гецав*.

Акценат је поуздано и свуда — *гѝца*.

6 октобра 1897 год.
у Београду.

ИЗДАЊА ЧУПИЋЕВЕ ЗАДУЖБИНЕ

I **М. Ђ. Милићевић**, Чупићи, Стојан и Никола. Београд 1875.
II **П. Ј. Савић**, Гарније-а, Први појмови политичке економије. Београд 1876.
III **Н. Ј. Петровић**, Кућа као васпитаоница. Од Стоја. Београд 1876.
IV **Стојан Новаковић**, Српске народне загонетке. Панчево 1877.
V **Мита Ракић**, Један лист из социјалне физике. Београд 1877.
VI **М. Ђ. Милићевић**, Живот и дела великих људи из свих народа, I Београд 1877.
VII **К. С. Араницки**, Рефлекси мозга. Од И. Сјеченова. Београд 1877.
VIII **Годишњица Николе Чупића**. Књига I, Београд 1877.
IX **М. Ђ. Милићевић**, Живот и дела великих људи из свих народа II, Београд 1877.
X **Годишњица Николе Чупића**, Књига II, Београд 1878.
XI **В. Ј. Петровић**, Жена као домаћица од проф. Др. Л. Стајна. Београд 1879.
XII **М. Ђ. Милићевић**, Живот и дела великих људи из свих народа III, Београд 1879.
XIII **Годишњица Николе Чупића**, Књига III. Београд 1879.
XIV **С. В.** Прилози дијететици душе, од Е. Фрајтерслебена Београд 1880.
XV **Чедомиљ Мијатовић**, Деспот Ђурађ Бранковић књига прва. Београд 1880.
XVI **Н. Капетановић**. Карактер и дух политичких партија од Ј. Блунчлија. Београд 1880.
XVII **Др. Папакостопулос**, Одисија Омерова. Београд 1881.
XVIII **Чедомиљ Мијатовић**, Деспот Ђурађ Бранковић. друга књига. Београд 1881.
XIX **Годишњица Николе Чупића**, Књига IV, Београд 1882.
XX **Годишњица Николе Чупића**, Књига V. Београд 1883.
XXI **Годишњица Николе Чупића**, Књига VI, Београд 1884.
XXII **Ђорђе Малетић**, Грађа за историју народнога позоришта. Београд 1884.
XXIII **Годишњица Николе Чупића**, Књига VII, Београд 1885.
XXIV **Гајење мале деце**, Марије Манасејине, превела Др. Драга Лочић, Београд 1885.
XXV **Годишњица Николе Чупића**, Књига VIII, Београд 1886.
XXVI **Годишњица Николе Чупића**, Књига IX. Београд 1887.
XXVII **М. Ђ. Милићевић**, Поменик знаменитих људи у српскога народа новијега доба, Београд 1888.
XXVIII **Годишњица Николе Чупића**, Књига X, Београд 1888.
XXIX **Годишњица Николе Чупића**, Књига XI, Београд 1889.
XXX **М. Ђ. Милићевић**. Кнез Милош у причама, Београд 1891
XXXI **Годишњица Николе Чупића**, Књига XII. Београд 1891.
XXXII **Годишњица Николе Чупића**, Књига XIII, Београд 1891.
XXXIII **Стојан Новаковић**. Срби и Турци XIV и XV века, Београд 1893.
XXXIV **М. Ђ. Милићевић**. Жена XX века, написали Жил Симон Члан Франц. Академије и Густав Симон др. медецине. Београд 1894.
XXXV **Годишњица Николе Чупића**, Књига XIV, Београд 1894.
XXXVI **Андра Гавриловић**, Писма о књижевности у Словенаца. Београд 1895,
XXXVII **Годишњица Николе Чупића**, Књига XV, Београд 1895.
XXXVIII **М. Ђ. Милићевић**. Кнез Михаило у споменима некадашњег свог секретара. Београд 1896.
XXXIX **Годишњица Николе Чупића**, Књига XVI. Београд 1896.
XL **Годишњица Николе Чупића**. Књ. XVII Београд 1897.

DR
301
G6
knj.17

Godišnjića Nikole Čupića

PLEASE DO NOT REMOVE
CARDS OR SLIPS FROM THIS POCKET

UNIVERSITY OF TORONTO LIBRARY